

AVRASYA ETÜDLERİ

41
2012-1

TİKA

T.C. BAŞBAKANLIK
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı

*Turkish International Cooperation and
Coordination Agency*

Avrasya Etüdüleri hakemli bir dergidir.
TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir.
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
tarafından yılda iki kez yayımlanır.
Dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnızca yazarlarına aittir;
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığının düşünce ve
politikasını yansıtan metinler olarak değerlendirilemez.

ISSN 1300-1604

İletişim

TİKA, Atatürk Bulvarı No:15 Ulus-ANKARA
Tel: +90(312)5081000 • **Faks:** +90(312)3098969
avrasyaetudleri@tika.gov.tr • www.tika.gov.tr

AVRASYA ETÜDLERİ

Yıl:18, Sayı:41 (2012/1)

TİKA adına sahibi

Dr. Serdar ÇAM
Başkan

Yayın Kurulu

Dr. Serdar ÇAM
Dr. Gökçen KALKAN
Dr. Mehmet YILMAZ
Dr. Ali Özgün ÖZTÜRK
Dr. Enver ARPA
Ali MASKAN
Barbaros AKÇAKAYA
Hasan Burak CERAN

Yazı İşleri Müdürü

Dr. Gökçen KALKAN

Editör

Dr. Mehmet KAHRAMAN
(m.kahraman@tika.gov.tr)
(uveyska@windowslive.com)

Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ • Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. Mustafa AŞKAR • Ankara Üniversitesi
- Doç. Dr. Kemal BAŞLAR • Polis Akademisi
- Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN • Altın Koza Üniversitesi
- Prof. Dr. Ömer ÇAHA • Fatih Üniversitesi
- Dr. İhsan ÇOMAK • TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
- Prof. Dr. Uğur DOĞAN • Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi
- Prof. Dr. Ramazan GÖZEN • Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Prof. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ • Çankırı Karatekin Üniversitesi
- Doç. Dr. Nihat IŞIK • Kırıkkale Üniversitesi
- Prof. Dr. Ramazan KAPLAN • Bartın Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet KARA • İstanbul Üniversitesi
- Yrd. Doç. Dr. Aşkın KOYUNCU • Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet ÖZ • Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN • Ege Üniversitesi
- Prof. Dr. Nasuh USLU • Kırıkkale Üniversitesi
- Prof. Dr. Ahmet UZUN • Cumhuriyet Üniversitesi
- Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ • Hacettepe Üniversitesi
- Prof. Dr. Ekrem YILDIZ • Kırıkkale Üniversitesi

Baskı:

Hangar Marka İletişim Reklam Hizmetleri Yayıncılık Ltd. Şti.

Konur Sokak 57/4 Kızılay / Ankara

Tel: (0312) 425 07 34

Faks: (0312) 425 07 36

İçindekiler / Contents

Berdal ARAL

A Glance at the East Asian Perspective of Human Rights / 7-22

Doğu Asya'nın İnsan Hakları Perspektifine Bir Bakış

Muammer ÖZTÜRK

Ulusal Yönetim Modeli Arayışı: Ulusal Havayolu Yönetimi Örnek Olayı / 23-44

The Search for a National Management Model:

National Airline Management as a Case Study

İnci KUZGUN

Türkiye'de Türk Kökenli Yasa Dışı Yabancı İşgücünün Kayıt Dışı İstihdamı /45-70

Informal Employment of Illegally Migrant Worker

Who Has Turkic Background in Turkey

Ali Rıza SANDALCILAR

Karadeniz Havzası Tarım Ürünü Ticareti Belirleyicileri:

Çekim Modeli Yaklaşımı / 71-94

Determinants of Agricultural Product Trade in

the Black Sea Basin: Gravity Model Approach

Güven DELİCE

Azerbaycan'da Finansal Yapı ve Politikalar / 95-144

The Financial Structure and Policies in Azerbaijan

İrfan KALAYCI

Finansal Kriz Konjonktürü (2007–2009) ve Küresel Ticaretin Anatomisi/ 145-182

Financial Crisis Conjuncture (2007-2009) and Anatomy of Global Trade

Selim Hilmi ÖZKAN

Karlofça Antlaşması Sonrası Osmanlı – Avusturya İlişkilerinde

Macarların Durumu / 183-195

The Status of Hungarians in Relationship of Ottoman and

Austria after Karlowitz Treaty

A Glance at the East Asian Perspective of Human Rights¹

Berdal ARAL²

Abstract

The rising self-confidence of East Asian countries, which have been displaying an impressive economic performance for a number of decades, has played a major part in the region becoming a locus of objections to the ‘universality’ claim of the liberal approach to human rights. These countries, first and foremost China, assert that their own conception of human rights derive from their peculiar political, social and cultural contexts which are largely shaped by ‘Asian values’. Western liberal approach accords priority to the *individual*, whereas East Asia’s holistic approach, that considers the individual and society as complementary of one another, prioritises the *community*. Western liberal conception of human rights perceives human rights as an *end* in itself, while East Asian countries consider human rights as an *instrument* for achieving higher goals. The most fundamental question which this essay seeks to illuminate is this: Is the East Asian conception of human rights, which is said to originate in the ‘Asian values’, simply an *excuse* used by repressive regimes to evade human rights obligations, or a major *contribution* which will facilitate the spread of human rights worldwide.

Keywords: *East Asia, human rights, Asian values, liberal approach to human rights, universality of human rights, holistic perspective, communitarianism, Bangkok Declaration, ASEAN Charter*

¹ This is the text of a presentation submitted to the Fifth International Conference of the Asian Philosophical Association, “Plurality and Self-Identity of the Asian Community in History”, Fukuoka, Japan, December 7-9, 2011.

² Prof. Dr, Fatih University, Department of International Relations, Istanbul, baral@fatih.edu.tr

Doğu Asya'nın İnsan Hakları Perspektifine Bir Bakış

Öz

Son yıllarda iktisadi kalkınma sürecinde çok başarılı bir performans sergileyen Doğu Asya ülkeleri, artan özgüvenlerinin de etkisiyle, insan hakları alanında 'evrensellik' iddiasında bulunan Batılı liberal yaklaşımı sorgulamaya başlamışlardır. Başta Çin olmak üzere, bu ülkeler insan haklarına yönelik kendi yaklaşımlarının 'Asya'ya ait değerler'in belirleyici olduğu bir siyasal, toplumsal ve kültürel bağlam içinde şekillendiğini ileri sürmektedirler. Batılı liberal yaklaşım bireyi öncelerken, bireyi ve toplumu birbirinin tamamlayıcı unsuru olarak gören Doğu Asya'nın 'holistik' (bütünlükçü) yaklaşımı topluma öncelik vermektedir. Batılı liberal yaklaşım, insan haklarını bir *amaç* olarak görürken, Doğu Asya ülkeleri insan haklarını daha üstte gördükleri hedef ve değerlere ulaşmada bir *araç* olarak görmektedir. Bu makalede esas itibarıyla şu soruya yanıt aranmaktadır: 'Asya'ya ait değerler'den neş'et ettiği ileri sürülen Doğu Asya'nın insan hakları tasavvuru, baskıcı rejimlerin ürettiği bir *bahaneden* mi ibarettir, yoksa insan haklarının tüm dünyada daha fazla yaygınlık kazanmasını sağlayacak bir *katkı* mıdır?

Anahtar kelimeler: *Doğu Asya, insan hakları, Asya değerleri, insan haklarına liberal yaklaşım, insan haklarının evrenselliği, bütünlükçü yaklaşım, toplulukçuluk, Bangkok Beyannamesi, ASEAN Şartı*

1. Introduction

In view of its huge population, the rich texture of its history, religions and cultural traditions, combined with the impressive economic growth of the countries in the region, has boosted the morale and self-confidence of the peoples of East Asia in themselves and their cultural values, while their governments have become ever more vocal and assertive in the global system. In this article, the term 'East Asia' denotes a huge geographical space that comprises (far) East Asian and Southeast Asian nations together. The region hosts about half the population currently inhabiting the planet. East Asia consists of the following states: China, Taiwan, Japan, North Korea, South Korea, Mongolia (far East); Singapore, Malaysia, Indonesia, Vietnam, Laos, Thailand, Brunei, Cambodia, Myanmar and Philippines (Southeast Asia). This region is home to a great variety of major religions such as Confucianism, Islam (especially in Southeast Asia), Buddhism, Taoism, Shinto (in Japan), and more recently Christianity, in addition to an abundance of cultural traditions.

Today the greatest challenge to the assertion about the universality of human rights is coming from East Asian countries. The reasons behind this assertiveness are manifold, as well put by Peerenboom:

“Increasingly self-assured as a result of tremendous economic growth, Asian governments started to champion their own Asian values. They also began to denounce what they considered to be self-righteous preaching by Western states that in many cases were responsible for a colonial legacy of rights abuses in the Asian countries over which they now sat in judgment, and in any event had human rights problems of their own back at home. Although Asian leaders stopped short of denying outright the universality of human rights, their assertion that human rights must reflect the particular circumstances of particular countries at a particular time smacked of a cultural relativism that threatened to erode the seeming consensus on human rights that had developed over the previous five decades.”³

---

³ Randall Peerenboom, “Human Rights and Asian Values: The Limits of Universalism”, book review, *China Review International*, Vol.7, No.2, Fall 2000, 295-320, pp. 295-296.

‘Asian Values’ are highlighted by East Asian countries in order not only to emphasize the traditions, cultures and values that set Asia apart from the West; they also consider these values as fundamental factors behind the ‘Asian economic miracle’.

The debate around Asian values v. Western conception of human rights rages around the following questions: a) Which norms should be considered as ‘human rights’?; b) Which set of human rights should be prioritized over others? c) What rank should be given to human rights in the ordering of society in comparison to other values such as religion and moral virtue?⁴ In the context of the East Asian objections to the Western position on the subject, there are further pressing arguments on the issue of human rights evoked at a more general level:

- a) Is it not possible to contest the rationale of ranking contemporary human rights always above traditional values?
- b) Is it ever fair to judge a particular religious or cultural tradition by locating oneself outside of it and draw on the standards of prevalent human rights regime?
- c) Does an illiberal regime deserve to be treated as an outcast, although it may have a fairly good record of human rights protection?

This article takes up this issue because, first, the issue of human rights as well as the debates surrounding the Western claims about the universality of human rights goes to the heart of current confrontation between the Western and the non-Western world on a host of issues such as acceptable political practices, international economic competition, cultural and institutional representation in the international arena. Secondly, I support endeavours designed to “explore ways to expand current conceptions to incorporate Asian perspectives.”⁵ A human rights perspective originating in the West has long claimed ‘universality’, which is predictably unacceptable to a host of societies beyond the Western cultural zone. Therefore in order to enrich the substantive content of human rights and to strengthen claims for its universality, it is necessary to explore ways to open up the debate about different conceptions of human rights. Bell draws our attention to the undesirability of the Western insistence on a monolithic conception of

---

⁴ *Ibid*, p. 299.

⁵ *Ibid*, p. 298.

human rights based on liberal individualism: “Failing to engage seriously with East Asian political perspectives risks widening misunderstandings and setting the stage for hostilities that could otherwise have been avoided.”⁶

This article begins with a discussion on ‘Asian Values’ and its relevance to the East Asian approaches to human rights. The dominant Western response to the assertion about ‘Asian Values’ will, in turn, be looked at. This paper will then dwell on a host of demands and propositions made by East Asian governments in regard to the prevailing system of human rights. Next, the paper proceeds with an analysis of the East Asian approach to civil and political rights, followed by a look at some prominent human rights instruments adopted by East Asian countries. The section before the Conclusion speculates about the possibility of a distinct East Asian contribution to the prevailing human rights regime.

2. ‘Asian Values’

Although we live in an age of globalization that has seen a rapid increase in communication and trade, this has not eliminated cultural differences between different societies.⁷ This is also true of Asia. The term ‘Asian Values’ is meant to refer to values, traditions⁸ and perspectives that spring from the peculiarities of the Asian ways, of Islam, as well as social and moral codes of Hinduism, Confucianism and Buddhism. In the words of Koh,

“Just as there are values which unite the European family, derived from the Enlightenment and the Renaissance, there are values which are deeply rooted in many Asian histories and cultures. What are some of these Asian values? They include the importance of the family, the reverence for education, the virtues of frugality, saving and hard work, the importance of teamwork and the concern for others.”⁹

---

⁶ Daniel A. Bell, *East Meets West: Human Rights and Democracy in East Asia*, (New Jersey, Princeton University Press, 2000), p. 8.

⁷ Tommy Koh, “Asia and the West: What do we expect of each other?”, A Speech presented to the ISPA International Congress, Singapore, 18 June 2003.

⁸ The concept of ‘tradition’ denotes the ‘identity’ of a particular community and its definition of the ‘common good’. Daniel Bell, “The East Asian Challenge to Human Rights: Reflections on an East West Dialogue”, *Human Rights Quarterly*, Vol.18, No.3, 1996, 641-667, p. 652.

⁹ Koh, *op.cit.*

To this list, one can also add the particular emphasis on social harmony and priority given to community over the individual. The family in the East Asian tradition is particularly stressed, with particular insistence on duties. Indeed in the (far) East Asian tradition, deriving largely from Confucianism, children are under a strong duty to look after their elderly parents. If the children fail to care for their parents, they are condemned by society. Such neglect of duty, in the East Asian context, is seen as a grave breach of “a vital human interest”.¹⁰ Some Asian governments, in stressing the significance of community, have accused the West “of eccentric individualism, consumerism, drug addiction, and violent crimes.”¹¹

This cultural and sociological outlook has philosophical roots in the definition of the Self. It seems that Western and (East) Asian societies consider the individual from different angles, which is an essential difference between them. In the Asian context, the self consists of both individual and group identifications. The wholeness of the self is incomplete without the group dimension. The individual and the group are not pitched against one another; instead they complement each other.¹² This holistic perspective is key to understanding the Asian way of thinking. This is how Servaes explains the situation:

“This holistic attitude is expressed both in ways of thinking and behaving, and in the structure of the society. Everything is seen as interconnected, overlapping, inseparable, every part is held together by every other part or aspect. The three basic principles of Buddhism, such as ‘Anijjang’ (everything is perpetually changing), ‘Dukhkang’ (life is full of suffering), and ‘Anatta’ (everything is relative; certainty does not exist), differ greatly from the static, optimistic and ‘ideal-utopian’ principles on which the European way of thinking is built.”¹³

---

¹⁰ Bell, *op.cit.*, 1996, p. 665.

¹¹ Jan Servaes, “Reflections on the Differences in Asian and European Values and Communication Modes”, draft of a paper presented at the plenary session on Asia Meets Europe: Similarities and Differences between Asian and Western Communication (Research) Perspectives in the Past, Present and Future, Singapore, July 17, 2000, p. 9.

¹² *Ibid.*, p. 4.

¹³ *Ibid.*, p. 6.

A fundamental implication of the holistic perspective is the adoption of relative position (good and bad) in the East, contrary to the absolutist position (either good or bad) which characterizes the attitude of the West.¹⁴

Western societies, in contrast to East Asian societies, consider the ‘self’ by reference solely to the individual.¹⁵ In this perspective, ‘others’ are seen as potential threats to the enjoyment of liberal rights. While the peculiar history of Western societies may give plausibility to the drawing of a duality between the individual and the group, an uncritical extension of this ‘liberal’ approach to human rights risks disregarding the cultural context in Asian societies.

One should bear in mind, however, that the Asian Values debate is not meant to challenge the significance of human rights as such. Those who speak for Asian Values in fact endorse the value of human rights and its potential contribution to the betterment of relations between the rulers and the ruled. These societies and their governments by and large regard human rights as a good thing. What they challenge is the current human rights regime which reflects Western political traditions, cultural outlook and a conception of the ‘human’. In spite of that, evidence indicates that the West is irritated and tends to respond vigorously when East Asian governments attempt to differentiate themselves from the West by reference to Asian Values. It is interesting to see what lies behind the irritation. According to Koh, three factors immediately come to mind:

- a) First, both governments and intellectuals in the West look down on Asia and assign this continent a secondary status;
- b) Second, Asian countries pose the greatest single economic and political challenge to Western dominance in the international system;
- c) Third, some Asian governments have in the past resorted to the language of Asian Values to justify their authoritarian, oppressive and arbitrary rule. This prompted many in the West to foster a negative perception of ‘Asian Values’.¹⁶

---

¹⁴ *Id.*

¹⁵ *Ibid.*, p. 4.

¹⁶ *Ibid.*, p. 10. The author incorporates these ideas from T. Koh, “Differences in Asian and European Values”, *Asian Mass Communication Bulletin*, Vol. 29, No. 5, 1999, 10-11.

3. East Asian Challenge to the Existing System of Human Rights

One needs to assert at the beginning that there is no reason to assume that Asian Values such as “respect for tradition and the elderly, strong family ties and communitarianism, emphasis on duties and responsibilities” are intrinsically inimical to setting up a decent system of human rights protection.¹⁷ On the other hand, it may be an exaggeration to lay out a radical duality between Western and East Asian conceptions of human rights. Within the Western political tradition of liberalism there exists a streak of thought which may be described as ‘communitarianism’, whereas one may find elements within East Asian traditions attaching importance to the individual. Therefore denouncing the possibility of establishing accommodation between Western and East Asian approaches to politics and human rights from the outset, because the former is heavily individualistic and the latter is excessively communitarian, does not seem to be a sensible path to tread.¹⁸

However this is not to deny that, in the Western perspective, human rights are an *end* in themselves, whereas in societies with strong religious and/or communitarian traditions (in the non-Western world), human rights are conceived as an *instrument* for other, more valued goals. Similar to other societies outside of the West, East Asian governments have no objections to the necessity of protecting human beings against “murder, slavery, torture and genocide”.¹⁹ There is however a gray zone of human rights which is subject to challenge by East Asian nations. They include issues such as “criminal law, family law, social and economic rights, the rights of indigenous peoples, and the attempt to universalize Western-style democratic practices.”²⁰ The debate on these themes involves two sorts of arguments as advanced, *inter alia*, by East Asian countries: first, granting that East Asian cultures differ fundamentally from Western cultures in some respects, it is natural that East Asian countries may have different normative frameworks, interpretations and practices in the said areas; second, East Asian countries may have different prioritisation of separate categories of human rights.²¹

---

¹⁷ *Ibid*, p. 11.

¹⁸ Peerenboom, *op.cit.*, p. 296.

¹⁹ Bell, *op.cit.*, 1996, p. 642.

²⁰ *Id.*

²¹ *Id.*

Asian nations are demanding that their views and perceptions should be taken seriously by the Western world and international institutions, while demanding a level playing field which allows a genuine exchange of ideas. Privileging liberal political tradition and its set of principles as the only measure of acceptable human rights practices may easily turn into a dogma which is anathema for a genuine debate. This point is eloquently made by Esposito:

“Too often analysis and policymaking have been shaped by a liberal secularism that fails to recognize it too represents a world view, not the paradigm for modern society, and can easily degenerate into a ‘secularist fundamentalism’ that treats alternative views as irrational, extremist, and deviant.”²²

Such distorted view about ‘others’ comes to the fore when East Asian nations raise objections to some of the Western truisms in the field of human rights. In such moments, governments and academics in the West all of a sudden circulate views about Asia being a haven for authoritarian traditions, suppressed individuality, status-quo, corruption, nepotism and myriad forms of arbitrariness. Such one-sided portrayal of Asia would do enormous degree of injustice to a part of the world which hosts a great variety of religions, cultural traditions, values and intellectual riches.

From the perspective of many governments in East Asia, satisfying the material needs of their people has greater priority than individual civil and political liberties. In case that there is an apparent contradiction between the two, the former is generally the preferred option. This is the only way, they argue, to combat poverty and offer a decent life for the mass of economically and socially deprived in society.²³ East Asian governments tend to have an aversion to the Western interference in their internal affairs under the guise of democracy and human rights promotion. Malaysia’s former Prime Minister Mahathir Mohammed went as far as claiming that the pressures which developing countries had been subjected at the hands of Western governments over the issues of democracy and human rights were in fact deliberate attempts at causing “instability, economic decline and poverty. With such a situation, they can threaten and control Us”.²⁴

²² John Esposito, “Political Islam: Beyond the Green Menace”, <http://www.iium.edu.my/deed/articles/espo.html>

²³ Bell, *op.cit.*, 1996, p. 644.

²⁴ “West has ulterior motives for pushing democracy”, *Strait Times*, (Singapore, 31/8/94), p. 14, quoted in Kenneth Christie, “Regime Security and Human Rights in Southeast Asia”, *Political Studies*, Vol. 43, 1999, 204-218, p. 206.

The East Asian countries do not question the significance of human rights in the betterment of human lives. They surely are committed to protecting human rights to the extent of declaring that the *idea* of human rights is universal and that governments should try to protect the human rights of their citizens.²⁵ The main dilemma for many East Asian governments is that they sometimes find it necessary to impose restrictions on some rights in order to guarantee some other basic rights which they think is more essential for the good of their people.²⁶ There are of course many instances in which certain Asian governments have resorted to the rhetoric of ‘Asian Values’ in order to serve their own parochial goals.²⁷ However such instances of opportunism and demagoguery should not blind us to the reality about the existence of a distinctive conception of human rights in Asia. Besides, one should not forget that Asian governments would not be able to emphasize Asian values if they did not strike a chord with the attitudes of their own people.²⁸ What is more, people in East Asia tend to have a sceptical view of liberalism and are inclined to favour greater authoritarianism of the political system.²⁹ On the other hand, the East Asian method of resolving disputes is somewhat different from the prevalent adversarial mechanisms for settlement. Indeed East Asians tend to opt for –mostly informal- conciliation in case of disputes or breaches of law at the expense of court rulings.

The Bangkok Declaration³⁰, which was adopted by Asian countries in 1993, was apparently a very serious challenge to the claims of the universality of human rights as advanced by human rights advocates and many Western governments. This is a compromise text which, while endorsing the “universality, objectivity and non-selectivity of all human rights” and recognizing that “no violation of human rights can be justified”, nonetheless it refuses to be assimilated into the discourse about the universality of *all* human rights and the Western dictum about

²⁵ Bell, *op.cit.*, 1996, p. 648.

²⁶ *Id.*

²⁷ Peerenboom, *op.cit.*, p. 297.

²⁸ *Id.*

²⁹ Peerenboom, *ibid.*, p. 315

³⁰ Final Declaration of the Regional Meeting for Asia of the World Conference on Human Rights, Bangkok, 2 April 1993, <http://law.hku.hk/lawgovtsociety/Bangkok%20Declaration.htm>

the context-free interpretation and application of human rights.³¹ Indeed, in paragraph 8, it is said that human rights “must be considered in the context of a dynamic and evolving process of international norm-setting, bearing in mind the significance of national and regional particularities and various historical, cultural and religious backgrounds.” Furthermore, in paragraph 5, the Declaration cautions Western governments about using human rights issues to encroach upon the sovereignty of the signatory states. Hence the text reaffirms “the principles of respect for national sovereignty and territorial integrity as well as non-interference in the internal affairs of States, and the non-use of human rights as an instrument of political pressure.” The Declaration also warns against “the application of double standards in the implementation of human rights and its politicization.” (Parag. 7) Poverty is mentioned as a major obstacle “hindering the full enjoyment of human rights” (Parag. 19), which is an expression of the view that economic and social rights are prior to classical human rights, i.e. civil and political rights. Finally, the Bangkok Declaration includes references to the collective human rights of self-determination (Parag. 12), the right to development (Parag. 18), and the right to a safe and clean environment (Parag. 20).

The East Asian nations were at the forefront of the debates about the universality of human rights during the Vienna Conference which was held roughly two months after the adoption of the Bangkok Declaration. The finally agreed text was a compromise formula. On the one hand, as enshrined in the final declaration, the universality of human rights was not contested, and the parties accepted “the duty of States, regardless of their political, economic and cultural systems, to promote and protect all human rights and fundamental freedoms”, on the other, the same paragraph sent Western governments a clear warning against going too far about the purported universality of (all) human rights: “the significance of national and regional particularities and various historical, cultural and religious backgrounds must be borne in mind.” (Parag. 5)³²

It is thus clear that East Asian nations refuse to highlight individual rights at the cost of economic and social rights or the moral fabric of

³¹ This in fact means that human rights instruments should be interpreted and applied by recourse to the Western understanding.

³² World Conference on Human Rights, Vienna Declaration and Programme of Action, Vienna, 14-25 June 1993, [http://www.unhchr.ch/huridocda/huridoca.nsf/\(symbol\)/a.conf.157.23.en](http://www.unhchr.ch/huridocda/huridoca.nsf/(symbol)/a.conf.157.23.en)

society. This is of course reflected in their interpretation and practices of civil and political rights. Peerenboom notes that, similar to other actors, East Asian countries interpret human rights by recourse to a variety of sources and considerations, that include “international practices and one’s own values, beliefs, and worldview, as well as contingent, context-specific factors such as the current level of economic development and existing political and legal institutions.”³³ The core of the East Asian posture about civil and political rights (classical rights; first generation human rights) is as follows:

- a) East Asian governments argue that the process of economic development has greater priority than individual rights and freedoms. Hence for them economic and social rights are prior to civil and political rights and freedoms;
- b) They do not perceive human rights as an end in themselves, but conceive them as a means to achieve more precious goals;
- c) They claim the right to interpret and implement human rights in the context of their specific cultural values and religious traditions;
- d) East Asian governments tend to argue that truly universal human rights constitute only a fraction of the extensive list of rights that constitute the prevailing human rights regime.
- e) The East Asian countries propose new rights to enrich the existing human rights regime, among which are the rights of the elderly and the rights of the dead (the latter exists in Islam).

Two types of responses have come out in regard to the challenge posed by East Asian governments, frequently expressed in a defiant and provocative manner, with regard to the claim about the universal validity of all human rights by drawing on the distinctiveness of Asian Values: those that support universalism have dismissed such claims as unacceptable excuses of repressive regimes that have low regard for human rights. They regard the ‘Asian particularity’ debate as a way to get others to accept ‘anything goes’ position which is seen as a natural extension of a culturally relativistic posture. By contrast, those that support the challenge coming from East Asia respond by attacking Western countries for their past and

---

³³ Peerenboom, *op.cit.*, p. 309.

present human rights violations, while condemning what they see as ethnocentrism and cultural imperialism.³⁴

The controversy about human rights has actually existed *within* the Western political and intellectual tradition. This is how Peerenboom describes the challenges within the Western tradition:

“Although the Asian nations’ own perspective of human rights, deriving from their specific cultural and political peculiarities has not been taken seriously by the prevailing human rights regime in the world, commitment to democracy and human rights continues to gain ascendancy in the Asian continent. In 2007, the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), consisting of Singapore, Malaysia, Indonesia, Vietnam, Laos, Thailand, Brunei, Cambodia, Myanmar and Philippines, signed the ASEAN Charter which, *inter alia*, made reference to democracy and human rights among the main purposes and principles guiding the organization.³⁵ In Article 1, Paragraph 7, it was said that a major aim of the ASEAN was to “strengthen democracy, enhance good governance and the rule of law, and to promote and protect human rights and fundamental freedoms, with due regard to the right and responsibilities of the Member States of ASEAN”. Besides, a human rights body to monitor the performance of member states in the area of human rights protection was established under Article 14. This can be seen as another manifestation of Asia’s commitment to the *idea* of democracy and human rights.”

4. Conclusion

It has to be admitted that the ‘unhistorical universalism’ of Western liberal democrats debilitates their ability to appreciate different political traditions. Such an attitude should be avoided. Bell emphatically argues, in the Asian context, that “modern democratic societies would benefit from the political input of a capable and public-spirited ‘Confucian’ intellectual elite.”³⁶ Human rights are not static, but are in a state of constant flux. Unless other priorities and perspectives reflecting different civilisational and cultural peculiarities are admitted as the spring from which the strength

---

³⁴ *Ibid*, p. 296.

³⁵ 20 November 2007, <http://www.deplu.go.id/Documents/ASEAN-Charter.pdf>

³⁶ Bell, *op.cit.*, 2000, p. 19.

and relevance of human rights continues to flow, the prevailing liberal conception of human rights may in time lose its undisputed authority in the current system of international relations. The West should thus welcome the possibility of an East Asian contribution to human rights.

The world is not homogenous but hosts a heterogeneity of religions and cultural traditions. Political processes inside states do not take place in a cultural vacuum. The knowledge of local culture is necessary granting that the policies which states pursue, with implications for human rights, are formulated and implemented in a particular cultural context.³⁷ The recognition of the cultural context is a sure recipe for the more lasting recognition of human rights in non-Western societies. Indeed attempts to promote human rights in East Asia (and elsewhere) have a greater chance of acceptability if it can be shown that greater human rights protection can serve a useful role for the good of society and the state.

---

³⁷ Abdullahi A. An-Na'im, "The Cultural Mediation of Human Rights: The Al-Arqam Case in Malaysia", in Joanne R. Bauer & Daniel A. Bell (eds.), *The East Asian Challenge for Human Rights*, Cambridge University Press, 1999, p. 147.

BIBLIOGRAPHY

- An-Na'im, Abdullahi A. "The Cultural Mediation of Human Rights: The Al-Arqam Case in Malaysia", in Joanne R. Bauer & Daniel A. Bell (eds.), *The East Asian Challenge for Human Rights*, Cambridge University Press, 1999.
- ASEAN Charter. 20 November 2007, <http://www.deplu.go.id/Documents/ASEAN-Charter.pdf>
- Bell, Daniel. "The East Asian Challenge to Human Rights: Reflections on an East West Dialogue", *Human Rights Quarterly*, Vol. 18, No. 3, 1996, pp. 641-667.
- Bell, Daniel A. *East Meets West: Human Rights and Democracy in East Asia*, New Jersey, Princeton University Press, 2000.
- Christie, Kenneth. "Regime Security and Human Rights in Southeast Asia", *Political Studies*, Vol. 43, 1999, pp. 204-218.
- Esposito, John. "Political Islam: Beyond the Green Menace", <http://www.iium.edu.my/deed/articles/espo.html>
- Final Declaration of the Regional Meeting for Asia of the World Conference on Human Rights, Bangkok, 2 April 1993, <http://law.hku.hk/lawgovtsociety/Bangkok%20Declaration.htm>
- Koh, Tommy. "Differences in Asian and European Values", *Asian Mass Communication Bulletin*, Vol. 29, No. 5, 1999.
- Koh, Tommy. "Asia and the West: What do we expect of each other?", A Speech presented to the ISPA International Congress, Singapore, 18 June 2003.
- Peerenboom, Randall. "Human Rights and Asian Values: The Limits of Universalism", book review, *China Review International*, Vol. 7, No. 2, Fall 2000, pp. 295-320.
- Servaes, Jan. "Reflections on the Differences in Asian and European Values and Communication Modes", draft of a paper presented at the plenary session on Asia Meets Europe: Similarities and Differences between Asian and Western Communication (Research) Perspectives in the Past, Present and Future, Singapore, July 17, 2000.

World Conference on Human Rights. Vienna Declaration and Programme of Action, Vienna, 14-25 June 1993, [http://www.unhcr.ch/huridocda/huridoca.nsf/\(symbol\)/a.conf.157.23.en](http://www.unhcr.ch/huridocda/huridoca.nsf/(symbol)/a.conf.157.23.en)

Ulusal Yönetim Modeli Arayışı: Ulusal Havayolu Yönetimi Örnek Olayı

Muammer ÖZTÜRK¹

Öz

Peter F. Drucker'ın “yönetim, Batı'nın yeni sosyal teknolojisidir” sözünü merkeze alan bu makale, küresel milletler liginde siyasi olarak ve şirketler liginde de ekonomik olarak varlık arzetmek için ulusal bir yönetim modelinin varlığının belirleyici olduğu kabulünden hareket etmektedir. Bu referans çerçevesi dâhilinde bu makale, ulusal bir yönetim modelinin, ancak başarılı yönetim uygulamaları üzerine inşa edilebileceğine işaret etmektedir. Bu doğrultuda makale, bir Türk yönetim modelinin imkânını ulusal havayolu yönetimi örneğinde irdelemektedir. Makalede yapılan tahliller, Türk Hava Yolları A.O.'nun Stockholm Müdürlüğü iş süreçlerine yönelik olarak gerçekleştirilen saha çalışmasına dayanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Ulusal Yönetim Modeli, sosyal teknoloji, havayolu yönetimi, Türk Hava Yolları.*

¹ Dr, Siyaset Bilimci, ozturkmr@yahoo.de

The Search for a National Management Model: National Airline Management as a Case Study

Abstract

The starting point of this article is the consideration that a national model of management is crucial for both economic and political existence in the global league of companies and nations respectively. By referring to Peter F. Drucker's maxim that 'management is the new social technology of the West', it highlights that a national model of management can only be built upon successful management practices. This article accordingly tries to examine the possibility of a Turkish management model in the example of national airline management. The analyses made in this article draw on the field study conducted at the Stockholm Directorate of Turkish Airlines, Inc. with the purpose of monitoring its business processes.

Keywords: *National Model of Management, social technology, airline management, Turkish Airlines.*

1. Giriş

Türkiye’de, bir Türk yönetim kültürünün varlığını konu edinen hatırı sayılır sayıda yerli yazarlı kitap yayınlanmıştır. Kitapçı raflarında ya da yayınevi listelerinde yapılacak basit bir arama, bu tespiti doğrulamaya yetmektedir. Bu kitapların muhtevasına, konu başlıklarına bakıldığında, bunların tamamen Batılı yönetim literatüründe ve Batı iş dünyasında dolaşımda olan konu başlıklarını ve tekniklerini kopyaladığı müşahade edilmektedir. Türkiye’de yerli kalemlerce yazılmış yönetim konulu bu kitaplarda Batılı yönetim literatüründen harfiyen tercüme suretiyle transfer edilen ‘moda’ kavram ve teknikler, mahir biçimde Türk kültürüne uyarlanmaya çalışılarak yerleştirilmektedir.² Ancak, Batı’nın yönetim literatür ve tekniklerinin neredeyse günü gününe kopyalayan Türk iş dünyasının modern bir yönetim tarzını yerleştirmiş olduğundan, küresel markalar ya da Toyota Tarzı³ gibi küresel yönetim modelleri şahitliğinde bahsetmek, bugün için erken görünmektedir. Türkiye’nin uluslararası iş yapan, en çok isim yapmış ve en önde gelen işletmelerine bu zaviyeden bakıldığında; ‘Türk tarzı’ ya da ‘Türk modeli’ denebilecek ve uluslararası sitayişle bahsedilmeyi sağlayacak küresel bir yönetim markası arayışı sürmektedir.⁴

Bir Türk yönetim modelinin imkânının tespitine yönelik bir katkı olarak, Türk Hava Yolları A.O.’nun (THY)⁵ Stockholm Müdürlüğü’nde 13–23 Aralık 2011 tarihleri arasında bu makale yazarı tarafından bir saha çalışması yürütülmüştür. Saha çalışmasına kaynaklık eden ana saik, son 7–8 yılda gerçekleştirdiği ticari hamleler ve kurumsal büyüme çizgisi dolayısıyla THY’nin, adından sıkça söz ettirmesi ve küresel bir oyuncu olarak dikkatleri üzerinde toplaması olmuştur.⁶ Türk Hava Yolları A.O.’nın

² Batılı yönetim uygulamalarına Türk yönetim kültüründe karşılık bulma ya da bunları Türk yönetim uygulamalarıyla eşleştirme gayretine dair bir örnek için bkz. Acar Baltas, *Türk Kültüründe Yönetmek, Yerel Değerlerle Küresel Başarılar Kazanmak*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.

³ Toyota tarzı yönetim hakkında etraflıca bilgi için bkz. Jeffrey K. Liker, *Toyota Tarzı*, (Çev. Ümit Şensoy), Orhan Holding Yayınları, İstanbul, 2005.

⁴ Mesela bu arayış, daha doğrusu beklenti, Türk iş dünyasının dergilerinden *Fortune Türkiye*’nin editörünün yazısına, “Artık bir dünya markamız olsun!” şeklindeki sitemkâr ve bir o kadar da ilginç başlıkla yansımıştır. Bkz. Ali Ağaoğlu, “Artık bir dünya markamız olsun!”, *Fortune Türkiye*, Mayıs 2011, (Editör yazısı).

⁵ Bu makalede, Türk Hava Yolları A.O. ifadesi yanında bu şirketin kısa adı olan THY ifadesi de kullanılmıştır.

⁶ THY’nin kurumsal büyüme çizgisi ve ticari başarılarının bir dökümü için bkz. THY, *Türk Hava Yolları Yıllık Rapor 2010*, http://www.download.thy.com/download/investor_relations/annual_reports/faaliyet_raporu_2010.pdf, Erişim: 5.5.2011; Şule Laleli, “THY Yüksekçe Uçuyor”, *Fortune Türkiye*, Mayıs 2011, s. 106–118.

kurumsal büyüme seyri ve ticari başarıları, küresel ligde oynamaya aday bir şirket olduğunun işaretleri olarak değerlendirilmektedir.⁷ Bu sebeple, bu makale Türk Hava Yolları A.O.'nun Stockholm Müdürlüğü'nün ticari faaliyetleri özelinde bir Türk yönetim modelinin imkânının sınanmasına yönelik bir denemedir. Makale, esas itibarıyla Türk Hava Yolları A.O.'nun Stockholm Müdürlüğü'nün iş süreçlerinin yerinde gözlemlenerek raporlanmasından oluşan *Türk Hava Yolları A.O. Stockholm Müdürlüğü İş Modeli Tetkik Raporu*⁸ isimli çalışmadan seçilmiş gözlem ve değerlendirmelere yapılan referanslara dayanmaktadır. Türk Hava Yolları A.O.'nın Stockholm Müdürlüğü'nde gerçekleştirilen gözlem çalışmasının odağını, bu müdürlüğün seyahat acenteleri gibi mahalli ticari kuruluşlar ve İsveç resmi kurumları ile olan ticari işbirliği amaçlı ilişki yönetimini (*networking*) nasıl yürüttüğünün yerinde gözlemlenmesi oluşturmuştur. Gözlem çalışmasında ayrıca, Türk Hava Yolları A.O.'nın Stockholm Müdürlüğü'nün Stockholm'de yerleşik Türk göçmen toplumu⁹ ile yürüttüğü sosyal ilişki yönetimi (*social networking*) süreçleri de gözlemlenmiştir. Saha çalışmasında dikkate alınan bir diğer boyut, Türk Hava Yolları A.O.'nın Stockholm Müdürlüğü'nün ağırlıklı personelini oluşturan mahalli personel ile olan ilişki yönetimi modelinin gözlemlenmesi olmuştur. Bu itibarla, Türk Hava Yolları A.O.'nın Stockholm Müdürlüğü iş süreçlerine yönelik olarak yürütülen saha çalışması neticesinde, bu müdürlüğün iş ve yönetim modeli olarak öne çıkan yönünün 'çok kültürlü ortamlarda yönetim' (*intercultural management*) başlığı altına dâhil edilebilecek bir yönetim yeteneği olduğu gözlemlenmiştir. Çok kültürlü ortamlarda yönetim becerisinin, küresel rekabet şartlarına tabi bir iş kolu olan havayolu işletmeciliği için elzem bir yetkinlik konusu olduğu tezine vurgu yapılan bu makale, THY Stockholm Müdürlüğü örneğinde çok kültürlü ortamlarda yönetim odaklı bir yönetim ve iş modeli çerçevesi de sunmaktadır.

⁷ THY'nin son yıllarda sergilediği kurumsal büyüme ve ticari hacmi konusunda bir değerlendirme için bkz. Şule Laleli, agm, s. 106–118.

⁸ Muammer Öztürk, *Türk Hava Yolları A.O. Stockholm Müdürlüğü İş Modeli Hakkında Tetkik Raporu*, Yayınlanmamış Rapor, İstanbul, Şubat 2011.

⁹ İsveç İstatistik Kurumu'nun (*Statistics Sweden*) 30 Kasım 2010 verilerine göre İsveç genelinde Türkiye doğumlu Türklerin sayısı 42.358'dir. Bu bilgi makale yazarınca e-posta yoluyla adı geçen kurumdan edinilmiştir. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. www.scb.se.

2. Bir Ulusal Yönetim Modelinin Lüzumu¹⁰

Yönetim, ‘hedeflenen neticelere ulaşmak için işlerin insanlar vasıtasıyla etkin biçimde tamamlanması’ olarak tarif edilmektedir.¹¹ Modern yönetimin fikir babası kabul edilen Peter F. Drucker (1909–2005), bu tarifi daha da özelleştirerek “Yönetim, Batı’nın yeni sosyal teknolojisi”dir, şeklinde yapmaktadır.¹² Yönetimi bir teknoloji, bir sanat haline dönüştüren, onun neticeler, ürünler ortaya koyma yeteneğidir. Yönetim işlemleri kapsamında ortaya konulanların toplamı, kurum ya da ülke düzeyinde, kurumsal ya da ülkesel yönetim becerisine dair bir karne sunmaktadır. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (Organisation for Economic Cooperation and Development-OECD) için kamu kurumlarının ya da ticari işletmelerin yönetilme tarzı,¹³ ülkelerin gelişmişlik derecesini belirlemede dikkate alınan kıstaslar arasındadır. Sosyal bir teknoloji olan yönetim işinde başarı gösteren ülke ya da şirketler; gelişmiş ülkeler ve şirketler sınıfına dâhil edilir. Devlet, kurum ya da işletmeleri; devletler, kurumlar veya işletmeler liginde başarılılar arasına dâhil eden, hizmetle mükellef oldukları insan topluluğunun ihtiyaçlarını giderme gibi geniş bir yelpazedeki iş ve ilişki adımlarını yönetmedeki başarı düzeyleridir. Bu sebeple, ‘Batı’nın yeni sosyal teknolojisi’ olarak nitelenen yönetim işi, yalnızca şirketleri değil, aynı zamanda devletleri yönetme becerisi olarak da anlaşılmalıdır.¹⁴ Birleşmiş Milletler Teşkilatına (BM) üye 192 ülkenin¹⁵ mevcut olduğu günümüz dünyasında, sadece sekiz ülkenin oluşturduğu G8 Grubu (Almanya, Fransa, İtalya, Japonya, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Rusya), yaklaşık % 65’lik bir gayri safi milli hâsılaya (GSMH) sahiptir ve dünya ticaretinin de üçte ikisine hükmetmektedir.¹⁶ Dünya genelindeki 192 ülkeden gelişmiş 8 ülkenin ekonomik manadaki bu

¹⁰ Yönetim becerisinin kritik önemi hakkında benzer bir ifade için bkz. Prof. Dr. William H. Newman, *Yönetim, İşletmelerde ve Kamu Yönetiminde Sevk ve İdare*, (Çev. Dr. Kenan Sürgit), Türkiye Orta Doğu ve Amme İdaresi Enstitüsü Yay., No. 186, 1979, s. 2-3.

¹¹ Luke C. Ng, “Best Management Practices”, *Journal of Management Development*, Vol. 30, No. 1, 2011, p. 93.

¹² Peter F. Drucker, *Klasik Drucker*, (Çev. Zülfü Dicleli), Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 210.

¹³ Angel Gurria, “Türkiye’de Şirket Yönetimi”, *Radikal*, 6 Kasım 2006.

¹⁴ Bu konuda benzer bir vurgu için bkz. Prof. Dr. William H. Newman, age, s. 2.

¹⁵ Birleşmiş Milletler (BM) Teşkilatı’nın üye yapısı hakkındaki bilgi, teşkilatın <http://www.un.org/en/aboutun/index.shtml> internet adresinden edinilmiştir. Erişim: 20.05.2011.

¹⁶ G8 grubuna ait bu ekonomik bilgi, şu resmi internet adresinden edinilmiştir: <http://www.g20-g8.com/g8-g20/g8/english/what-is-the-g8-/what-is-the-g8-/what-is-the-g8.847.html>. Erişim: 25.5.2011.

başarı durumunu, kaynakların verimli olarak yönetilmesi becerisinin bir ürünü olarak kabul etmek gerekir. OECD Genel Sekreteri Angel Gurria, “Türkiye’de Şirket Yönetimi” başlığıyla 2006 yılında kaleme aldığı bir makalede iyi şirket yönetiminin ülkeler için ifade ettiği hayati önemi şu biçimde dile getirmiştir.

“İyi şirket yönetimi, küresel piyasalarda etkin şekilde rekabet etmek ve ekonomilerini büyütme için uzun vadeli sermaye çekmek isteyen bütün şirketler veya ülkeler açısından olmazsa olmazdır.”¹⁷

Gelişmişlik yolunda ilerlemede, ülke kaynaklarının (beşeri, mali ya doğal v.b.) etkin ve verimli biçimde kullanılması belirleyici faktör olmaktadır. Zira gelişmişliğin işaretleri, ancak ve ancak kullanılan ülke, kurum ya da şirket kaynakları karşısında elde edilen etkin ve verimli netice ya da ürünler olmaktadır.¹⁸ Bu tespit, doğrudan yönetimin tanımını çağrıştırmaktadır. Yönetim becerisi ve verimlilik arasında doğrudan ilişki olması sebebiyle OECD, ülkeler ve kurumlar için kurumsal yönetim ilkeleri¹⁹ ve SİGMA²⁰ (Support for Improvement in Governance and Management in Central and Eastern European Countries – Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerinde Yönetişim ve Yönetimi Geliştirmek için Destek) gibi programlar geliştirmiştir.

Sergilediği başarılarla uluslararası marka haline gelmiş şirketler, ülkelerinin ulusal iş ve yönetim modellerinin uluslararası ölçülerde başarılı olduğunun delilini oluşturmaktadır.²¹ Uluslararası arenada bir ülkeye ait bir ‘yönetim modeli’nden bahsedilebilmesi, ticari gelir ve hizmet kalitesi yönüyle başarılı olmuş şirket ya da kurumların varlığına bağlı olmaktadır. Bir ülkenin şirket ya da kurum manasında yönetim tarzının cazibesi de uluslararası arenadaki başarılarıyla marka olmuş şirket ya da kurumlardan kaynaklanmaktadır. Markalaşma başarısını elde etmiş kurum ve şirketler, yönetilme tarzlarındaki farklılık ile bu başarıyı yakalayabilmişlerdir. Başarılı şirketler ya da kurumlar, yönetilme biçimleriyle ülkelerin model olma manasındaki cazibesini oluştururken, aynı zamanda ülkelerin

¹⁷ Angel Gurria, agm.

¹⁸ Bkz. Prof. William H. Newman, age, p. 1.

¹⁹ “OECD Kurumsal Yönetim İlkeleri” (OECD Principles of Corporate Governance) hakkında teferruatlı bilgi için bkz. OECD, *OECD Principles of Corporate Governance*, Paris, 2004, <http://www.oecd.org/dataoecd/32/18/31557724.pdf>. Erişim: 7.06.2011.

²⁰ Sigma programı hakkında etraflıca bilgi için bkz. www.sigmaxweb.org. Erişim: 7.6.2011.

²¹ Başarılı kurumlar ve ülke itibarı arasındaki ilişki hakkında bkz. Joseph S. Nye, Jr., “Soft Power”, *Foreign Policy*, No. 80, Autumn 1990, pp. 153–171.

yumuşak gücünü de oluşturmaktadır. Joseph P. Nye, “Yumuşak Güç” (Soft Power) başlıklı makalesinde ülkelerin yeni güç unsurlarının bir listesini sunmuştur. Bu listede yer alan ‘yumuşak güç’ unsurları olarak ülkelerin ideolojisini, kültürünü ve kurumlarını sıralamıştır.²² Uluslararası arenada başarılı olmuş şirket ya da kurumlar, hiç şüphesiz, Nye’ın ‘yumuşak güç’ tanım aralığı çerçevesinde ‘yumuşak güç’ unsuru olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir. Dolayısıyla yönetim yeteneği, milletlerin küresel ölçekteki sınıflanmasında kullanılan kritik bir performans kalemi konumundadır. Bu çerçevede, Mckinsey isimli kuruluşça hazırlanan 2007 tarihli bir çalışma, yönetim uygulamaları ile verimlilik arasındaki doğrudan ilişki manasında dünyanın önde gelen ülkelerinin bir derecelendirmesini sunmaktadır.²³ Bu çalışmada, ülkelerin sınıflanmasında başta gelen bir kıstas unsuru olarak şirket ya da kurumların yönetilme biçimlerine referans yapılmaktadır.

Uluslararası ölçekte kabul edilen bir yönetim modeli ya da tarzı, vurgulandığı üzere, kurumsallaşmış başarıların şahitliğinde gerçekleşmektedir. İskandinav Havayolları SAS ve Southwest Havayolları, havayolu sektöründe uluslararası ölçekte kabul görmüş bir yönetim modeli ile şirket başarısı arasındaki doğrudan ilişkiye dair iki esaslı örneği teşkil etmektedir. Bu bağlamda, 1950 yılında kurulmuş olan İskandinav Havayolları SAS sistemi (Scandinavian Airlines Sytems-SAS), İsveç yönetim modelinin (Swedish management)²⁴ en esaslı uygulama örneğini oluşturmaktadır. İskandinav Havayolları SAS’ın başarısı, 1980’li yıllarda Jan Carlzon yönetimi esnasında gerçekleştirilen isabetli yönetsel uygulamalara dayanmaktadır. Jan Carlzon, turizm sektöründen gelmiş ve geniş bir vizyona sahip bir yönetici olarak, 1980’li yıllarda İskandinav Hava Yolları SAS’ın hizmet kalitesinde devrim yaparak onu kâra geçirebilmiştir. İskandinav Havayolları SAS,²⁵ Jan Carlzon yönetimi döneminde business grubu yolcu üzerinde odaklanarak, gerek yönetsel hiyerarşide, gerekse

²² Joseph P. Nye, *ibid.*, pp. 166–171.

²³ Nick Blomm, Stephen Dorgan and John Van Reenen, *Management & Productivity: Why They Matter?*, McKinsey & Company, Centre for Economic Performance, July 2007, http://cep.lse.ac.uk/management/Management_Practice_and_Productivity.pdf, Erişim: 10.1.2011.

²⁴ İsveç yönetim modeli (*Swedish management model*) tabiri hakkında etraflıca bilgi için bkz. Barbara Czarniawska-Joenes, “Swedish Management. Modern Project, Postmodern Implementation”, *International Studies of Management and Organization*, Vol. 23, No. 1, 1993, pp. 13–27.

²⁵ İskandinav Havayolları SAS’ta 1980’li yıllarda Jan Carlzon yönetimi esnasında gerçekleştirilen başarılı yönetsel uygulamalar hakkında bkz. Frederik Ekdahl, Anders Gustaffson, Bo Edvardsson, “Customer-oriented service development at SAS”, *Managing Service Quality*, Vol. 9, Number 6, 1999, pp. 403–410; K. J. Blois, “Carlzon’s Moments of Truth – A Critical Appraisal”, *International Journal of Service Industry Management*, Vol. 3, No. 3, 1992, pp. 5–17; Warren Bennis, “Managing the Dream: Leadership in the 21st Century”, *The Antioch Review*, Vol. 49, No. 1, Winter 1992, p. 25; Cem Kozlu, *Bulutların Üstüne Tırmanırken. THY, Bir Dönüşüm Öyküsü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 191.

iş süreçlerinde uyguladığı sadeleştirmelerle 1980’li yıllardaki başarıyı yakalayabilmiştir. Aynı şekilde Southwest Havayolları²⁶ Herb Kelleher yönetiminde gerçekleştirilen ve daha çok müşteri şikâyetlerinin en aza indirilmesi ve yalın yönetim gibi hizmet mükemmelliğini odağına alan uygulamalarla başarılı bir model olarak takdir toplamıştır. Asya bölgesinden bir havayolu olarak Malezya Havayolları (Malaysia Airways) da daha çok yolcuya yönelik kabin içi hizmetlerdeki ününe rağmen sürdürülebilir, kalıcı bir başarı için bunların yeterli olmadığını kavramıştır. 2005 yılı dokuz aylık dönemi (Nisan-Aralık 2005) itibarıyla 1,3 Milyar RM (Malezya Ringiti) zarar açıklamış olan Malezya Havayolları (MAS) Sistemi, bu durumdan kurtulmak için The MAS Way (Malezya Havayolları Tarzı) ismi altında kurumsal ilkeler bütünü oluşturmuştur. Asya hizmet kültürünü kabin içi hizmetlere yansıtarak ‘konforlu’ bir havayolu imajı yakalamış olan Malezya Havayolları, bu imajın sürdürülebilir kârlılık ve personel motivasyonu için yeterli olmadığını görmüştür. Bu sebeple, Malezya Havayolları, misyon olarak belirlediği üzere ‘kâr eden bir havayolu olmak’ için bir performans kültürünün yerleştirilmesinin gerekliliğine inanmıştır.²⁷ Malezya Havayolları için personelin mutlu biçimde çalıştığı ve gurur duyduğu bir iş yerinin – markanın – yaratılması ‘iyi yönetim’ ile mümkün olmaktadır. Bu da ancak verimliliği ve kârlılığı sağlayan bir yönetim anlamına gelmektedir.²⁸

3. Ulusal Havayolu Yönetimi Örneğinde Model Arayışı

3.1. Ulusal Havayolu Yönetimine Genel Bir Bakış

Havayolu iş kolu, ulusal sınırların etkisinin tamamen devre dışı kaldığı, iş tarzları ve kültür farklılıkları ile yüzleşmelerin kaçınılmaz olduğu, yoğun bir rekabetin yaşandığı, hızlı teknolojik gelişmelerin meydana geldiği ve bunlara uyumlu olmayı rekabet edebilir hizmet kalitesi için zorunlu kılan

²⁶ Southwest Havayolları (Southwest Airlines) modeli hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ulla K. Bunz, Jeanne D. Maes, “Learning Excellence: Southwest Airlines’ Approach”, *Managing Service Quality*, Vol. 8, No. 3, 1998, pp. 163–169; John Marshall and Matthew Adamic, “The Story is the Message: Shaping Corporate Culture”, *Journal of Business Strategy*, Vol. 31, No. 2, 2010, pp. 18–23; Gene Smith, “An Evaluation of the Corporate Culture of Southwest Airlines”, *Measuring Business Excellence*, Vol. 8, No. 4, 2004, pp. 26–33.

²⁷ Malezya Havayolları tarafından geliştirilen ‘yönetim tarzı’ (The MAS Way) hakkında daha geniş bilgi için bkz. Malaysia Airlines, *The MAS Way: Business Turnaround Plan 2006*, 27 Şubat 2006, pp. 18 and 28, [http://www.malaysiaairlines.com/uploads/en/downloads/common/BusinessTurnaroundPlan\(BTP1\).pdf](http://www.malaysiaairlines.com/uploads/en/downloads/common/BusinessTurnaroundPlan(BTP1).pdf). Erişim: 2.10.2010.

²⁸ Bkz. Malaysia Airlines, *ibid*, p. iii.

bir sektördür.²⁹ 1988–1991 yılları arasında Türk Hava Yolları’nda Yönetim Kurulu Başkanı ve Genel Müdür olarak ve 1997–2002 yılları arasında ise Yönetim Kurulu Başkanı olarak görev yapmış olan Cem Kozlu, havayolu endüstrisinin bu çok değişken ve dolayısıyla zorlu yapısını şu şekilde ifade etmiştir:

“Sivil havacılık dünya ekonomisinin en inişli çıkışlı sektörü. Ekonomik konjonktürden bölgesel savaflara, törlerden hastalıklara kadar birçok öğeden etkilenen bir doğası var. Dolayısıyla, havayolu işletmeciliği bir anlamda sürekli kriz yönetimi demek.”³⁰

Zorlu rekabet şartlarına tabi havayolu sektörünün bir oyuncusu olan Türk Hava Yolları A.O., önemli bir operasyonel yeteneğe sahip olduğunu son 7-8 yılda filo büyüklüğü, uçulan hat sayısı, personel sayısı ve ticari hacim rakamlarında gerçekleştirdiği dikkat çekici pozitif artışlarla ispatlamıştır. *Türk Hava Yolları Yıllık Rapor 2010* isimli kaynakta, Türk Hava Yolları A.O.’nun toplam 153 uçaklık bir filo büyüklüğüne sahip olduğu ve personel sayısında 2010 yılında % 11,4’lük bir artış gerçekleştirerek toplam 14.206 kişilik personel sayısına ulaştığı ifade edilmiştir.³¹ Aynı kaynaktaki resmi verilere göre THY, 2010 yılı sonu itibarıyla toplam yolcu sayısını bir önceki (2009) yıla göre % 16 oranında arttırmıştır. THY, 2010 yılı sonu itibarıyla toplam 29,1 milyon yolcu taşımıştır. Taşınan 29,1 milyon yolcunun % 46,9’luk kısmı iç hat yolcusu, % 53,1’lik kısmını ise dış hat yolcusu oluşturmuştur.³² THY A.O. 2010 Yılı Faaliyet Raporu’nda, bu havayolunun hat sayısı ile ilgili şu değerlendirmeye yer verilmiştir:

“Dünyanın en geniş network ağına sahip ilk 10 hava yolu arasında yer alan Türk Hava Yolları, 2010 yılında 42’si iç, 132’si dış hat olmak üzere toplam 174 noktaya tarifeli uçuş gerçekleştirdi.”³³

THY A.O.’nun 2010 yılı faaliyet raporuna referansla yukarıda özetlenen büyüme ve buna bağlı nisbi başarı grafiği, bir ‘Türk yönetim

²⁹ Havayolu şirketleri ve faaliyet gösterdikleri sektörel şartlar hakkında bir değerlendirme için bkz. Giovanni Bisignani, “Airlines”, *Foreign Policy*, No. 152, January-February 2006, pp. 22–24, 26, 28; bkz. Maik Huettlinger, “Air Baltic and SAS – a case study in the European airline industry”, *Baltic Journal of Management*, Vol. 1, No. 2, 2006, p. 238.

³⁰ Kozlu, age, s. 17.

³¹ THY, age, s. 28–29 ve 50.

³² Age, s. 18.

³³ Age, s. 33.

modeli' oluşturabilecek en güçlü adaylardan biri olduğuna işaret etmektedir. THY A.O.'nun vurgulanan başarı grafiğinin, bir 'Türk yönetim modeli' inşa edebilme noktasındaki gerçekçi (reel) potansiyelinin tespiti için, havayolu şirketlerine yönelik uluslararası akredite derecelendirme sistemlerince yapılan puanlamalardan önemli ve 'resmi' hüviyetli veriler sağlanabilmektedir. Bu manada THY'nin yolcuya yönelik hizmetler ve uçuş operasyon kalitesine dair uluslararası derecelendirmelerdeki puanlar, bir yönüyle bir 'Türk yönetim modeli'nin uluslararası ölçekte belgelenmesini ifade edecek niteliktedir. Havayolu sektöründe havayolu şirketlerinin operasyonel yeteneğini ve buna bağlı gerçekleşen hizmet kalitesini derecelendirmek (ranking) için yürütülen en bilinir derecelendirme sistemlerinden birisi, Skytrax isimli kuruluşça yürütülen derecelendirmedir. Bu anket sisteminde havayolu şirketlerini derecelendirmek için daha çok yolcuya yönelik hizmetlerin kalitesi manasında yolcu memnuniyeti ölçülmektedir.³⁴

Skytrax derecelendirme sisteminde havayolu şirketleri, internet sayfalarının kullanıcı dostu olması, internet sayfalarında ürün bilgilendirme düzeyi, internet üzerinden check-in hizmetlerinin sunulması, gecikme ve sefer iptali durumlarını yönetme, personelin tutum ve davranışları, filodaki uçakların yaş ortalaması, uçak içi emniyetlilik standartları, cockpitte yapılan duyurular, uçakta dağıtılan dergi, ailelere ve çocuklara yardım gibi tamamıyla hizmet kalemleri yönüyle derecelendirilmektedir. Türk Hava Yolları, 20–26 Haziran 2011'de Paris'te gerçekleşen 2011 Paris Air Show'da Skytrax isimli özel derecelendirme kuruluşunca Avrupa'nın en iyi havayolu şirketi olarak ilan edildi. Bu grupta ikinciliği Swiss International

³⁴ Havayolu sektöründe havayolu şirketlerinin yolcuya yönelik hizmetler ve uçuş operasyonu kalitesini derecelendiren bir diğer önemli derecelendirme sistemi, *IATA SoFiE-Survey of Flights in Europe* (Avrupa'daki Uçuşların İncelenmesi) isimli puanlama sistemidir. Bu anket sisteminde havayolu şirketlerini derecelendirmek için daha çok hizmet ve operasyon kalitesi (zamanında sefere başlama/kalkış; sefer iptali/aksaklığı durumunda yolcunun zamanında bilgilendirilmesi ve kabin içi ikram kalitesi gibi) performans hususlarına bakılarak bir derecelendirme yapılmaktadır. Burada, IATA (International Air Transport Association – Uluslararası Hava Taşımacılığı Birliği) tarafından hazırlanmış olan ve 2008 yılı Nisan-Eylül tarihleri arası dönemi kapsayan SoFiE anket sonuçlarında THY'nin en zayıf olduğu husulardan biri olarak zamanında kalkış ve sefer iptali/aksaklığı durumunda yolcunun bilgilendirilmesi hizmetlerinin olduğuna değinilmeden geçilmemelidir. IATA SoFiE-Survey of Flights in Europe isimli anket sistemi, 2011 Mart ayı itibarıyla nihayete ermiş olup yerine Airs@t ismiyle yeni bir anket sistemi yürürlüğe konmuştur. Airs@t hakkında bilgi için bkz. www.iata.org/airsat. Erişim: 24.6.2011.

Air Lines, üçüncülüğü ise Alman havayolu şirketi Lufthansa elde etti.³⁵ Türk Hava Yolları, elde ettiği bu derece ile dünyanın en iyi 10 havayolu şirketi arasına dokuzuncu sıradan dâhil olmuş oldu. Ancak, Lufthansa'yı geride bırakan THY'nin bu başarısı, Skytrax şirketinin Genel Müdürü (CEO) Edward Plaisted'in verdiği beyanattan anlaşıldığı şekliyle tamamen uçuş esnasında yolcuya sunduğu hizmetlerin kalitesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.³⁶ Beş yıldız üzerinden yapılan bu derecelendirmede, 5 yıldız en yüksek dereceyi ifade etmektedir. Skytrax derecelendirme sistemi ile alakalı ilginç bir husus, bu özel derecelendirme şirketinin 6 yıldızlı yeni bir derecelendirme sistemini devreye sokmayı düşünüyor oluşudur.³⁷ Anılan kalemlerden THY'nin ortalama derecelendirme notu, 4 yıldız seviyesinde seyretmektedir. Ancak, THY'nin “gecikme ve sefer iptali durumlarını yönetme” kriteri kapsamındaki notu 3 yıldız seviyesinde olup yönetsel performans hususlarında daha zayıf bir başarı durumu ortaya koyduğunu göstermektedir.³⁸

Tablo 1: 2011 Yılı Dünyanın En İyi 10 Havayolu Şirketi Derecelendirmesi

Sıra No.	Havayolu Şirketi Adı
1	Katar Havayolları (Qatar Airways)
2	Singapur Havayolları (Singapore Airlines)
3	Asiana Havayolları (Asiana Airlines)
4	Cathay Pasifik Havayolları (Cathay Pacific Airways)
5	Thai Airways International
6	Etihad Airways
7	Air New Zealand
8	Qantas Airways
9	Türk Hava Yolları
10	Emirates Havayolları

Kaynak: <http://www.worldairlineawards.com>. Erişim: 26.6.2011.

³⁵ Skytrax şirketinin 2011 yılı Avrupa'nın en iyi havayolu şirketi derecelendirme sonuçları hakkında bkz. http://www.worldairlineawards.com/Awards_2011/europe.htm. Erişim: 26.6.2011.

³⁶ Skytrax şirketinin Genel Müdürü (CEO) Edward Plaisted'in verdiği beyanattan Konu hakkında bkz. http://www.worldairlineawards.com/Awards_2011/europe.htm. Erişim Tarihi: 26.6.2011.

³⁷ Bu konuda bkz. <http://www.airlinequality.com/StarRanking/6star.htm>. Erişim Tarihi: 26.6.2011.

³⁸ Skytrax derecelendirme firmasınınca THY hizmet kalitesi hakkında yapılan derecelendirme için bkz. <http://www.airlinequality.com/Airlines/TK.htm>. Erişim: 26.6.2011.

Uçuş emniyetinin hayati bir önemde olduğu havayolu sektöründe, havayolu şirketlerini uçuş emniyeti noktasında kaza istatistiklerine referansla değerlendiren derecelendirme sistemi de mevcuttur. Alman JACDEC- Jet Airliner Crashes Evaluation Centre isimli kuruluşu kaza-kırım sayıları esas alınarak Havayolları emniyetlilik derecelendirmesi (JACDEC-Safety-Ranking) isimli bir derecelendirme gerçekleştirilmektedir.

Tablo 2: JACDEC–2010 Yılı Dünyanın En Emniyetli İlk 10 Havayolu Derecelendirmesi

	Havayolu Adı	Kuruluş Yılı	Son kazadan Bu yana Geçen Yıl Sayısı
1	Qantas	1922	30
2	Finair	1923	30
3	Air New Zealand	1940	30
4	TAP Portugal	1946	30
5	Cathay Pacific Airways	1946	30
6	All Nippon Havayolları	1954	30
7	Air Berlin	1979	30
8	Virgin Atlantic Havayolları	1984	26
9	Emirates Havayolları	1985	25
10	Transatlantic Havayolları	1991	19
54	Türk Hava Yolları	1933	6

Kaynak: <http://www.jacdec.de>; <http://www.aerointernational.de/download/files/Aero-0211-Sicherheits-Ranking.pdf>, Erişim: 2.4.2011.

Havayolu şirketlerinin emniyetlilik durumu, yolcuya yönelik hizmet kalitesi ve uçuş operasyon kalitesinin derecelendirilmesine dair yapılan ve örnekleri arttırılabilecek veriler zaviyesinden bakıldığında, Türk Hava Yolları A.O.’nun mevcut operasyonel kapasite düzeyinin ya da filo büyüklüğünün tek başına küresel manada kabul görmüş bir ‘Türk yönetim modeli’ inşa etmeye yetmediği sonucuna hükmedilebilmektedir. 1933 yılında “Devlet Hava Yolları İşletmesi” adıyla kurulmuş olan THY A.O.’nun 78 yıllık mazisinde belli dönemlerde sergilediği başarılı uygulamaları sürdürülebilir kılma noktasında yer yer inişli çıkışlı bir grafik sergilediği durumlar gözlemlenebilmektedir. Bu inişli çıkışlı başarı grafiği, her farklı yönetim döneminde, hatta aynı yönetim dönemlerindeki farklı zaman dilimlerinde de ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu ulusal havayolu

şirketi için işaret edilen havayolu derecelendirme sistemlerinin verilerini doğrular tarzda şu kanaat hâlâ yaygındır:

“THY, bugün halen ‘zamanında kalkışta birinciyiz’ demek konusunda zorlanıyor.”³⁹

Uluslararası ölçekte kabul edilen bir yönetim modeli ya da tarzı için kurumsallaşmış başarıların şahitliğini gerekli kıldığından, bu noktada THY örneğinde gerçekleştirilmesi gereken daha çok iş olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu da son dönem işletmecilik ifadesiyle sürdürülebilirlik kavramını hatıra getirmektedir.⁴⁰ Nitekim son 7–8 yıl zarfında personel ve filo büyüklüğü gerçekleştirmiş olan THY A.O.’nun en dikkat çekici başarılarından olan mali rakamlardaki pozitif tabloyu da zaman zaman korumakta sıkıntılar yaşadığı gözlemlenebilmektedir. Öyle ki son 7–8 yıl zarfındaki göz dolduran başarılarla imza atmış olan THY A.O. tarafından, aynı yıllar zarfında yakaladığı başarı grafiğinin ardından 2011 yılı ilk çeyreği için ciddi denebilecek miktarda mali zarar açıklanmıştır. Mali zararın boyutu, 332 Milyon TL olarak belirtilmiştir.⁴¹

Tablo 3: THY Net Kârı

2009 Yılı 9 Aylık Dönem	2010 Yılı 9 Aylık Dönem	Düşüş Oranı
475,9 Milyon TL	255,5 Milyon TL	% 46

Kaynak: *Fortune Türkiye*, Mayıs 2011, s. 106–118.

Birçok önemli başarıya imza atabilmiş THY A.O.’nun sürdürülebilir başarıya ulaşmalarını mazisindeki kırılmaların sebebini, belki en iyi siyasi iktidar ve havayolu şirketleri arasındaki ilişkilerin doğasında aramak gerekir. THY A.O. ve siyasi iktidar ilişkilerinin seyri ve gerekçeleri konusu, ayrı bir araştırma konusu olacak değerde olsa da makalenin ana mesajı ile bir ilgililik durumu söz konusu olduğundan bu babda kısa bir değerlendirmeye yer vermek uygun olacaktır. Resmi

³⁹ Şule Laleli, agm, s. 109.

⁴⁰ Meseleye, daha 100 yıla erişmemiş Türkiye Cumhuriyeti’nin genç denebilecek tarihi dâhilinde bakıldığında Türk şirket ya da kurumlarının sürdürülebilir başarı mazisi açısından çok başlarda olduğu teslim edilmelidir.

⁴¹ Açıklama haberi için bkz. “THY’nin zararı bütçeyi aştı”, *Milliyet*, 13 Mayıs 2011, <http://ekonomi.milliyet.com.tr/thy-nin-zarari-butceyi-asti/ekonomi/ekonomidetay/13.05.2011/1389814/default.htm>, Erişim: 6.6.2011.

kayıtların şahitliğindeki bir gerçeklik durumu olarak bilinmektedir ki THY A.O. üzerindeki siyasi müdahaleler, bu işletmedeki yönetici atamaları ve yönetsel uygulamalarda güçlü etkilere sahiptir.⁴² Robert L. Thornton, 1971 tarihli bir makalesinde, devletin ya da siyasi iktidarın havayolu şirketlerinden elini niçin çekemeyeceğine dair siyasi ve iktisadi gerekçelere dair yeterli izahlarda bulunmuştur. Öte taraftan, Herbert Simon isimli Amerikalı yönetim bilimci tarafından 1940'larda ortaya atılan bir teori, THY A.O.'nun başarı grafiğindeki kırılmaların sebebi olan bu siyasi müdahalelerin, niçin bu sonuca yol açtığını oldukça özlü biçimde izah eder niteliktedir. Herbert Simon, bu teorisi ile ekonomi dalında bir yönetim bilimciye verilen ilk Nobel ödülünü kazanmıştır. Peter F. Drucker'ın da vurgusuna mazhar olan bu teori, şu veciz tespiti dile getirmektedir:

“Yöneticiler, kararlarının büyük bölümünü maksimize ya da optimize etmek üzere değil, ‘memnun etmek’ üzere alıyor. Yöneticiler; bırakın maksimum sonuçları, optimum sonuçları bile pek dikkate almıyor, minimum kabul edilebilir sonuçları üretecek çözümleri bulmaya çalışıyor.”⁴³

THY A.O.'nun yukarıda özetlenen kurumsal ve operasyonel büyüme ve buna bağlı nisbi ticari başarı grafiği dikkate alınarak bu havayolu şirketinin, bir ‘Türk yönetim modeli’ inşa edebilecek en güçlü adaylardan biri olduğuna değinilmiştir. Uluslararası derecelendirme sistemlerinde THY için yapılan puanlamalar, tatminkâr olmaktan çoğunlukla uzak olsa da THY A.O.'nun işaret edilen başarılarının, havayolu sektörünün iş gerekleri ve zorlu rekabet şartları düşünüldüğünde bir raslantı sonucu gerçekleşmediği kesinlik kazanmaktadır. Dolayısıyla, THY A.O.'nun nisbi başarı grafiği, bu havayolu şirketinin bir ‘Türk yönetim modeli’ inşa edebilme kapasitesinin küresel uygulamalar çerçevesinde tespitine yönelik incelemeleri anlamlı ve gerekli kılmaktadır.

3.2. THY Stockholm Müdürlüğü İş Modelinin Tetkiki

13 Aralık–23 Aralık 2010 tarihleri arasında THY A.O. Stockholm Müdürlüğü bünyesinde bu makale yazarınca, bu müdürlüğün iş modelinin

⁴² THY özelinde yönetici atamaları üzerindeki siyasi iktidar etkilerine dair birinci el aktarımlar için bkz. Kozlu, age, s. 27, 56, 145, 156, 167–168.

⁴³ Peter F. Drucker, *Fırtınalı Dönemlerde Yönetim*, (Çeviri: Bülent Toksöz), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 223.

tetkiki amacına yönelik bir saha çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu saha çalışmasından elde edilen temel neticeyi şu şekilde özetlemek mümkündür: Küresel rekabetin en yoğun yaşandığı sektörlerden olan havayolu sektörünün bir ‘oyuncusu’ olduğunun bilincindeki THY A.O. Stockholm Müdürlüğü’nün, genelde İsveç ve özelde de Stockholm şehri bağlamında daha iyi mali kazançlar ve pozitif imaj düzeyini yakalamak odağıyla ‘çok kültürlü ortamlarda yönetim’ üst başlığıyla özetlenebilecek bir yaklaşımı ana politika olarak seçmiş olduğu gözlemlenmiştir. THY A.O. Stockholm Müdürlüğü’nün yüksek sayılabilecek oranlarda seyreden bilet satış rakamları⁴⁴ da bu politikanın bu yurtdışı müdürlüğün yönetimi özelinde isabetliliğine delil teşkil etmektedir.

Türk Hava Yolları A.O. Stockholm Müdürlüğü İş Modeli Hakkında Tetkik Raporu isimli çalışmada, havayolu sektöründe yöneticilik konumunda bulunan kişilerin, ülkelerini ve kültürlerini temsil görevlerinin olduğu yerinde gözlemlenmiştir. Bugünün küresel iş dünyasında, cemiyet içerisine, sosyal faaliyetlere etkin olarak katılmanın şirket imajı üzerinde önemli bir müspet etki yaptığı kanaati yaygındır. Bu gözlem, havayolu sektöründe iş yapmanın çok kültürlü ortamlarda yönetim becerisine sahip olmakla eş anlamlı olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır. Bu sebeple, bugünün şirket yöneticilerinin sadece şirketindeki her çalışanın elinden gelenin en iyisini yapmasını sağlayan takım lideri olması ile yetinilmemektedir. Buna ilaveten bugünün iş dünyasındaki yöneticilerden cemiyet hayatı içerisindeki sosyal faaliyetlerde de faal olmasını bekleyen bir anlayış yerleşmiştir.⁴⁵ Havayolu sektöründe iş yapma becerisinin, çok kültürlü ortamlarda yönetim becerisi ile aynı manaya geldiğinin tespiti doğrultusunda ifade edilmelidir ki çok kültürlü ortamlarda yönetim, aynı zamanda bir sosyal ağ (social networking) yönetimini gerekli kılmaktadır. Bu tespite paralel olarak, THY Stockholm Müdürlüğü’nün (ve/veya yöneticisinin) Stockholm mahalli makamları, ticari paydaşlar ve Türk topluluğu nezdindeki bilinirlik derecesinin Türk konsolosluk/elçilik birimlerine göre daha ileri düzeyde olduğuna dair gözlemler gerçekleşmiştir. Benzer biçimde, Güney Amerika’da, bölge hükümetlerinden iniş haklarını

⁴⁴ THY yurtdışı müdürlüklerinin bilet satış rakamları, düzenli periyotlarda *Bilet Satış Analiz Raporu* başlığıyla raporlanmaktadır. Kurumsal verilerin güvenilirliği açısından kesin rakamların açıklanmaması prensibini gözeterek burada sadece THY Stockholm Müdürlüğü’nün 01 Ocak–12 Aralık 2010 dönemi itibarıyla bilet satış rakamlarının yakın coğrafi bölgelerdeki diğer THY yurtdışı müdürlüklerinin bilet satış rakamlarına nazaran dikkat çekici biçimde daha yüksek olduğunun belirtilmesiyle yetinilecektir.

⁴⁵ Ekdahl, Gustaffson and Edwardson, 1999, p. 405.

elde eden Pan Am (Pan American) Havayolları'nın bölge temsilcisinin, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) büyükelçisinden daha saygın ve etkili olduğuna dair tespitler mevcuttur.⁴⁶ THY Stockholm Müdürlüğü'nün İsveç/Stockholm mahalli makamları, ticari paydaşlar ve Türk topluluğu nezdindeki pozitif bilinirlik derecesini, THY A.O.'nun bu temsilciliğinde müdürlük görevini ifa eden yöneticinin görev yaptığı ülkede 20 yılı aşkın bir süreyle ikamet etmekte olan ve İsveç vatandaşlığına sahip bir kariyer profiline sahip olmasının sonucu olarak görmek gerekmektedir. Aynı tetkik raporu, sosyal ağ manasındaki bütün bu başarı tablosunun bir yönetici yetkinliği olarak ilgili dış temsilcilik (istasyon) özelinde resmedilen yöneticinin çok kültürlü ortamlarda yönetim yetkinliğinden ortaya çıktığını açıkça belirtmektedir. Türk Hava Yolları Stockholm Müdürlüğü'nün sosyal ağ tesisi üzerinden oluşturduğu bilinirlik başarısı, bahsi geçen tetkik raporunda şu cümlelerle yer almıştır:

“Türk Hava Yolları Stockholm Müdürlüğü görevini (tetkik çalışmasının yapıldığı dönem itibarıyla; Aralık 2010) ifa eden yönetici/müdür, faaliyet gösterdiği Stockholm'de İsveç ticari ve hükümet makamları ile müspet bir sosyal ağ ilişkisi inşa edebilmiştir. Bu sosyal ağ ilişkisi, Türk Hava Yolları'nın bir Türk şirketinin küresel ilişki yönetimi manasındaki imajına ve dolayısıyla saygınlığına müspet yönde etki yapmıştır. Bu müspet etki ve sosyal ağ yönetiminin neticesi olarak Türk Hava Yolları Stockholm Müdürlüğü, İsveçli seyahat acenteleri, hükümet organları ve sivil toplum kuruluşları ile Türk Hava Yolları'nın marka olarak bilinirliğine katkı yapacak çeşitli işbirlikleri tesis etmiştir.”⁴⁷

İş türü gereği zaten uluslararasılığı, sınır tanımazlığı gerekli kılan havayolu sektöründe, çok kültürlü ortamlarda yönetim, hem farklı iş modelleriyle yüzleşme, hem de farklı müşteri profillerine hizmet sunabilme becerisini, daha doğrusu zorunluluğunu ifade etmektedir. Türk Hava Yolları A.O.'nun 1 Nisan 2008 tarihinde üyesi olduğu ve bünyesinde 27 üye havayolu şirketini barındıran Star İttifakı (Star Alliance),⁴⁸ bu sebeple hizmet anlayışında çalışanların, farklı kültürlere aşinalık geliştirmesine

⁴⁶ Bkz. Robert L. Thornton, “Government and Airlines”, *International Organization*, 25 (3), Summer 1971, p. 550.

⁴⁷ Öztürk, age, s. 7.

⁴⁸ Star İttifakı'nın üye sayısı, Haziran 2011 dönemi durumu yansıtmaktadır. Bkz. www.staralliance.com. Erişim: 20.6.2011.

özel vurgu yapmaktadır.⁴⁹ Havayolu sektörünün en büyük ittifakı olan Star İttifakı'nda 'kültürlere aşinalık', kurumsal olarak talep edilen bir çalışan yetkinliğidir. THY A.O. Stockholm Müdürlüğü uygulamaları örneğinde gerçekleşen gözlemler de 'çok kültürlü ortamlarda yönetim' becerisinin – özellikle yurtdışı müdürlük görevi ifa edecek yöneticiler için – kritik bir yönetici yetkinliği olduğunu ortaya koyar niteliktedir. Rapordaki gözlem neticeleri, küresel ölçekte kabul görmüş bir iş modeli ya da iş tarzının ancak 'çok kültürlü ortamlarda yönetim' yetkinliği zemini üzerinde inşa edilebileceğini göstermektedir. Bu sebeple bahsi geçen rapordaki bu tespitin, havayolu sektörü için aşağıdaki biçimde bir ilkeye tercüme edilmesi mümkündür:

“Çok kültürlü ortamlarda yönetim' becerisi, özellikle yurtdışı istasyonlarda görev yapacak yönetici atamalarında başlıca seçme seçme kıstaslarından biri olmak durumundadır.”⁵⁰

Havayolu şirketlerini yolcuya sunulan hizmetler yönüyle derecelendiren özel bir kuruluş olan Skytrax firması, yukarıda vurgulandığı üzere, 22 Haziran 2011'de THY'yi Avrupa'nın en iyi havayolu ödülü ile ödüllendirmiştir. Hizmetler bakımından belli bir başarılik referansı teşkil eden bu ödül, kabin içi ikram hizmetleri gibi daha çok hizmet sektörü unsurlarını kapsamaktadır. Yönetimsel yetkinlikler bazında tam bir veri sunmaktan uzaktır. Avrupa'nın en iyi havayolu ödülünü elde etmenin, küresel bir marka olmaya giden yolda şüphesiz bir katkısı olacaktır. Ancak, THY'nin mevcut operasyonel kapasite düzeyinin, filo büyüklüğü imkânlarının ya da yolcuya sunulan hizmetler yönüyle Avrupa'nın en iyi havayolu ödülünü kazanmasının, küresel manada kabul görmüş bir 'Türk yönetim modeli' inşa etmeye yetmediğine dair veriler ve gözlemler mevcuttur. *Türk Hava Yolları A.O. Stockholm Müdürlüğü İş Modeli Hakkında Tetkik Raporu*'ndaki tespitler de uçak yolcusuna sunulan hizmetler yönüyle Avrupa'nın en iyi havayolu ödülünü kazanmanın, her zaman Avrupalı yolcu ve daha da önemlisi iş dünyası gözünde küresel bir marka algısını temin etmeye maalesef yetmediğini doğrular mahiyettedir:

“Türk Hava Yolları Stockholm Müdürlüğü Pazarlama Personelinden, Türk Hava Yolları'nın İsveç pazarındaki/İsveç kamuoyundaki – daha

⁴⁹ Star Alliance, *Star Alliance Overview Content Manual 2008*, p. 29.

⁵⁰ Öztürk, age, s. 7–12 ve 17.

genel ifadeyle de Avrupa pazarındaki – algısının sunduğu hizmet kalitesi ile paralellik arz etmediği dile getirilmiştir. Türk Hava Yolları A.O'nun kabin içi ikram ve ilgili diğer hizmetler yönüyle ileri bir kalite düzeyi (Lufthansa sınıfında bir hizmet) sunmasına rağmen, pazardaki algısının daha çok Macar Havayolları sınıfına denk düşen bir sınıfta algılandığı belirtilmiştir. Bu tespit ışığında, Türk Hava Yolları A.O'nun özellikle yurtdışı operasyonlarında müşteriye “kabin içi ikram kalitesi” ile cezbetmenin marka/kurumsal imaj algısı üzerinde gerçekten “kalıcı” bir pozitif etki yapıp yapmadığı konusunda kafa yorulmalıdır. Havayolu sektörünün Lufthansa, British Airways gibi birinci liginde telakki edilen havayollarının özellikle Avrupalı yolcu/müşteri nezdindeki pozitif algısının “kabin içi ikram kalitesi”nden kaynaklanmadığı düşünülecek olursa, Türk Hava Yolları A.O'nun da benzer bir pozitif marka algısı için farklı bir iş modeli arayışına girmesi akıllıca olacaktır. Bu doğrultuda, mesela, Jan Carlzon yönetimi döneminde İskandinav Havayolları SAS'nın “zamanında kalkış” vurgusuyla Business yolcular odaklı başlattığı ticari stratejiden alınabilecek dersler vardır.”⁵¹

Türk Hava Yolları A.O. Stockholm Müdürlüğü İş Modeli Hakkında Tetkik Raporunda kayıt altına alınan gözlemler, bir Türk yönetim modeli yolundaki bir başka mahzura da işaret etmektedir. THY A.O. Stockholm Müdürlüğü örneğinde olduğu gibi daha çok yönetici düzeyinde gerçekleşen başarılı uygulamalar, ‘yöneticiye bağlı bir model’in varlığına delil teşkil etmektedir. Dolayısıyla, THY A.O.’da sık yaşanan yönetici değişiklikleri, yöneticilerin değişmesi durumunda başarılı uygulamaların da sona ermesi gibi bir sonucu doğurabilmektedir. Bu tespit, bahsi geçen rapora şu ifadelerle yansımıştır:

“(…) böylesi bir model, yönetici/müdür değiştiğinde iş modelinin de kesintiye uğraması sonucunu doğuracaktır. Bu manada, ‘sürdürülebilir başarı’ pratiği üzerinde yeniden düşünmek gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu husus, THY Stockholm Müdürlüğü için de geçerli olarak değerlendirilmiştir.”⁵²

4. Sonuç

Bu makale, başarılı yönetim yeteneğinin, ulusal bir yönetim modeline dönüşerek ilgili ülke ya da kurumun cazibe merkezi haline gelemesini

⁵¹ Age, s. 16–17.

⁵² Age, s. 15.

temin ettiği tezinden hareket etmiştir. Bu tez temelinde, THY'nin mevcut operasyonel kapasite ya da filo büyüklüğü özelinde ortaya çıkan nisbi başarı durumunun bir Türk yönetim modeli oluşturma kapasitesi irdelenmiştir. Makalede, küresel bir iş kolu olan havayolu sektörünün olabildiğince kendine has ve rekabetçi şartlarına atıfla yapılan bu irdeleme, THY Stockholm Müdürlüğü iş süreçlerine referansla gerçekleştirilmiştir. Makaledeki irdeleme ve yapılan tahlillerden anahtar stratejiler niteliğindeki şu neticeler hâsıl olmuştur:

- THY'nin mevcut operasyonel kapasite düzeyi ya da filo büyüklüğünün imkânları dâhilinde bir 'Türk yönetim modeli' inşa etmeye en yakın namzet kurumlardan biri olduğu neticesine ulaşılmıştır. Aynı irdeleme, Türk Hava Yolları A.O.'nun havayolu sektöründe 'küresel bir iş modeli' oluşturabilmesi için başarılı sayısal verilerin şahitliğinde sahip olduğu küresel operasyonel yeteneğin ötesinde bir yetkinlik durumu sergilemesi gerektiğini ortaya koymuştur. Bu yetkinliği de genel manada bütün kuşatıcılığı içerisinde bir yönetim yetkinliği olarak anlamak gerekmektedir.
- Havayolu sektöründe yöneticilik konumunda bulunan kişilerin, ülkesel temsil ve kültürü temsil görevlerinin olduğu, ve bunun kurumsal imaj ve karlılık açısından ciddi pozitif neticelerinin olduğu THY Stockholm Müdürlüğü özelinde yerinde gözlemlenmiştir. Bu itibarla, özellikle yurtdışı temsilciliklere (istasyonlara) yapılacak yönetici atamalarında 'çok kültürlü ortamlarda yönetim' becerisi, başlıca seçme kıstaslarından biri olarak kullanılmalıdır.
- THY A.O.'nda çok sık gündeme gelen yönetici değişiklikleri, bir yönetim modeli oluşturmaya giden yolda iyi yönetim uygulamalarının sürdürülebilirliğinin önündeki en önemli engellerden biri olarak gözlemlenmiştir. THY A.O.'nun başarı grafiğindeki kırılmaların sebebini bu siyasi müdahalelerde aramak doğru olacaktır. Ulusal havayolu (THY) yönetimi örnek olayı çerçevesinde makalede tahlili yapılan hususlar dâhilinde ortaya çıkan, bir Türk yönetim modelinin inşası için gidilecek daha uzun bir yol olduğudur.
- Model bir havayolu yönetimi manasında, İskandinav Havayolları'nda (SAS) Jan Carlzon yönetimi döneminde gerçekleştirilen başarıyı ortaya koyacak bir yönetim tarzına denk bir havayolu yönetim

pratiğinin ülkemizde milli bayrak taşıyıcısı olan Türk Hava Yolları A.O. (THY) eliyle tesis edilmesi, Türkiye'nin uluslararası marka oluşturma görevinin tamamlanmasına en büyük katkılardan birini yapacaktır. Bu manada havayolu sektöründe, İskandinav Havayolları (SAS) modeli ya da Southwest Havayolları modeli adıyla literatüre de konu olan başarılı yönetim modellerinden alınacak dersler mevcuttur.

KAYNAKÇA

- Baltaş, Acar. *Türk Kültüründe Yönetmek, Yerel Değerlerle Küresel Başarılar Kazanmak*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.
- Bennis, Warren. “Managing the Dream: Leadership in the 21st Century”, *The Antioch Review*, Vol. 49, No. 1, Winter 1991, pp. 22–28.
- Bisignani, Giovanni. “Airlines”, *Foreign Policy*, No. 152, January-February 2006, pp. 22–24, 26 and 28.
- Blomm, Nick, Stephen Dorgan, John Dowdy and Van Reenen John. *Management, Practice & Productivity: Why They Matter*, McKinsey & Company, Centre for Economic Performance, July 2007.
- http://cep.lse.ac.uk/management/Management_Practice_and_Productivity.pdf, Erişim: 2.1.2011.
- Bunz, Ulla K. and Jeanne D. Maes. “Learning excellence: Southwest Airlines’ approach”, *Managing Service Quality*, Vol. 8, No. 3, 1998, pp. 163–169.
- Drucker, Peter F. *The New Realities*, Heinemann Professional Publishing Ltd., 1989.
- Drucker, Peter F. *Klasik Drucker*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, (Çev. Zülfü Dicleli), İstanbul, 2006.
- Drucker, Peter F., *Fırtınalı Dönemlerde Yönetim*, (Çev.: Bülent Toksöz), İnkılâp Kitabevi, İstanbul. 2010.
- Ekdahl, Frederik, Anders Gustaffson and Bo Edvardsson. “Customer-oriented service development at SAS”, *Managing Service Quality*, Vol. 9, No. 6, 1999, pp. 403–410.
- Gurria, Angel. “Türkiye’de Şirket Yönetimi”, *Radikal*, 6 Kasım 2006.
- Homkes, Rebecca. *Enhancing Management Quality*, CentrePiece, Winter 2010/11, pp. 2-6; <http://cep.lse.ac.uk/pubs/download/cp328.pdf>, Erişim: 2.1.2011.
- JACDEC-Jet Airliner Crashes Data Evaluation Centre, *Sicherheitsbilanz 2010*, <http://www.jacdec.de>; <http://www.aerointernational.de/download/files/Aero-0211-Sicherheits-Ranking.pdf> Erişim: 2.4.2011.
- Kozlu, Cem. *Bulutların Üstüne Tırmanırken, THY, Bir Dönüşüm Öyküsü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.

- Liker, Jeffrey K. *Toyota Tarzı*, (Çev. Ümit Şensoy), Orhan Holding Yay., İstanbul, 2005.
- Malaysia Airlines, *The MAS Way: Business Turnaround Plan 2006*, 27.2.2006, [http://www.malaysiaairlines.com/uploads/en/downloads/common/BusinessTurnaroundPlan\(BTP1\).pdf](http://www.malaysiaairlines.com/uploads/en/downloads/common/BusinessTurnaroundPlan(BTP1).pdf) Erişim: 1.1.2011.
- Marshall, John and Matthew Adamic. “The Story is the Message: shaping corporate culture”, *Journal of Business Strategy*, Vol. 31, No. 2, 2010, pp. 18–23.
- Milliyet. “THY’nin zararı bütçeyi aştı”, 13.2.2011, <http://ekonomi.milliyet.com.tr/thy-nin-zarari-butceyi-asti/ekonomi/ekonomide-tay/13.05.2011/1389814/default.htm>, Erişim: 06.06.2011.
- Newman, Prof. Dr. William H. *Yönetim. İşletmelerde ve Kamu Yönetiminde Sevk ve İdare*, (Çev. Dr. Kenan Sürgit), Türkiye Orta Doğu ve Amme İdaresi Enstitüsü Yay., No. 186, 1979.
- Nye, Joseph P. “Soft Power”, *Foreign Policy*, No. 80, Autumn 1990, pp. 153–171.
- Öztürk, Muammer. *Türk Hava Yolları A.O. Stockholm Müdürlüğü İş Modeli Hakkında Tetkik Raporu*, Yayınlanmamış Rapor, İstanbul, Şubat 2011.
- Smith, Gene. “An evaluation of the corporate culture of Southwest Airlines”, *Measuring Business Excellence*, Vol. 8, No. 4, 2004, pp. 26–33.
- Star Alliance. *Overview Content Manual 2008*.
- Thornton, Robert L. “Government and Airlines”, *International Organization*, 25 (3), 541-553, Summer 1971.
- THY. *Türk Hava Yolları Yıllık Rapor 2010*, http://www.download.thy.com/download/investor_relations/annual_reports/faaliyet_raporu_2010.pdf, Erişim: 5.5.2011.

Türkiye’de Türk Kökenli Yasa Dışı Yabancı İşgücünün Kayıt Dışı İstihdamı

İnci KUZGUN¹

Öz

Türkiye’de son yirmi yıldır Türk etnik kökenli yasadışı göçmen işçiler, işgücü göçü içinde önemli bir yere sahiptir. Mevcut problemlere ilaveten yasa dışı göçmen işçiler işgücü piyasasında farklı güncel sorunlar yaratmaktadır. Bu çalışma Türkiye’de Türk etnik kökenli yabancı kaçak işçilerin kayıt dışı istihdamını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu grup işgücünün kayıt dışı istihdamı, Türkiye’de kayıt dışı istihdamın farklı bir boyutunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın bu grup işgücünün istihdam değişkenlerinin ve istihdamının Türkiye işgücü piyasasına etkisinin analizine katkı yapacağı beklenmektedir. Çalışma, aşağıdaki gibi düzenlenmiştir: Giriş bölümü, Türk kökenli yasa dışı işgücünün kayıt dışı istihdamı konusunda genel bir bilgi vermektedir. Bunu işgücü piyasasında bu grubun istihdamını belirleyici değişkenlerin ve istihdamının işgücü piyasasına etkisinin analizi izlemektedir. Son bölüm, bulgular ve yorumlardan oluşmaktadır.

Anahtar kelimeler: *kayıt dışı istihdam, yasa dışı göçmen işçiler, Türkiye, Türk etnik köken, işgücü piyasası*

¹ Prof. Dr. Hacettepe Üniversitesi, İktisat (Türkçe) Bölümü Öğretim Üyesi, kuzgun@hacettepe.edu.tr

Informal Employment of Illegally Migrant Worker Who Has Turkic Background in Turkey

Abstract

In last two decades, illegally migrant workers who has Turkic ethnic backgrounds has important place in immigrant movement in Turkey. Adding to current problems, illegally immigrant workers have created different emerging problems in labor market in Turkey. This paper is aimed to examine informal employment of illegal foreign labor force that has Turkic backgrounds in Turkey. The informal employment of this illegally labor force is a dimension of informal employment in Turkey. Therefore, it is estimated that this paper is to contribute to the analyzing of employment's indicators and effects of this labor group's employment on the labor market in Turkey. Study is organized as follows: The chapter of introduction provides a brief on the informal employment of illegal labor force has Turkic backgrounds in Turkey. This is followed by analysis effects of the determinate indicators and employment of this group on labor market have been taken in this next section. The last section provides findings and conclusions.

Keywords: *informal employment, illegally migrant workers, Turkey, Turkic backgrounds, labor market.*

1. Giriş

Ülke işgücü piyasalarında mülteciler, yasa dışı işgücü arzı olarak, özellikle kısa dönemde işgücü arzı ve işgücü talebi arasındaki dengenin bozulmasına neden olmaktadır. Mültecilerin büyük çoğunluğu göç ettikleri ülkede kayıt dışı istihdam edilmekte ve yasa dışı yabancı işgücünü oluşturmaktadır. Yasa dışı yabancı işgücü, bulunduğu ülkeye vatandaşlık bağı ile bağlı olmayan, mevcut yasal düzenlemelere uygun oturma izni, çalışma izni veya konaklama izni bulunmayan işgücü olarak tanımlanmaktadır.² Kayıt dışı istihdamın farklı bir boyutuna kaynak oluşturması nedeniyle, mültecilerin toplam ülke nüfusuna oranı önem taşımaktadır. Birleşmiş Milletlerin 2005 yılında yayınlanan Dünya Nüfus Politikaları raporuna göre, mültecilerin ülke nüfusuna oranı ülkelere göre farklılık gösterirken, Türkiye mültecilerin toplam nüfusa oranının %1 ile %4 arasında değiştiği ülkeler grubunda yer almaktadır.³ Günümüzde bütün ülkeleri ilgilendiren sosyo-ekonomik bir sorun olarak yasa dışı yabancı işgücü arz ve talebini belirleyen etkenleri farklı açılardan ele almak mümkündür.

Ekonomik faaliyetlerde ulusal sınırların ortadan kalkması bu etkenlerin başında yer almaktadır. Küreselleşme ile işgücünün coğrafi hareketliliğinin artması ve ekonomik nedenlerle uluslar arası işgücü göçünün hız kazanması sonucu ulusal işgücü piyasalarında yabancı uyruklu işgücünün yasa dışı istihdamının yaygınlaştığı görülmektedir.

Küreselleşmeyle firmanın rekabet gücünün iç ve dış pazarlarda önem kazanması, bunu belirleyen faktör olarak üretim maliyetinin ve alt belirleyici faktör olarak işgücü maliyetinin tekrar ele alınmasına neden olmuştur. Ucuz işgücü istihdamının üretim maliyetini düşürerek, firmanın rekabet gücünü arttırması ucuz işgücü olan kayıt dışı yabancı işgücü istihdamının yaygınlaşmasında diğer bir nedendir.

Eski Sovyetler Birliği'nin dağılması da, bütün ülkelerde yabancı işgücünün kayıt dışı istihdamının yaygınlaşmasına yol açmıştır. Yeniden ya-

² ÇGM (Çalışma Genel Müdürlüğü), "Kayıt Dışı İstihdamla Mücadele (KADİM) Projesi", 2004, s. 23. <http://kadir.istanbul.gov.tr/Portals/Kadir/images/proje.pdf>. Erişim: 23.05.2010.

³ Nationmaster, "Illegal Immigration into and through Turkey", 2005, p. 2.

pılanma sürecinde bağımsız devletlerin ve Rusya Federasyonu içinde yer alan Özerk Cumhuriyetlerin ortaya çıkması ve bu devletlerin pazar ekonomisini benimsemeleri diğer bir faktördür. Eski Doğu Bloğu ülkelerinde pazar ekonomisine geçiş sürecinde işsizliğe kısa dönemde çözüm getirilemeyiş, söz konusu ülkelere diğer ülkelere olan işgücü göçü üzerinde arttırıcı etki yapmıştır. Diğer taraftan, geçiş sürecini yaşayan bu ülkelere pazar ekonomisine dayalı işgücü piyasalarının tam olarak işlerlik kazanamaması da işsizliğe çözüm getirilmesini zorlaştırmıştır.

Yasa dışı yabancı işgücü göçünün artmasının diğer bir nedeni ise, küreselleşme ile ülkeler arası yaşam standartlarındaki farklılığın daha göze çarpar hale gelmesidir. Daha iyi yaşam koşullarına ulaşmak isteği de yaşam standardının düşük olduğu ülkelere, yaşam standardının yüksek olduğu ülkelere doğru nüfus hareketlerine neden olmakta ve yabancı uyruklu yasa dışı işgücü arzını beslemektedir. Bu bağlamda Avrupa Birliğinin kurulması ve birlik içinde bazı ülkelere yaşam standardının diğerlerine göre yüksekliği de, kendi içinde ülkeler arası işgücü hareketliliğine neden olduğu gibi; birlik dışı ülkelere Avrupa Birliğine yönelen yasal ve yasa dışı işgücü göçünü hızlandırmıştır.

2. Türkiye’de Türk Kökenli Yasa Dışı Yabancı İşgücünün Kayıt Dışı İstihdamı

Türkiye açısından yasa dışı yabancı işgücünün kayıt dışı istihdamı içinde Türk kökenli yabancı uyruklu yasa dışı işgücü istihdamının ayrı bir yeri bulunmaktadır. Yabancı kaçak işgücü, Türkiye’ye giriş yolları itibarıyla beş grup içinde toplanmaktadır.⁴ Aynı tasnife dayanarak, Türk kökenli yabancı ve soydaş kaçak işgücünü Türkiye’ye giriş yolları açısından beş grup içinde toplamak mümkündür. Bu gruplar;

- Yasadışı yollardan giriş yapan ve yasa dışı çalışanlar,
- Yasal yollardan giriş yapan ve yasa dışı çalışanlar,

⁴ ÇGM (Çalışma Genel Müdürlüğü), *Kayıt Dışı İstihdam ve Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı*, ÇGM, Ankara, 2004, s. 39.

- Yasal giriş yapan, başka bir ülkeye geçmek isteyen ve geçiş sürecinin uzaması nedeniyle kaçak çalışanlar,
- Yasal yollardan giriş yapan, Türk vatandaşlığına geçmek için müracaat etmiş olup, bekleyen ve ikametgâh tezkeresi alanlar,
- Türkiye’de mülteci olarak yaşayanlar ve çalışanlardan oluşmaktadır.

1990’lı yılların başından itibaren Türkiye Türk kökenli olan, dini, kültürel ve tarihsel bağları olan ülkelerden göç alan ülke konumuna gelmiştir. Bu göçlerden bir bölümü Türkiye’yi hedeflerken; bazıları Avrupa ülkelerine yönelik transit göçlerden oluşmaktadır. Türk kökenli yabancı ve soydaş işgücünün kayıt dışı istihdamı, Türkiye’de kemikleşen kayıt dışı istihdam sorunu içinde yer almakla birlikte; yabancı kaçak işgücü istihdamının alt başlıklarından birisini oluşturmaktadır. Kesin rakam vermek mümkün olmamakla birlikte yakalanan yasa dışı göçmen sayısının, 2000–2002 yılları arasında 250.000’i aştığı ifade edilmektedir.⁵ Bu rakamlar, kayıt dışı istihdamın bu alt başlığının Türkiye işgücü piyasasındaki yeri hakkında fikir edinilmesinde yardımcı olmaktadır.

Türkiye ile akrabalık ilişkileri, tarihsel, kültürel ve dini bağlara dayalı sosyal ağlar esas alınarak Türkiye’ye 2005 yılında giriş yapan göçmenler geldiği ülkeye göre ayrıştırıldığında Kosova’dan gelenlerin ilk sırayı aldığı, bu grubu Yunanistan’dan ve eski Yugoslavya’dan gelenlerin takip ettiği görülmektedir⁶. Türkiye’nin etnik, tarihsel, dini ve kültürel bağlarının bulunduğu ülkelerden gelen göçmen sayısının 188.707 kişi olduğu ve aynı yıl içinde gerçekleşen göçün yaklaşık beşte birinin bu gruba giren ülkelerden kaynaklanan göçlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Aşağıdaki Tablo 1’de yer alan veriler Türkiye’de Türk kökenli yasa dışı yabancı işgücünün kayıt dışı istihdamının tahmini büyüklüğü hakkında fikir vermektedir.

⁵ ÇGM (Çalışma Genel Müdürlüğü), *Kayıt Dışı İstihdam ve Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı*, ÇGM, Ankara, 2004, s. 41.

⁶ IOM (International Organization Migration), *Migration in Turkey: Country Profile*, October 2008, p. 31.

Tablo 1: Türkiye'ye Yönelik Göçler (2005)

Ülke	Göçmen Sayısı
Azerbaycan	17.707
Eski Yugoslavya	33.000
Rusya Federasyonu	20.000
Kosova	118.000
Afganistan	10.164
Kıbrıs	10.061
Diğer ülkeler	1.057.004
Toplam	1.328.405

Kaynak: International Organization Migration (IOM) Migration in Turkey: Country Profile. October 2008, p. 17'de yer alan Tablo 7'deki verilerden yararlanarak hazırlanmıştır.

Bosna'dan 1992–1995 döneminde 20.000 kişinin Türkiye'ye göç ettiği ve Kosova'dan gelenlerin 1998–1999 döneminde 18.000 kişi olduğu ve bunların çoğunun geri döndüğü belirtilmektedir.⁷

Asya (İran, Irak, Pakistan, Afganistan, Bengaldeş) ve Afrika ülkelerinden gelen (Somali, Sudan, Nijerya) göçmenlerin Türkiye'de kaldıkları sürece kayıt dışı istihdam edilirken; eski Doğu Bloğu ülkelerinden (Moldova, Ukrayna, Rusya Federasyonu, Gürcistan, Azerbaycan, Türkmenistan) turist vizesi ile gelip kayıt dışı istihdam edildikleri ve diğer ülkelerden gelen göçmenlerin ise mülteci konumunda oldukları ve sayılarının yüz binleri bulduğu ifade edilmektedir.⁸ Turist vizesi ile gelen Türk etnik kökenli olan göçmenlere turist vizesi ile gelmelerine rağmen 1997 yılına kadar çalışma ve oturma izni verilmekteydi. 1997 yılından itibaren Türkiye'ye turist vizesi ile giriş yapıp, ücret karşılığında bir işte çalışanların yasa ve kayıt dışı istihdamları söz konusu olmaktadır.

Diğer bir 2003–2005 dönemini kapsayan çalışmada ise Türkiye'ye göçler dört grup içinde toplanmaktadır.⁹ İlk grubu doğu Avrupa ülkelerin-

⁷ Kemal Kirişçi, "Country Profiles Turkey: A Transformation from Emigration to Migration Information", 2003, p. 3, <http://www.migrationinformation.org/Feature/display/cfm?id=176> (18.06.2012)

⁸ Willi Liebfritz, "Country Economic Referendum on Informality: Causes, Consequences, and Policies", Background Paper Prepared for the World Bank, June 2009, p.16.

⁹ Ahmet İçduygu, "Transit Migration in Turkey: Trends, Patterns and Issues", *San Domenico di Fiesole (FI): European Human Institute, Robert Schumann Center for Advanced Studies*, 2005.

den beslenen göçler oluşturmaktadır. Bu grup içinde göç veren ülkeler olarak Moldova, Ukrayna, Rusya ve Romanya yer almakta ve iş aramak amacıyla Türkiye'ye geldikleri belirtilmektedir. Bu grup içinde yer alan kadın göçmenler turist vizesi ile giriş yaptıkları, ev işlerinde, sağlık sektöründe, imalat sektöründe, eğlence ve seks sektöründe yasa dışı istihdam edildikleri ve bir bölümünün kayıtlı istihdam içinde yer aldıkları ifade edilmektedir.

İkinci grubu transit geçiş yapan göçmenler oluşturmaktadır. Bu göçmenler İran, Irak, Afganistan, Pakistan, Sri Lanka, Nijerya, Somali ve Kongo Demokratik Halk Cumhuriyetinden gelen göçmenlerdir.

Üçüncü grubu ise geldikleri ülkeye geri dönmeyi düşünmeyen göçmenler oluşturmaktadır. Bu da Türkiye için ayrı bir sorun olmaktadır.

2.1. Türkiye’de Türk Kökenli Yasa Dışı Yabancı İşgücünün Kayıt Dışı İstihdamının Nedenleri

Türkiye’de Türk kökenli yabancı ve soydaş kaçak işçi işgücü istihdamının bir sorun olarak ortaya çıkmasının nedenlerine baktığımızda bu nedenleri, dışsal etkenler ve içsel etkenler olarak iki alt başlık altında ele almak mümkündür.

2.1.1. Dışsal Etkenler

Dışsal nedenlerin başında, küreselleşme, eski Sovyetler Birliği’nin dağılması ve ülkeler arası yaşam standartlarındaki farklılığın fark edilmesi gelmektedir.

Özellikle 1990’lı yılların başından itibaren Sovyetler Birliği ve Doğu Bloğu ülkelerinde meydana gelen politik çözülme, Türkiye’ye dönük Türk kökenli yabancı işgücü göçünün başlangıç tarihini oluşturmaktadır. Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Orta Asya’da Türk Cumhuriyetleri’nin yeni birer devlet olarak kurulması göç sürecini hızlandırmıştır.

Türkiye’nin coğrafi konumuna bağlı olarak yaşam standardının düşük olduğu Doğu Avrupa ülkeleri ile yaşam standardının yüksek olduğu Avrupa ülkelerine geçişte köprü oluşturmaları, sorunun ağırlıklı olarak yaşanmasında diğer bir neden olmaktadır. Türkiye’ye gelen ve bir süre kayıt dışı istihdam edilen göçmenlerin genelde Avrupa Birliği ülkelerine gitmek istedikleri ve Türkiye’yi bu geçişte köprü olarak kullandıkları belirtilmektedir.¹⁰

¹⁰ Willi Liebfritz, “Country Economic Referendum on Informality: Causes, Consequences, and Policies”,

2.1.2. İçsel Etkenler

İçsel etkenler, Türk kökenli yabancı ve soydaş kaçak işçi işgücü istihdamında göç alan ülke olarak Türkiye’den kaynaklanan nedenlerdir. Bu etkenler, Türkiye’ye dönük Türk etnik kökenli yasadışı işgücü arzını bir anlamda teşvik etmektedir. Bu etkenlerden bazıları ekonomik ve politik nitelikte iken; bir bölümü işgücü piyasasının yapısal özelliklerinden kaynaklanmaktadır.

2.1.2.1. Ekonomik ve Politik Nedenler

- Türkiye’de 24 Ocak 1980 kararlarıyla, ihracata dayalı ekonomik büyüme modelinin kabul edilmesi ve piyasa odaklı ekonomik sistemin benimsenmesi ekonomik iç etkindir. Ekonomi politikasındaki değişim, mikro ve makro düzeyde rekabet gücünün önem kazanmasına neden olmuştur. Bunun sonucu olarak, Türkiye işgücü piyasasında ucuz işgücü talebinin karşılanmasında Türk kökenli yabancı işgücünün yasa dışı istihdamı bir çözüm olarak benimsenmiş bulunmaktadır. Türkiye’de özel sektörün göçlerden olumlu yönde yararlandığı ve yabancı yasa dışı işgücü göçünün maliyetini en aza indirmede önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir.¹¹
- Türkiye’nin 1960’lardan itibaren uzun yıllar dışarıya göç veren bir ülke konumunda olması nedeniyle yabancı işgücünün ülkeye ve işgücü piyasasına yasa dışı girmesini önleyici yasal tedbirlerin alınmasında geç kaldığına ve bu konuda yasal boşluk bulunduğu dikkat çekilmektedir.¹² Günümüzde önleyici tedbirlerin alınmaya çalışıldığı izlenmektedir. Bu çerçevede 2008 yılı programı kapsamında KADİM projesi ile kayıt dışı istihdamın ve özellikle yasa dışı yabancı işgücü istihdamının önlenmesi amaçlanmaktadır.¹³
- Diğer taraftan Türk kökenli yeni devletlerin ortaya çıkması, Türkiye’nin dış politikasında yeni bir pencere açılmasına ve bu ülke-

Background Paper Prepared for the World Bank, June 2009, p. 16. <http://sitesources.worldbank.org/TURKEYEXTN/Resources/361711-1272211-66658bpg>. Erişim:12.06.2012.

¹¹ IOM (International Organization of Migration), “Migration in Turkey”, p. 2; <http://www.turkey.iom.int/project.htm>.

¹² ÇGM, *age*, s. 36.

¹³ “Turkey Country Economic Memorandum Informality: Causes, Consequences, Policies, Poverty Reduction and Economic Management” Report No: 48523-TR. March, 2, 2010; Poverty Reduction and Economic Management Unit Europe and Central Asia Region, p. 16.

lerden Türkiye'ye dönük işgücü göçünün ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Türkiye'nin dış politikasındaki değişim, Türkî topluluklardan ve devletlerden gelen yasa dışı işgücünün kayıt dışı istihdamına karşı izlediği politika üzerinde belirleyicidir. Bu çerçevede sorunun ele alınışında, Türkiye'nin diğer yabancı kaçak işgücü istihdamıyla mücadelede izlediği politikadan farklı bir yol izlediği görülmektedir. Bu nedenle Türkiye'de yabancı kaçak işçi sorunu içinde, Türk kökenli kaçak işçilerinin durumunun işgücü piyasasından bağımsız olarak ayrı başlık altında ele alınıp, değerlendirilmesi gerekmektedir. Konuya yaklaşım farklılığı özellikle Türkiye'de kaçak olarak bulunan Türk kökenli yabancı uyrukluların, durumlarının yasallaştırılmasında ortaya çıkmaktadır. Yabancı kaçak işçilerin yakalanmalarına dayanan ve İç İşleri Bakanlığı tarafından derlenen verilere göre Türkiye'de bulunan yabancı işçiler arasında, Bağımsız Devletler Topluluğundan gelen işçiler önemli yer tutmaktadır. Bunda Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri ile Türkiye arasında vize işlemini kolaylaştıran ikili anlaşmaların yapılması önemli rol oynamaktadır. Bu anlaşmalar Türkiye'ye turist vizesi ile girişi ve turist kimliği ile giriş yapanların yasa dışı işçi kimliğine geçmelerini kolaylaştırmıştır. Bu kanaldan gelen yabancı kaçak işçilerin geldikleri ülkeler sırasıyla eski Sovyetler Birliği, Bulgaristan, İran, Irak, Suriye ve Afrika ülkeleridir.¹⁴

- Türkiye'nin dış politikasında yeni bir pencere açılmasının, Türkiye'de kamusal örgütlenme üzerinde de etkili olduğu izlenmektedir. Bu bağlamda, Bakanlar Kurulu'nun 24 Ocak 1992 tarihli kararıyla,¹⁵ Dışişleri Bakanlığı'na bağlı bir uluslararası teknik yardım teşkilatı olarak Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) kurulmuştur. TİKA, 28 Mayıs 1999 tarihinde, Başbakanlığa bağlanmıştır.¹⁶ 2011 yılında çıkarılan bir Kanun Hükmünde Kararname ile de yeniden yapılandırılmıştır.¹⁷ Ayrıca, 24 Mart 2010'da Başbakanlığa bağlı Yurt-

¹⁴ ÇGM, age, s. 36.

¹⁵ 480 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname, *Resmî Gazete*, S. 21124, 27 Ocak 1992.

¹⁶ 4668 Sayılı «Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun», *Resmî Gazete*, S. 24400, 12 Mayıs 2001. <http://www.tika.gov.tr/TR/icerik.ASP?ID=152> Erişim:24.05.2010.

¹⁷ 656 sayılı «Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname», *Resmî Gazete*, S. 28103, 02.11.2011.

dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı oluşturulmuştur.¹⁸ Söz konusu Kanunun 1. Maddesinin b. paragrafında başkanlığın kurulmasının nedenleri arasında “*Soydaş ve akraba topluluklarıyla sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesi amacıyla, bu topluluklara yönelik faaliyetleri yürütmek*” sayılmaktadır.

- Türk kökenli yabancı işgücünün geldiği ülkelerle Türkiye arasındaki sosyal bağlar, konuya ilişkin yasal düzenlemeler üzerinde de etkili olmuştur. Bunu çeşitli yasal düzenlemelerde açıkça görmek mümkündür. Bu açıdan Türkiye’nin geleneksel bir tutum izlediğini söylemek mümkündür.
- Nitekim Türk kökenli göçmenlerin Türkiye’de çalışmalarını kolaylaştırmak için 1981 yılında Türk Soylu Yabancıların Türkiye’de Meslek ve Sanatlarını Serbestçe Yapabilmelerine, Kamu, Özel Kuruluş ve İşyerlerinde Çalıştırılabilmelerine İlişkin 2527 sayılı Kanun çıkarılmıştır. Özel çalışma izninin ön araştırma sonucuna göre Bakanlar Kurulu tarafından verilmesi nedeniyle, bu yasal düzenlemenin uygulanabilirliği sınırlı olmuştur. Daha sonra 2003 yılında 4817 sayılı Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun çıkarılmıştır.¹⁹ Konuya ilişkin olarak, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nın 29.01.2008 tarih ve 695 sayılı yazısı ile kaçak olarak bulunan yabancı uyruklu kişilerden Türk kökenli olanlara (Ahıska Türkleri, Irak, Çin (Doğu Türkistan), Afganistan ve Bulgaristan vatandaşı) oldukça kısa, 30–45 günlük bir geçiş süresi tanınmış olması dikkat çekmektedir. Bu kapsamda Ahıska Türklerinden 17.000 kişiye ikamet izninin verildiği ifade edilmektedir.²⁰ Türk kökenli yasa dışı yabancı işgücü ile Türkiye arasındaki sosyal ağların varlığı sorunun çözümünü zorlaştırdığı gibi, çözümünde alınacak tedbirlerin niteliği üzerinde de belirleyici olmaktadır.
- Geçmiş dönemlerde Türkiye’de yabancılara oturma ve çalışma izni verilmesinde kamu kurum ve kuruluşları arasındaki yetki payla-

¹⁸ 5978 Sayılı “Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun”, *Resmî Gazete*, S. 27544, 6 Nisan 2010. <http://resmi-gazete.org/gundem/duyurular/tbmm/yurtdisitukler-ve-akraba-topluluklar-baskanligikuruldu.htm> Erişim: 21.05.2010.

¹⁹ 4817 sayılı “Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun”, http://www.alomaliye.com/4817_yabanci_calisma_izin_kanun.htm Erişim: 18.06.20102

²⁰ Kemal Kirişçi, “Country Profiles Turkey: A Transformation from Emigration to Migration Information”, 2003, s. 3. <http://www.migrationinformation.org/Feature/display/cfm?id=176> (18.06.2012)

şımının neden olduğu belirsizlik yasa dışı işgücü sorununun takibini, çözümlenmesini zorlaştırmıştır. Nitekim Türkiye’de yabancı kaçak işçi istihdamı ile mücadelede, mevzuattaki dağınıklığın giderilmesi ve ilgili mevzuatın tek çatı altında toplanması gerektiği belirtilmektedir.²¹ Bunun sonucunda, izni verme yetkisi tanınmıştır. Bu düzenleme ile turist vizesi ile gelenlere altı aylık bir süre tanınmış ve bu süre dışında çalışma izni alınması şartı getirilmiştir.²² Söz konusu düzenlemeye göre, gerekli iznin alınması koşulu ile yabancıların Türkiye’de ücret karşılığı veya kendi nam ve hesabına çalışması mümkün bulunmakla birlikte; işverenin kanuna aykırı olarak yabancı kaçak işgücü istihdamı halinde ağır para cezaları ile cezalandırılmaları öngörülmüştür.

- Türk kökenli yabancı ve soydaş kaçak işçilerin, genel olarak eğitilmiş ve nitelikli işgücü olmaları nedeniyle, piyasada bu grup işgücüne karşı belli bir talebin olması, ayrı bir nedendir. Türk kökenli yasa dışı işgücünün sahip oldukları mesleki bilgi ve becerileri tam olarak değerlendirdiklerini ve ücret olarak karşılığını aldıklarını söylemek mümkün değildir. Bu olumsuz durum yabancı kaçak işgücünün lisan probleminden kaynaklandığı gibi, çalışma izni verilmemesinden veya sahip oldukları meslekleri icra etmelerinin yasal olarak mümkün olmamasından da kaynaklanmaktadır.
- Söz konusu talebi de, sosyal bağlarla açıklamak mümkündür. Tarihsel, kültürel ve ırki ortak temellerin olmasının sosyal bir etken olarak Türk kökenli yabancı ve soydaş işgücü talebi üzerinde etken olduğu söylenebilir. Aynı gerekçeyle, işverenlerce Türk kökenli yabancı ve yasadışı işgücünün diğer yabancı işgücüne tercih edildiği düşünülebilir.
- Nitekim Türkiye’nin, Türk kökenli yabancı ve soydaş kaçak işçi sorununa yaklaşımında ulusal güvenlik ve ırki temellere dayandırıldığına ilişkin ciddi dayanakların bulunduğu ifade edilmektedir.²³

²¹ DPT (T.C.Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı), “Kayıt Dışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. Yayın No: DPT:2603; ÖİK: 614, Ankara, 2001, s. 33.

²² 4817 sayılı “Yabancıların Çalışma İzinlerini Düzenleyen Kanun”

²³ Kuvvet Lordoğlu, M. Meryem Kiroğlu ve Kurtar Tanyılmaz, “Türkiye’de Enformel İstihdam ve Yabancı kaçak İşgücü”, *UGİNAR Proje Raporu*, İstanbul, 2004; http://www.kuvvetlordoglu.com/yazilar/informal_istihdam_yabanci_kacak_ismucu.pdf. Erişim:25.05.2010.

Ancak, bu yöndeki yaklaşımın sadece Türkiye'ye özgü bir yaklaşım olarak değerlendirilmemesi gerekmektedir. Diğer ülkelerin yabancı kaçak işçilere karşı izledikleri politikalarda da benzer ayırıcı tutum izlediklerini görmek mümkündür.

- Diğer taraftan, Türkiye'nin izlediği politikada din faktörünün de belirleyici olduğu görülmektedir. Müslüman olan Arnavut, Pomak, Boşnaklar mülteci ve göçmen olarak kabul edilirken; Ortodoks Gagavuz Türklerinin ve Şii Azerilerin göçmen ve mülteci olarak kabul edilmedikleri dikkat çekmektedir. Sonuç olarak, Türkiye'nin dış politikasındaki değişim üzerinde sosyal ağların belirleyici olduğu ve buna paralel olarak, Türk kökenli yabancı ve soydaş yasa dışı işgücü arzının arttığı ve mültecilerin Türkiye ile ortak etnik ve dini kökene sahip olmalarının, yasal düzenlemeler üzerindeki belirleyici etki yaptığı görülmektedir.

2.1.2.2. İşgücü Piyasasının Yapısal Özellikleri

Bu başlık altında Türkiye işgücü piyasasının yapısal özelliklerinden kaynaklanan sosyo-ekonomik nedenler ayrı paragraflar içinde aşağıda ele alınmıştır:

- Türkiye, işgücü piyasası etkinliğinde yaşanan bütün sorunlara rağmen, Türk ve akraba topluluklarından gelen işgücü için bir çekim merkezi niteliğini taşımaktadır. Bunun nedeni, Türkiye işgücü piyasası koşullarının göreceli olarak, göç veren ülkelerin işgücü Türkiye'de göçmenler için güvenli bir ortamın mevcut olması bir neden olarak sayılabilir. Sosyal ağların varlığı, Türk ve akraba topluluklarından gelen işgücünün tercih edilmesine neden olmakta ve işgücü talebini arttırmaktadır. Bu durum, söz konusu yabancı işgücünün geçiş süresinde veya sürekli olarak Türkiye işgücü piyasasında kayıt dışı istihdamına neden olmaktadır.
- Türkiye'de mikro ve küçük ölçekli işletmelerin toplam istihdam ve işletme sayısı içindeki payı yüksektir. Ekonominin bu özelliği, işgücü piyasasının denetim altına alınmasını engellemekte ve bu durum kayıt dışı istihdamın yaygınlaşmasına neden olmaktadır. Sonuç olarak ekonominin ölçeğinin, mikro ve küçük işletmelere dayanmasının, Türk etnik kökenli yabancı işgücünün kayıt dışı istihdamını ko-

laylaştırdığı söylenebilir. Avrupa Birliği'nin sınıflandırması²⁴ esas alındığında, 2010 yılı Şubat ayı sonu itibariyle Türkiye'de kayıt dışı istihdamın %70'ten fazlasının mikro ölçekli işletmelerde gerçekleştiği belirtilmektedir.²⁵

- Türkiye'de kayıt dışı istihdamın boyutu ve kontrol altına alınamaması, yabancı işgücünün yasa dışı istihdamı için uygun bir ortam yaratmaktadır. İşgücü piyasasının yapısal özelliklerinden birisi olan kayıt dışı istihdam, sosyal güvenlik sistemi dışında ve çalışma hayatını düzenleyen kurallara uyulmaksızın işgücünün istihdam edilmesi olarak tanımlanmaktadır.²⁶ Türkiye'de 2012 Mart ayı itibariyle istihdam edilenlerin sosyal güvenlik kurumuna kayıtlılık durumuna itibariyle kayıt dışı istihdam oranı %37,5 iken; tarım sektöründe %81,8 ve tarım dışı sektörlerde ise %23,9'dur.²⁷ Diğer taraftan OECD ülkelerinde son yirmi yılda kayıt dışı ekonominin GSYİH içindeki payı %15 civarında iken; bu oranın Türkiye'de %50'lerden aşağı düşmediğine dikkat çekilmektedir.²⁸ Yine, Türkiye'de 2004 yılı itibariyle tarım dışı ekonomik faaliyetlerde özel sektörde ücret karşılığı istihdam edilenlerin %35'ten fazlasının kayıt dışı istihdam edildiği belirtilmektedir.²⁹ Türk kökenli işgücünün yasa dışı istihdamı, hiçbir şekilde bildirilmeyen kayıt dışı istihdam şeklinde gerçekleşmektedir. İstihdam edilenlerin hiç bildirilmediği kayıt dışı istihdam biçimi, kayıt dışı istihdam biçimi olarak tanımlanmaktadır.³⁰ Kayıt dışı istihdam işgücü piyasasının

²⁴ European Commission, "The new SME's definition, user guide and model declaration", 2005, p. 5 http://ec.europa.eu/enterprise/enterprise_policy/sm_definition_sme_userguide.pdf; Erişim: 10.8.2009

²⁵ SGK, 2010 Şubat Ayı Sigortalı İstatistikleri, http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/!ut/p/ci/04_SB8K8xLLM9MSS2Py8xB29CPO05_9As-PAAE8T1wN3do9XAyNjr_IanQ6dqQ-dg16B8JJK84ZuHOVDeMNTIcXY0MDdiB1

²⁶ Maliye Bakanlığı Gelir İdaresi Başkanlığı Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı, *Kayıt dışı Ekonomiyle Mücadele Stratejisi Eylem Planı 2008–2010*, Yayın No: 87, 2009, s. 25. http://www.gib.gov.tr/fileadmin/Bayannamerehberi/kayıtdisi_2009tr.pdf. Erişim: 25.02.2010.

²⁷ TÜİK, *Hanehalkı İşgücü İstatistikleri*, Mart 2010; <http://www.tuik.gov.tr/PrehaberBultenleri.do?it=10845> Erişim: 18.06.2012.

²⁸ ÇGM, age, s. 23.

²⁹ Willi Liebfritz, "Country Economic Referendum on Informality: Causes, Consequences, and Policies", *Background paper Prepared for the World Bank*, June 2009, p. 5; <http://sitesources.worldbank.org/TURKEYEXTN/Resources/361711-1272211-66658bpg>. Erişim: 12.06.2012.

³⁰ Umut Çıray, "Kayıt Dışı Ekonominin İstihdam Üzerindeki Etkileri ve Kayıtdışı İle Proaktif Mücadele Yöntemleri (Kayıtdışı Ekonomiyle Mücadele Strateji Eylem Planı 2011–2013 ve Kadim Projesi Perspektifinde)", Erişim:12.06.2012.

yapısal özelliklerinden birisidir. Türkiye’de özel sektör işverenleri tarafından kayıt dışı ekonominin ve bunun içinde gerçekleşen kayıt dışı istihdamın bütün ülkeler için önemli bir sorun olduğu vurgulanmaktadır.³¹ Sonuç olarak Türkiye’de kayıt dışı işgücü piyasasının varlığı ve denetimde karşılaşılan sorunlar, Türk kökenli işgücünün ücret karşılığı kayıt dışı işgücü piyasasına katılımında uygun ortam oluşturmaktadır.

- Kayıt dışı istihdamın nedenleri arasında, işçi-işveren arasındaki bireysel iş ilişkilerinin düzenlenmesindeki katılık ve işgücü piyasasında kamu denetiminin yetersizliği yanında, ücret dışı işgücü maliyetinin yüksekliğinin Türkiye’de kayıt dışı istihdamı arttırdığı ifade edilmektedir.³² İstihdam üzerindeki vergi yüklerinin ağırlığının da, istihdamın kısmen veya tamamen kayıt dışına kaçmasına yol açtığı ileri sürülmektedir.³³ Benzer bir görüş olarak, işverene getirilen istihdam yükümlülükleri, kayıt dışı istihdamı besleyen mali nedenler arasında sayılmaktadır.³⁴ Yine, firmaların kayıt dışı istihdama kaymalarında asıl nedenin işgücü piyasasına ilişkin düzenlemelerden ve istihdam vergilerinden kaçmak olduğu vurgulanmaktadır³⁵
- Diğer taraftan, Türkiye’de kayıt dışı istihdam konusunda bir ikilem yaşandığı ve bunun kamu belgelerinde de açıkça ifade edildiği görülmektedir. Nitekim kayıt dışı istihdamın esnek yapısının, ekonomide yaşanan dalgalanmalar nedeni ile işsiz kalan kayıtlı işgücüne istihdam alternatif sunduğuna dikkat çekilmektedir.³⁶ Bu alternatifi en fazla sunulduğu sektör ise, Türkiye’de kayıt

³¹ TUSİAD, *Türkiye’de İşgücü Piyasası ve İşsizlik*, Yayın No: TUSİAD-T/2002/12, 354. İstanbul, 2002, s. 96.

³² Willi Liebfritz, “Country Economic Referendum on Informality: Causes, Consequences, and Policies”, *Background Paper Prepared for the World Bank*, June, 2009, s. 5; <http://sitesources.worldbank.org/TURKEYEXTN/Resources/361711-1272211-66658bpg>. Erişim:12.06.2012.

³³ G.İ.B, age, s. 26.

³⁴ TUSİAD, *Türkiye’de İşgücü Piyasası ve İşsizlik*, Yayın No: TUSİAD-T/2002/12, 354. İstanbul, 2002, s. 96.

³⁵ Willi Liebfritz, “Country Economic Referendum on Informality: Causes, Consequences, and Policies”, *Background Paper Prepared for the World Bank*, June, 2009, s. 5; <http://sitesources.worldbank.org/TURKEYEXTN/Resources/361711-1272211-66658bpg>. Erişim:12.06.2012.

³⁶ DPT (T.C.Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı), “Kayıt Dışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Yayın No: DPT:2603; ÖİK: 614. Ankara, 2001, s. 52.

dışı ekonomik faaliyetlerin en fazla yaşandığı sektör olan tarım sektörüdür.

- Türkiye ekonomisinin kırılgan bir yapıya sahip olması sonucu sıkça yaşanan ekonomik krizler, firmaların kayıt dışı istihdama yönelmelerinde diğer bir etkidir. Özellikle ekonomik kriz dönemlerinde reel işgücü maliyetlerinde esnekliğin sağlanması, işletmenin istihdam stratejisinde büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda Türk kökenli yabancı yasa dışı işgücünün kayıt dışı istihdamı da firma açısından sayısal esnekliğin sağlanmasında bir araç olarak kullanılmaktadır.

2.2. Göç Veren Ülkelerden Kaynaklanan Nedenler

Türkiye'nin Türk kökenli yabancı ve soydaş kaçak işgücü istihdamı sorunu ile karşı karşıya kalmasında göç veren ülkelerden kaynaklanan nedenler, Türkiye'ye yönelik göç sürecinin yaşanmasında itici faktörleri oluşturmaktadır.

- Gerek Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu kurulan yeni devletlerde gerekse eski Doğu Bloğu ülkelerinde ekonomik reformların gerçekleştirilmesinde yaşanan sorunlar, bu ülkelerin göç vermelerine neden olmaktadır. Bir ülkedeki siyasi sistemin niteliği ve istikrarı yanında; genel siyasi durum, ekonomik reformların gerçekleştirilmesinde ön koşullar olarak kabul edilmektedir.³⁷ Söz konusu ülkelerde ekonomik reformların istenilen düzeyde gerçekleştirilememesi Türkiye'ye olan göçün temel nedenlerindedir. Bu bağlamda, Türkiye'de yaşanan yabancı yasa dışı işçilik olgusunun çevre ülkelerde yaşanan makro düzeydeki ekonomik, siyasal ve toplumsal değişim süreçleri ile küreselleşmenin sonucu olduğu ifade edilmektedir.³⁸
- Türkiye ile söz konusu ülkeler arasında etnik ve dini bağlar, Türkiye'nin göç edilmek istenilen ülkeler arasında ilk sıralarda yer almasına neden olmaktadır. Bu bağlamda, Türk ve akraba topluluklarından gelenlerin etnik köken itibariyle Türkiye'ye yakınlık duymaları, sorunun ortaya çıkış nedenleri arasında sayılmaktadır.³⁹

³⁷ Laura L. Wiesner, "Privatization in Previously Centrally Planned Economies: The case of Azerbaijan 1991-1994", London, 1996, p. 130.

³⁸ DPT (T.C.Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı), "İşgücü Piyasası Özel İhtisas Komisyonu Raporu", *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013*. Yayın No: DPT: 2709-ÖİK: 662, Ankara, 2007, s. 49.

³⁹ Kemal Kirişçi, "Zorunlu Göç ve Türkiye", *Sığınmacı, Mülteci ve Göç Konularına İlişkin Türkiye'deki Yargı Kararları*, BMMYK, Ankara, 2001, s. 14.

- Kişinin göç kararı üzerinde mesafenin uzaklığı sınırlandırıcı etki yaptığı ileri sürülmekle birlikte,⁴⁰ aradaki mesafenin uzaklığının Türkiye’ye göçlerde caydırıcı etki yaptığını söylemek mümkün değildir. Sosyal ağlar, mesafe kavramının yarattığı psikolojik ve parasal maliyetin göze alınmasında etkili olmaktadır.

3. Türk Kökenli Yasa Dışı Yabancı İşgücünün Kayıt Dışı İstihdamının Türkiye ve Göç Veren Ülke İşgücü Piyasası Açısından Yorumu

3.1. Göç Alan Ülke Olarak Türkiye İşgücü Piyasası Açısından Yorumu

Türkiye’de işgücü arzının fazlalığı, işgücü piyasasında karşılaşılan sorunların temel nedenidir. 2010 yılı Şubat ayı itibariyle 24.830.000 kişilik işgücü arzına karşılık, 21.267.000 kişilik işgücü talebi gerçekleşmiştir.⁴¹ Aradaki fark, Türkiye’deki açık işsiz sayısını vermektedir. Göç alan ülke olarak Türkiye açısından olaya baktığımızda, işgücü piyasası üzerindeki en belirgin doğrudan etkisi, kısa dönemde toplam yurtiçi işgücü arzında artışa neden olarak işgücü arzı ve talebi arasındaki dengenin daha da bozulmasına neden olmasıdır. Buna bağlı olarak ortaya çıkan yan etkiler ise, Türk kökenli yabancı ve soydaş yasa dışı işgücü arzının kayıt dışı istihdamın ve işsizliğin artmasına yol açtığı, ikincil işgücü piyasasının payını artırdığı, haksız rekabete neden olduğu, kamu hizmetlerinden bedel ödenmeksizin yararlanılmasına yol açtığı ve sendikacılığı zayıflattığı sayılabilir. Bu etkilerin sosyo-ekonomik boyutlarının bulunması yanında, karşılıklı olarak etkileşim içinde bulunmaları nedeniyle birbirlerinden ayrıştırılmaları mümkün değildir.

Sonuç olarak, Türk kökenli yabancı ve soydaş işgücü arzının, bir bütün olarak Türkiye işgücü piyasasındaki dengeler üzerinde bozucu etki yaptığını söylemek mümkündür. Aşağıda ortaya çıkan dolaylı etkiler alt başlıklar altında ayrı, ayrı ele alınmıştır.

3.1.1. Kayıt Dışı İstihdamı Artırıcı Etkisi

Türkiye’de kayıt dışı ekonomi, 1990’lı yıllardan itibaren hız kazanmıştır. Yine aynı yıllarda, Türkiye’ye eski Sovyetler Birliği ve Doğu Bloğu ülkelerinden Türkiye’ye yönelen yabancı kaçak işgücü arzının arttığı ve

⁴⁰ M. Kemal Biçerli, *Çalışma Ekonomisi*, Beta Basım A.Ş. İstanbul, 2000, s. 269.

⁴¹ TÜİK, “Hane Halkı İşgücü Araştırması 2010 Şubat Dönemi Sonuçları (Ocak, Şubat, Mart 2010)”, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=6247>. Erişim:25.05.2010.

bir sorun olarak algılanmaya başladığı izlenmektedir. Türkiye’de kayıt dışı istihdamın nedenleri arasında, yabancı kaçak işgücünün kayıt dışı istihdamı da gösterilmektedir.⁴² Bu bağlamda, Türk kökenli kaçak işgücünün kayıt dışı istihdamının, sorunu arttırdığını söylemek yanlış olmayacaktır.

3.1.2. İşsizliği Arttırıcı Etkisi

Türkiye’de 2000–2010 yıllarını kapsayan dönemde işsizlik oranında artış gözlenmektedir. İşsizlik oranı 2000 yılında %6,5 iken bu oran tarım dışı sektörlerde %9,4 ve 15–24 yaş arası genç işgücü arasında ise %13,1 olarak gerçekleşmiştir.⁴³ 2010 yılı Ocak ayı itibariyle Türkiye’de işsizlik oranı %14,5 iken; bu oran tarım dışı sektörlerde %17,6 ve genç işgücü arasında %25,0’dır.⁴⁴ 2000 ve 2010 yılı verileri karşılaştırıldığında 2000 yılına göre, 2010 yılı Ocak ayı itibariyle Türkiye’de işsizlik oranında iki katı bir artışın ortaya çıktığı görülmektedir.

Türkiye’de işgücü arzı eksikliği yaşanmadığı ve ekonominin iş yaratma kapasitesinin sınırlı olduğu dikkate alındığında; yabancı yasa dışı işgücü arzının etnik ve dini kökeni ne olursa olsun, işgücü piyasasında mevcut işsizliği arttırıcı etki yaptığı açıktır. Nitekim yabancı uyruklu yasa dışı işgücü arzının işsizliği arttırdığı ifade edilmektedir.⁴⁵ Özellikle ev işlerinde, imalat sektöründe, inşaat ve tarım sektöründe Ukrayna ve Moldova’dan gelen yabancı yasa dışı işgücü rekabete neden olmakta ve genelde nitelikli işgücü olmaları, çalışma disiplinine sahip olmaları ve zor şartlarda çalışmayı kabul etmeleri sonucu imalat sektörü, inşaat sektörü ve tarım sektöründe tercih edilmesine neden olmaktadır.⁴⁶ Bu tercih, Türk etnik kökenli yabancı işgücünün yerli işgücü yerine ikame edilmesi demek olmaktadır ve sosyal damping olarak yorumlanmaktadır.⁴⁷

⁴² Lordoğlu vd. age, s. 15.

⁴³ DPT (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı), “Çalışma Hayatı Alt Komisyon Raporu”, *Sektörcü Beş Yıllık Kalkınma Planı İşgücü Piyasası Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, 2001, s. 102.

⁴⁴ TÜİK, *Hane Halkı İşgücü Araştırması 2010 Ocak Dönemi Sonuçları (Aralık 2009, Ocak-Şubat 2010)*, 2010,

⁴⁵ Willi Liebfritz, “Country Economic Referendum on Informality: Causes, Consequences, and Policies”, *Background paper Prepared for the World Bank*, June, 2009, p. 5; <http://sitesources.worldbank.org/TURKEYEXTN/Resources/361711-1272211-66658bpg>. Erişim:12.06.2012.

⁴⁶ Ibid, p. 16.

⁴⁷ Kuvvet Lordoğlu, M. Meryem Kiroğlu ve Kurtar Tanyılmaz, “Türkiye’de Enformel İstihdam ve Yabancı kaçak İşgücü”, *UGINAR Proje Raporu*, 28. İstanbul, 2004, http://www.kuvvetlordoglu.com/yazilar/informal_istihdam_yabanci_kacak_ismucu.pdf. Erişim:25.05.2010.

Ele alınan dönemde işsizlik oranındaki artış elde veri olmamakla birlikte Türk kökenli de olsa, yabancı kaçak işgücü arzının işgücü piyasası üzerindeki olumsuz etkisini tahmin etmeyi kolaylaştırmaktadır. Türkiye, işsizlik sorununun çözümünde, Türk kökenli yabancı yasa dışı işgücü arzını da kontrol altına almak zorundadır.

3.1.3. İkincil İşgücü Piyasasının Payını Artırıcı Etkisi

İkincil işgücü piyasası, ücret düzeyinin ve çalışma koşullarının birincil işgücü piyasası koşullarının çok altında olduğu, sosyal güvenlik sisteminden yararlanmanın çoğu kez söz konusu olmadığı ve çevresel işgücünün çoğu kez kısa sürelerle geçici olarak istihdam edildiği işgücü piyasasıdır. Bu piyasada ikincil işgücünün tabii olduğu ücret ve çalışma koşulları bireysel düzeyde belirlendiği gibi, birincil işgücü piyasası koşullarının da çok gerisindedir. Bu özellikleriyle ikincil işgücü piyasası, doğal işgücü piyasası koşullarının hâkim olduğu piyasa türüdür.

Türkiye’de tabakalı işgücü piyasasının varlığı dikkate alındığında, Türk etnik kökenli de olsa yabancı yasa dışı işçilerin istihdamının, ikincil işgücü piyasasının payını arttırdığı açıktır. İkincil işgücü piyasası koşullarında istihdamın kayıt dışı gerçekleştiği ifade edilmektedir.⁴⁸ Pazarlık güçlerinin zayıf olması nedeniyle, Türkiye’de kayıt dışı istihdam edilen yabancı yasa dışı işçiler her türlü istismara açık durumdadırlar.

3.1.4. Haksız Rekabeti Artırıcı Etkisi

Türk kökenli yabancı işçilerin kayıt dışı istihdamının haksız rekabeti artırıcı etkisi iki yönlü ortaya çıkmaktadır. İlk olarak Türk kökenli yasa dışı işgücünün kayıt dışı istihdamı, işverenler arasında işgücü maliyeti açısından haksız rekabete neden olmaktadır. İkinci olarak Türk kökenli kaçak işgücünün kayıt dışı istihdamının, yerli ve Türk kökenli yabancı uyruklu işgücü arasında ve söz konusu işgücü grubu ile yerli işgücü arasında da haksız rekabete neden olduğu söylenebilir. İşçiler arası rekabet, ücret düzeyinin düşmesine ve çalışma koşullarının daha güvencesiz ve sağlıksız olmasına yol açmaktadır. Bu ise Türk kökenli yasa dışı işgücü için doğal işgücü piyasası koşullarında korumasız çalışma demek olmaktadır.

⁴⁸ Kuvvet Lordoğlu, “Türkiye’de Turizmde Çalışan Göçmenler ve İşgücü Piyasasında Oluşan Yeni Sorunlar”, s. 13; http://www.kuvvetlordoglu.com/yazilar/Anvers_kongre_metin1.pdf, 2001, Erişim: 24.04.2010.

3.1.5. Sendikacılığı Zayıflatıcı Etkisi

Kayıt dışı istihdam ile sendikalaşma arasında negatif bir ilişki vardır. Kayıt dışı istihdamın, sendikalaşma üzerinde olumsuz etki yaptığı⁴⁹ görüşünden hareketle; Türk kökenli yabancı işgücü istihdamının Türkiye’de sendikacılığı zayıflatıcı etki yaptığı söylenebilir.

Türkiye’de yürürlükte olan 2821 sayılı Sendikalar Kanunu’nun 2.Maddesine göre, sendika üyesi olabilmek için öncelikle “işçi” olmak gerekmektedir. İş akdine dayanarak, ücret karşılığı çalışan kişi ise, işçi olarak tanımlanmaktadır.⁵⁰ Diğer taraftan, Sendikalar Kanununa göre yabancı uyruklu işçilerin, işçi sendikasına üye olmaları mümkündür. İşçilerin sendikaya üye olma ve istediği sendikayı seçme hakkı, pozitif sendika özgürlüğü olarak tanımlanmaktadır.⁵¹ Bu bağlamda, çalışma iznine sahip yabancı uyruklu işçinin, Türkiye’de pozitif sendika özgürlüğünden yararlanması mümkün bulunmaktadır. Türk kökenli yabancı işgücünün kayıt dışı istihdam edilmeleri sendikaya üye olmalarını engellemektedir. Bu engelleme, toplu Türkiye’de toplu iş sözleşmesinden yararlanan işçi sayısını da olumsuz etkilemektedir. Kayıt dışı istihdam edilmeleri, Türk kökenli yabancı uyruklu yasa dışı işçilerin toplu iş sözleşmesiyle sağlanan haklardan yararlanamaması anlamına gelmektedir.

3.1.6. Kamu Hizmetlerinden Bedel Ödemeksizin Yararlanmayı Artırıcı Etkisi

Yasa dışı Türk etnik kökenli işgücünün kayıt dışı istihdam edilmesi, bu grup işgücünün bir bedel ödemeksizin kamu hizmetlerinden yararlanmasına yol açmaktadır. Bu grup işgücünün kayıt dışı istihdam edilmeleri gelir vergisi ve prim ödentilerinin dışında kalmalarına neden olmaktadır. Bu kamu hizmetlerinden yararlanmada bedel ödememeleri demek olması yanında, bir şekilde bedel ödeyenlerin de fazla bedel ödemek zorunda kalmalarına neden olmaktadır. Sonuçta, Türk kökenli işgücünün kayıt dışı istihdamı Türkiye’de kamu hizmetlerinin finansmanında finansman açığı yaratması yanında; Sosyal Güvenlik Kurumu’nun da prim geliri kaybına uğramasına yol açmaktadır.

⁴⁹ Metin Kutsal, “Türkiye’de Sendikal Örgütlenme Sorunları ve Çözüm Önerileri”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, Sayı: 5, İstanbul 2005, s. 4–17.

⁵⁰ Çelik, age, s. 33.

⁵¹ Işıklı, age, s. 173.

3.2. Göç Veren Ülke İşgücü Piyasası Açısından Yorumu

- Türk kökenli yabancı ve soydaş kaçak işgücü arzı, göç veren ülke açısından kısa dönemde işsizlik sorununa geçici bir çözüm olarak algılanabilir. Göç veren ülke ekonomisinin iş yaratma kapasitesinin sınırlılığının, ülke koşullarında işsizliğe neden olduğu açıktır. Bu nedenle, diğer ülkelere yönelik işgücü göçünün, göç veren ülke işgücü piyasasında işsizliğin baskısını hafifletici etki yaptığını söylemek mümkündür. 1960'lı yılların başında aynı sürecin Türkiye'de de yaşandığı ve aynı yorumun Türkiye için de yapıldığı aklı gelmektedir. Türkiye'de 1960'lı yılların başında yurt dışına yasal yollardan işçi göndermenin, istihdam sorununun artan baskısını hafifletmede etkili olduğu ve yurt dışına işçi gitmesinin nedenlerinin devam ettiği kabul edilmekle birlikte bunun devamlı bir politika olarak benimsenmediği ifade edilmektedir.⁵² Benzer yorumların, Türkiye'ye ve diğer ülkelere işgücü gönderen ülkeler için de işsizlik sorununa çözüm getirilmesiyle bağlantılı olarak yapılması mümkün bulunmaktadır.
- Diğer taraftan, göç veren ülkenin beşeri sermaye yatırımı yaparak eğitim maliyetini yüklediği nitelikli işgücünün dışarıya gitmek zorunda kalması, ülke kaynaklarının heba olması ve göç veren ülke açısından beyin göçü anlamına gelmektedir. Ekonomik ve sosyal yönden üretim faktörü olarak nitelikli işgücü kaybı anlamına gelmektedir. Sosyal yönden de olumsuz etkilerinin olduğu söylenebilir. Bunların başında, ailelerin parçalanmasına yol açması ve bunun sonucunda ortaya çıkan problemler, bu ülkelerden Türkiye'ye yönelik işgücü göçünün sosyal ve psikolojik maliyetini arttıracaktır.
- Türkiye'de yasa dışı veya yasal olarak istihdam edilen Türk kökenli yabancı işgücünün, ellerine geçen gelirin önemli bir bölümünü ailelerine gönderdikleri bilinmektedir. Bu katkının, ülkede kalan aile fertlerinin yaşam standartlarının yükseldiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan, her ne şekilde olursa olsun yurt dışına göç olgusu, göç veren ülkede milli gelirin geride kalan daha az sayıda nüfus arasında paylaşılmasına neden olacağından; kişisel gelir düzeyinde artışı neden olması beklenebilir. Her iki durumda da göç ve-

⁵² DPT (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı), *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968–1972)*, 1968, s. 134–35; <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan2.pdf>. Erişim: 12.05.2010

ren ülkede yaşam seviyesinin yükseleceğini söylemek mümkündür. Ülkeye gönderilen paralar, ülkenin dış ödemeler dengesi üzerinde olumlu etki yapacaktır. Rasyonel kullanılması koşuluyla, uzun dönemde söz konusu ülkelerin ekonomik ve sosyal kalkınmalarının finansmanında olumlu etkilerinin ortaya çıkması beklenebilir.

4. Sonuç

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de yabancı yasa dışı işgücü istihdamı içinde, Türk kökenli yabancı ve soydaş kayıt dışı işgücü istihdamının nedenleri yanında göç veren ülkeler ve göç alan ülke olarak Türkiye işgücü piyasası üzerindeki etkilerinin ortaya konulmasıdır. Elde edilen verilerle sınırlı olarak, çalışma sonucu elde edilen bulgular ve bunlara ilişkin yorumlara aşağıda yer verilmiştir:

Türk kökenli yabancı ve soydaş yasa dışı işgücü arzı ve istihdamı, sosyo-ekonomik boyutu yanında etnik boyutu ile de öne çıkmaktadır. Sorunun yasa dışı yabancı işgücünün kayıt dışı istihdamı içinde ayrı bir önem kazanması, Türkiye’de soruna etnik açıdan bakılmasının bir sonucudur ve farklı yaklaşımlar izlendiği dikkat çekmektedir. Bu nedenle, Türkiye’de yaşanan kayıt dışı yabancı işgücü istihdamı içinde, Türk kökenli yabancı işgücünün ayrı bir yeri ve önemi bulunmaktadır.

Türkiye’de işsizlik sorunu dikkate alındığında göçler, işgücü piyasasında kısa dönemde işgücü arzında ani artışlara neden olarak; işgücü arzı aleyhine olan dengenin daha da bozulmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda etnik köken itibariyle Türk kökenli yasa dışı yabancı işgücünün kayıt dışı istihdamı, aynı olumsuz etkiyi yaratmaktadır. Türkiye’de kayıt dışı istihdam kontrol altına alınmak isteniyorsa, etnik kökeni ve dini ne olursa olsun kaçak yabancı işgücü istihdamının önlenmesi gerekmektedir.

Türkiye’nin, coğrafi konumu itibariyle, kaçak yabancı işgücü göçünde “geçiş noktası” durumunda olması, alınacak tedbirlere ayrıca önem kazandırmaktadır. Tedbirlerin belirlenmesinde, Türkiye’nin konumunun özellikle dikkate alınması gerekmektedir.

Mevzuata dayanan yetki karmaşasının neden olduğu bu olumsuzluğu gidermek amacıyla Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nın bu konuda yetkili kılınması yerinde bir düzenlemedir. Bununla birlikte bu yetkinin Türkiye’de işgücü piyasasında karşılaşılan sorunlar dikkate alınarak kullanılması gerektiği açıktır.

Diğer taraftan, son yirmi yıllık dönemde Türkiye yasa dışı işgücü sorunu konusunda yeterince tecrübe sahibi olmuştur. Kazandığı tecrübeyi, uygulamaya aktarması gerekmektedir. Yasal düzenleme ile getirilen altı aylık geçiş süresinin uzun bir süre olduğu ve Türkiye’de işgücü piyasasının içinde bulunduğu koşullarda iki aylık bir sürenin yeterli olacağı düşünülmektedir.

Yabancı uyruklu işgücünün kayıt dışı istihdamına ilişkin veri toplanmasının zorluğu yanında; gerek yabancı kaçak işgücünün ve gerekse Türk kökenli ve Türk akraba ve topluluklarından gelen işgücünün kayıt dışı istihdamı konusunda kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Türk kökenli kaçak işgücü arzına ilişkin belirsizlikler, Türk kökenli yabancı kaçak işçi istihdamının önlenmesinde gerçekçi önlemlerin alınmasını ve uygulanan tedbirlerin etkinliğini engellemektedir.

Sonuç olarak, Türkiye’de yaşanan işsizlik sorunu karşısında, önceliğin yerli işgücünün korunmasına dönük tedbirlerin alınmasına verilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- “4817 sayılı Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun”. http://www.alomaliye.com/4817_yabanci_calisma_izin_kanun.htm Erişim: 18.06.20102
- “Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında 4668 sayılı Kanun”, 2001 <http://www.tika.gov.tr/TR/icerik.ASP?ID=152> Erişim:24.05.2010
- “Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında KHK”. *Resmi Gazete*, 2.11.2011/28103. <http://www.resmi-gazete.gov.tr/eskiler/2011/20111102-1.htm> Erişim: 18.06.2012.
- “Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun”. 6 Nisan 2010 tarih ve 27544 sayılı *Resmi Gazete*. <http://resmi-gazete.org/gundem/duyurular/tbmm/yurtdisi-turkler-ve-akraba-topluluklar-baskanligikuruldu.htm>, Erişim: 21.05.2010
- Biçerli, M. Kemal. *Çalışma Ekonomisi*, Beta Basım A.Ş. İstanbul, 2000.
- Çelik, Nuri. *İş Hukuku Dersleri*, Yenilenmiş 16. Baskı, Yayın No, 1405, Hukuk Dizisi: 596, Beta Basım A.Ş. İstanbul, 2003.
- ÇGM (Çalışma Genel Müdürlüğü). *Kayıt Dışı İstihdam ve Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı*, ÇGM, Ankara, 2004.
- ÇGM (Çalışma Genel Müdürlüğü). *Kayıt Dışı İstihdamla Mücadele (KADİM) Projesi*, 2004; <http://kadim.istanbul.gov.tr/Portals/Kadim/images/proje.pdf> Erişim: 23.05.2010
- Çiray, Umut. “Kayıt Dışı Ekonominin İstihdam Üzerindeki Etkileri ve Kayıt dışılıkla Proaktif Mücadele Yöntemleri (Kayıt dışı Ekonomiyle Mücadele Strateji Eylem Planı 2011–2013 ve Kadim Projesi Perspektifinde)”, http://www.alomaliye.com/2012/umut_ciray_kayitdisi.htm Erişim:12.06.2012.
- Dinçer, Ömer. *Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası*, İstanbul, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş, 5. Baskı, 1998.
- DPT (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968–1972)*, 1968. <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/plan2.pdf> Erişim: 12.05.2010

- DPT (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı). “Çalışma Hayatı Alt Komisyon Raporu”, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı İşgücü Piyasası Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, 2001, <http://ekutup.dpt.gov.tr/isgücü/öik651.pdf> Erişim: 1.4.2010
- DPT (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı). “Yurt Dışında Yaşayan Türkler Alt Komisyon Raporu”, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı İşgücü Piyasası Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, 2001, <http://e.kutup.gov.tr/isgücü/öik650.pdf> Erişim: 14.4.2010
- DPT (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı). *Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001–2005*, Ankara, 2000.
- DPT (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı). “İşgücü Piyasası Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007–2013*, Yayın No: DPT:2709-ÖİK:662, Ankara, 2007.
- DPT (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı). “Kayıt Dışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu”, *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Yayın No. DPT:2603; ÖİK: 614. Ankara, 2001, Erişim: 24.04.2010.
- EUROPEAN COMMISSION, “The New SME’s Definition, User Guide and Model Declaration”, 2005, http://ec.europa.eu/enterprise/enterprise_policy/sm_definition_sme_userguide.pdf, Erişim: 10.8.2009.
- G.İ.B (Maliye Bakanlığı, Gelir İdaresi Başkanlığı Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı). *Kayıt dışı Ekonomiyle Mücadele Stratejisi Eylem Planı 2008–2010*, Yayın No:87, 2009; http://www.gib.gov.tr/fileadmin/bayannamerehberi/kayitdisi_2009tr.pdf Erişim: 25.02.2010
- IOM (International Organization for Migration). “Migration in Turkey: Country Profile”, October 2008. Erişim: 12.06.2012
- Işığışık, Özlem. “Küresel Gerçeklerle, Türkiye’de Yabancı Kaçak İşçi Sorunu”, 2007. <http://www.calisma.org/index.php?option=com> Erişim: 28.03.2010
- Işıklı, Alpaslan. *İş Hukuku*, Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş ikinci baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara, 1996.

- İçduygu, Ahmet. “Transit Migration in Turkey: Trends, Patterns and Issues”, *San Domenico di Fiesole (FI): European Human Institute, Robert Schuman Center for Advanced Studies*, 2005.
- Kirişçi, Kemal. “Zorunlu Göç ve Türkiye”, Sığınmacı, Mülteci ve Göç Konularına İlişkin Türkiye’deki Yargı Kararları, BMMYK, Ankara, 2001.
- Kirişçi, Kemal. “Country Profiles Turkey: A Transformation from Emigration to Migration Information”, 2003; <http://www.migrationinformation.org/Feature/display/cfm?id=176> Erişim: 18.06.2012.
- Kutal, Metin. “Türkiye’de Sendikal Örgütlenme Sorunları ve Çözüm Önerileri”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, Sayı: 5, İstanbul, 2005.
- Liebfritz, Willi. “Country Economic Referendum on Informality: Causes, Consequences, and Policies”, *Background Paper Prepared for the World Bank*, June, p. 15, 2009; <http://sitesources.worldbank.org/TURKEYEXTN/Resources/361711-1272211-66658bpg>. Erişim: 12.06.2012.
- Lordoğlu, Kuvvet, M. Meryem Kıroğlu ve Kurtar Tanyılmaz. “Türkiye’de Enformel İstihdam ve Yabancı Kaçak İşgücü”, *UGİNAR Proje Raporu*, İstanbul, 2004; http://www.kuvvetlordoglu.com/yazilar/informal_istihdam_yabanci_kacak_ismgucu.pdf Erişim:25.05.2010
- Lordoğlu, Kuvvet. “Türkiye’de Turizmde Çalışan Göçmenler ve İşgücü Piyasasında Oluşan Yeni Sorunlar”, 2001; http://www.kuvvetlordoglu.com/yazilar/Anvers_kongre_metin1.pdf, Erişim: 24.04.2010.
- Nationmaster. “Illegal Immigration into and through Turkey”, 2005; <http://www.nationmaster.com/country/tu-turkey/imm-immigration> Erişim: 14.04.2010
- SGK (Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı). “Kayıt Dışı İstihdam”, 2006; http://www.cs.gb.gov.tr/sgb_web/sunum/ba.pdf Erişim: 16.05.2010
- SGK (Sosyal Güvenlik Kurumu Başkanlığı). “2010 Şubat Ayı Sigortalı İstatistikleri”, 2010 http://www.sgk.gov.tr/wps/portal!/ut/p/cı/04_SB8K8xLLM9MSS2Py8xB29CPO05_9As-PAAE8TIwN3do9XAY-njrIlanQ6dqQ-dg16B8JJK84ZuHOVDeMNTIicXY0MDdiB1

SPO (Republic of Turkey, Under Secretariat of State Planning Organization). *Ninth Development Plan (2007–2013)*, Ankara, 2007.

TUSİAD. *Türkiye’de İşgücü Piyasası ve İşsizlik*. Yayın No: TUSİAD-T/2002/12354. İstanbul, 2002.

TÜİK. *Hane Halkı İşgücü Araştırması 2010 Ocak Dönemi Sonuçları (Aralık 2009, Ocak, Şubat 2010)*; <http://www.tuik.gov.tr/Pre-HaberBultenleri.do?id=6226>, Erişim: 23.04.2010

TÜİK. *Hanehalkı İşgücü İstatistikleri, Mart 2012*; <http://www.tuik.gov.tr/Prehaberbultenleri.do?it=10845> Erişim: 18.06.2012.

Wiesner, Laura.L. “Privatization in Previously Centrally Planned Economies: The Case of Azerbaijan 1991–1994”, London, 1996, <http://www.travel-images.com/az-econ.html>, Erişim 20.03.2006.

Karadeniz Havzası Tarım Ürünü Ticareti Belirleyicileri: Çekim Modeli Yaklaşımı

Ali Rıza SANDALCILAR¹

Öz

Çalışmanın temel amacı Karadeniz Havzası tarım ürünü ihracatının belirleyicilerini çekim modeli yardımıyla tahmin ve Türkiye'nin tarım ürünü ihracatını mal grubu bazında analiz etmektir. Analizlerde ihracatçı ve ithalatçı ülke GSYİH'ları ile toplam nüfusların ihracat üzerinde pozitif, aralarındaki coğrafi uzaklığın ise negatif etkili olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ticarete ortak dilin kullanılmasının Karadeniz Havzasında tarım ürünü ihracatını pozitif etkilediği sonucuna varılmıştır. Bölgenin en önemli tarım ürünü ihracatçısı Türkiye'dir. Yıl boyunca tarım ürünü ihraç edebilecek potansiyele sahip olan Türkiye, bölgeye en fazla meyve ve sebze grubunda ihracat yaparken; hububat, bitkisel sıvı yağlar ve yağlı tohumlar grubunda ithalat yapmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Karadeniz Havzası, tarım ürünü, Çekim Modeli*

¹Yrd. Doç. Dr, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, sandalcilar@hotmail.com

Determinants of Agricultural Product Trade in the Black Sea Basin: Gravity Model Approach

Abstract

The main purpose of this study is to estimate the determinants of agricultural products export in the Black Sea Basin with gravity model, and is to analyze the Turkey's exports of agricultural products on the basis of commodity groups. The results of analysis show that exporter and importer country's GDP affect the export of agricultural products positively. The effect of their total population on export is positive, but the effect of geographical distance between them is negative. It is also concluded that the common language in trade affect the export of agricultural products positively in the Black Sea Basin. Turkey is the most important exporter of agricultural product in the region. It has the potential to be able to export agricultural products throughout year. Most of Turkey's export to the region is fruit and vegetable groups, and most of Turkey's import from the region is cereals, vegetable oil and oilseed groups.

Keywords: *Black Sea Basin, agricultural product, Gravity Model*

1. Giriş

Tarım sektörü, insanların yaşamlarını devam ettirebilmesi için gerekli olan gıda ihtiyaçlarının karşılandığı sektör olmakla beraber, istihdama ve milli gelire sağladığı katkı açısından da büyük öneme sahiptir. Ülkeler stratejik öneme sahip tarım sektöründe yerli üretimi arttırarak bir taraftan yurtiçi gıda tüketimini dışa bağımlılıktan kurtarmakta, bir taraftan da üretim fazlası tarım ürünlerini ihraç ederek gelir elde etmektedir. Tarım sektörü aynı zamanda sağladığı istihdam açısından da ülkelerin desteklediği sektörlerin başında yer almaktadır.

1950'lerden sonra dünya ticaretinde başlayan serbestleşme hareketlerinin tarım sektörüne yansması diğer sektörlerle kıyaslandığında beklenen düzeye ulaşamamıştır. Ülkeler uzun yıllar, özellikle tarım sektöründe, yerli üreticiyi korumaya devam etmiş; üretim fazlası tarım ürünlerinin ihracatına ve yerli üretimi yetersiz veya üretilmeyen tarım ürünlerinin ise ithalatına izin vermiştir. Hatta birçok ülkenin tarım ürünü piyasası 1980'lerden sonra dünya piyasasına açılabilmiştir.² Bu bağlamda çalışmada, Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla önemi artan Karadeniz Havzasında tarım ürünü ticaretinin belirleyicileri tespit edilecek ve Türkiye'nin bölgedeki tarım ürünü ticareti incelenecektir.

Karadeniz havzası, yaklaşık 436 bin km²'lik Karadeniz ve çevresinde yer alan altı ülke topraklarından oluşmaktadır. Bu ülkeler Türkiye, Gürcistan, Rusya, Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan'dır. En fazla kıyıya sahip ülke 1685 km ile Türkiye'dir. Karadeniz havzasında karşılıklı ticaret Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) projesinin hayata geçmesi ve eş zamanlı meydana gelen Sovyetler Birliğinin çöküşü ile hız kazanmıştır. KEİ, Türkiye'nin girişimi ve öncülüğüyle 25 Haziran 1992 tarihinde yayımlanan deklarasyon ile kurulmuş uluslararası ekonomik işbirliği örgütüdür. Arnavutluk, Azerbaycan, Bulgaristan, Ermenistan, Gürcistan, Moldova, Romanya, Rusya Federasyonu, Türkiye, Ukrayna ve Yunanistan kurucu üyelerdir. 2004 yılında KEİ'ye Sırbistan'ın da katılmasıyla üye sayısı 12'ye ulaşmıştır. Üye ülke profiline bakıldığında Karadeniz havzası çevresinde kurulan böyle bir işbirliği örgütü ile bölgesel barış, güven ve istikrarın sağlanması yanında bölgedeki karşılıklı ticaretin geliştirilmesi,

² Thomas L. Vollrath, *RTAs and Agricultural Trade: A Retrospective Assessment*, (Ed: Mary E. Burfisher and Elizabeth A. Jones), Regional Trade Agreements and U.S. Agriculture, U.S. Department of Agriculture, Agricultural Economic Report, No. 771, 1998, p.27.

bankacılık ve finansman, tarım, enerji, ulam vb. gibi konularda da işbirliğinin artırılması hedeflenmiştir.³ Ancak KEİ bölgesi sınırlarına bakıldığında Karadeniz havzası sınırlarıyla pek örtüşmediği ve oldukça geniş bir coğrafi alanı kapsadığı görülmektedir.

Tablo 1’de Karadeniz havzasında yer alan ülkelere ait 2008 yılı toplam dış ticaret ve toplam tarımsal ürün dış ticaret verileri yer almaktadır. Tarım ürünü ticaret değerlerinin tespit edilmesinde Uluslararası Standart Ticaret Sınıflandırılmasından (SITC) yararlanılmıştır. Bu kapsamda tarım ürünü ticareti değerlerinin tespit edilmesi için SITC-3’e göre 0, 1, 2 ve 4 numaralı mal gruplarının toplamı alınmış 27 ve 28 numaralı alt gruplar bu toplamdan çıkartılmıştır. Bu yönteme göre, kısaca tarım ürünü ticareti SITC (0+1+2+4-27-28) şeklinde gösterilebilmektedir.⁴ Buna göre dünya ihracatının %4,64’ü, ithalatının ise %4,19’u; dünya tarım ürünü ihracatının %4,42’si, ithalatının ise %5,75’i Karadeniz Havzasından yapılmaktadır. Bölge ihracatının %6,54’ü, ithalatının ise %9,54’ü tarım ürünlerinden oluşmaktadır. Burada tarım ürünü ithalatının ihracattan daha fazla oluşu, bölgede tarımsal ürün üretiminin yetersizliğinin bir göstergesidir. Bu bağlamda Rusya ve Türkiye bölgenin en büyük ekonomileri konumundadır.

Tablo 1: Karadeniz Havzasında Ticaret (2008 Yılı)

Ülkeler	Toplam Dış Ticaret (1.000 ABD \$)		Tarım Ürünü Dış Ticareti (1.000 ABD \$)		Top.Dış Ticarete Tarım Ürünü Payı (%)	
	X	M	X	M	X	M
Rusya	467993955267051244		1806081934283770		3,86	12,84
Türkiye	132002385201960779		1120393313037494		8,49	6,46
Ukranya	66952306	85448381	11327524	6994577	16,92	8,19
Romanya	49538878	82964979	3853912	6711303	7,78	8,09
Bulgaristan	22485509	37015366	3674303	2910854	16,34	7,86
Gürcistan	1497485	6055675	273940	960869	18,29	15,87
Toplam	740470518680496424		4839443164898867		6,54	9,54
Dünya (Milyar \$)	15969	16244	1095	1129		
Dünyadaki Payı	4,64	4,19	4,42	5,75		

X=ihracat; M=ithalat

Kaynak: UN, Commodity Trade Statistics Database (COMTRADE) verilerine dayanılarak oluşturulmuştur. (<http://comtrade.un.org>, E.T: 05.11.2010)

³ Black Sea Economic Cooperation, <http://www.bsec-organization.org>, Erişim: 25.01.2011.

⁴ Ataman M. Aksoy and Francis Ng, *The Evolution of Agricultural Trade Flows*, No. 5308, The World Bank, Policy Research Working Paper, 2010.

Bölgede en fazla dış ticaret ve tarım ürünü ticareti hacmine sahip ülke Rusya'dır. Rusya dış ticaret fazlası veren ülke konumunda olmasına rağmen tarımsal ürün ticaretinde dış ticaret açığı veren ülke konumundadır. İhracatın yaklaşık %65'inin petrol, petrol ürünleri ve doğal gazdan oluşması dış ticaret fazlasının meydana gelmesinin temel faktörüdür. Rusya'nın toplam ihracatının %3,86'sını, toplam ithalatın ise % 12,84'ünü tarım ürünü oluşturmaktadır.⁵

Rusya'dan sonra bölgede en büyük dış ticaret hacmine sahip Türkiye, aynı zamanda en fazla tarımsal ürün ticaret hacmine sahip ülke konumundadır. Türkiye'nin toplam ihracatının %8,49'u, toplam ithalatının ise %6,46'sı tarım ürünüden meydana gelmektedir. Tarımsal potansiyelin oluşmasında en önemli belirleyici, coğrafi ve topografi özelliklerinin yanı sıra sahip olduğu iklim gelmektedir.

Gürcistan bölgenin en küçük ekonomisi konumundadır. Yaklaşık 1,5 milyar dolar ihracat, 6 milyar dolar ise ithalat yapmaktadır. 2008 yılı verilerine göre ihracatın %18,29'u, ithalatın ise %15,87'si tarım ürünlerinden oluşmaktadır. Bu oranların bölgede en yüksek olduğu ülke Gürcistan'dır. Ukrayna ve Bulgaristan'ın verilerine bakıldığında ise toplam ihracat içerisinde tarım ürünü payının oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

2. Türkiye'nin Karadeniz Havzasında Tarım Ürünü Ticaret Potansiyeli

Türkiye'nin 2009 yılında Karadeniz Havzasında yaptığı tarım ürünü ticareti ve toplam ticaret içerisindeki payları Tablo 2'de gösterilmektedir. Buna göre Türkiye bölge genelinde yaklaşık 1,5 milyar dolarlık tarım ürünü ihracatı, 1,9 milyar dolarlık ise tarım ürünü ithalatı gerçekleştirmiştir. Hem ihracatın hem de ithalatın en fazla yapıldığı ülke Rusya'dır. Rusya'ya sırasıyla ihracatta Bulgaristan ve Ukrayna izlerken; ithalatta ise sırasıyla Ukrayna ve Bulgaristan izlemektedir. Tarım ürünü ticaretinin en düşük olduğu ülke ise Gürcistan'dır. Türkiye'nin toplam tarım ürünü ihracatı içerisinde Karadeniz Havzasında yapmış olduğu ihracatın payı 2009 yılında %13,91; ithalatın payı ise %13,86 olarak gerçekleşmiştir. İhracatın söz konusu ülkelere göre dağılımı, sırasıyla, Rusya %7,25; Bulgaristan %2,46; Ukrayna %1,99; Romanya %1,65 ve Gürcistan %0,56'dır. İthalata bakıldığında ise bu değerler şöyle oluşmaktadır: Rusya %6,54; Ukrayna

⁵ İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, İGEME, *Rusya Ülke Profili*, 2008.

%4,88; Bulgaristan %1,37; Romanya %0,75 ve Gürcistan %0,30. İhracat ve ithalatın mal grupları itibarıyla analizi aşağıda yapılacaktır.

Tablo 2: Türkiye'nin Karadeniz Havzasında Tarım Ürünü Ticareti (2009 Yılı)

Ülkeler	Tarım Ürünü Ticareti (1.000 ABD \$)		Toplam Ticaret İçindeki Payı (%)		Toplam Tarım Ürünü Ticareti İçindeki Payı (%)	
	X	M	X	M	X	M
Rusya	811762	903997	0,79	0,64	7,25	6,54
Ukranya	222900	674582	0,22	0,48	1,99	4,88
Romanya	184530	104147	0,18	0,07	1,65	0,75
Bulgaristan	274871	189400	0,27	0,13	2,46	1,37
Gürcistan	62351	42069	0,06	0,03	0,56	0,30
Toplam	1556413	1914197	1,52	1,36	13,91	13,86

X=ihracat; M=ithalat

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine dayanılarak oluşturulmuştur. (www.tuik.gov.tr, E.T: 05.11.2010)

Ancak şunu belirtmek gerekir ki; konjonktürden kaynaklanan dönemsel sıçramalar göz ardı edilirse, Türkiye'nin söz konusu ülkelerle olan tarım ürünü ticareti yıllar itibarıyla genel anlamda aynı trendi göstermektedir.

Tablo 3: Mal Grupları İtibarıyla Türkiye'nin Karadeniz Havzasında Tarım Ürünü İhracatı (2009 Yılı, Bin Dolar)

U m	Mal Grubu	Romanya	Bulgaristan	Ukranya	Rusya	Gürcistan	Toplam
60	Canlı Hayvanlar	-	52	-	-	487	539
61	Et ve et ürünleri	493	-	-	-	411	904
62	Süt, süt ürünleri ve yumurtalar	47	30	286	-	967	1326
63	Baklılar ve diğer deniz ürünleri	830	1973	37	2333	144	5356
64	Hububat, hububat ürünleri	4584	10214	950	2251	6336	24335
65	Meyve ve sebzeler	135633	222293	184524	713263	21821	3277534
66	Şeker, şeker ürünleri ve bal	10147	11035	5487	8287	2756	37807
67	Kahve, çay, kakao, baharat ve ürünleri	8978	6382	2308	5331	5482	29081
68	Hayvanlar için gıda maddeleri	213	70	-	12	2490	2754
69	Çeşitli yenilebilir ürünler	5512	5079	2424	24013	12782	49811
11	İçkiler	230	513	5	362	1127	2234
12	Tütün ve tütün mamülleri	5105	940	15054	28497	253	49840
21	İşlenmemiş kütlesi, deri ve kürk	3	44	-	39	-	86
22	Yağlı tohumlar, yağ verem meyveler	1456	950	4167	11023	35	17631
23	Ham kauçuk (tabii ve sentetik)	435	251	1018	4650	51	6425
24	Mantar, odun ve kereste	597	904	46	139	1930	3737
25	Kağıt hamuru ve kullanılmış kağıt	10	113	73	10	20	227
26	Dokuma elyaf ve bunların arktıkları	5895	11690	1675	4033	94	23897
29	Başka yerde bel. hay. ve bit.hammaddeler	4104	1672	3783	4910	638	15106
41	Hayvansal sıvı ve kat yağlar	-	-	-	-	2742	2742
42	Biküsil sıvı yağlar ve baskıyonları	176	77	1040	1851	1320	4464
43	Kimyasal işlem gör.bil. ve hay. kat.sıvı yağlar	87	489	42	33	424	1080
	Toplam	184530	274871	222900	811762	62351	1556413

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine dayanılarak oluşturulmuştur. (www.tuik.gov.tr, E.T: 05.11.2010)

Mal grupları itibarıyla Türkiye'nin Karadeniz Havzasında tarım ürünü ihracatı tablo 3'te; tarım ürünü ithalatı ise tablo 4'te gösterilmiştir. Tüm mal gruplarında Türkiye'nin ihracat ve ithalat yapmakta olduğu; sadece 01 numaralı mal grubunda (Et ve et ürünleri) ithalatın yapılmadığı görülmektedir. Buna göre Türkiye'nin ihracatı daha çok şu mal gruplarında yoğunlaşmaktadır: (05) meyve ve sebzeler; (04) hububat, hububat ürünleri; (06) şeker, şeker ürünleri ve bal; (07) kahve, çay, kakao, baharat ve ürünleri; (09) çeşitli yenilebilir ürünler; (12) tütün ve tütün mamulleri; (22) yağlı tohumlar, yağ veren meyveler; (26) dokuma elyafı ve bunların artıkları ve (29) başka yerde belirtilmeyen hayvansal ve bitkisel hammaddeler. Türkiye'nin ithalatı ise daha çok şu mal gruplarında yoğunlaşmaktadır: (04) hububat, hububat ürünleri; (42) bitkisel sıvı yağlar ve fraksiyonları; (22) yağlı tohumlar, yağ veren meyveler; (24) mantar, odun ve kereste ve (08) hayvanlar için gıda maddeleri.

Tablo 4: Mal Grupları İtibarıyla Türkiye'nin Karadeniz Havzasında Tarım Ürünü İthalatı (2009 Yılı, Bin Dolar)

Mal Grubu	Romanya	Bulgaristan	Ukranya	Rusya	Gürcistan	TOPLAM
00 Canlı Hayvanlar	-	105	7	-	-	112
01 Et ve et ürünleri	-	-	-	-	-	-
02 Süt, süt ürünleri ve yumurtalar	-	-	851	-	-	851
03 Bakliyat ve diğer deniz ürünleri	-	532	150	383	2683	3749
04 Hububat, hububat ürünleri	19372	27879	101394	554208	4	762857
05 Meyve ve sebzeler	6913	1552	11137	553	68	39623
06 Şeker, şeker ürünleri ve bal	-	1106	474	9249	1	10830
07 Kahve, çay, kakao, baharat ve ürünleri	1650	3108	32	-	340	5130
08 Hayvanlar için gıda maddeleri	3875	9490	53167	40373	1562	108467
09 Çeşitli yenilebilir ürünler	87	453	-	21	5	566
10 İçkiler	0	182	5	188	25	401
12 Tütün ve tütün mamulleri	1	437	-	13591	1	14831
22 İylenmemiş kösele, deri ve kürk	1195	4077	-	18	3506	8794
23 Yağlı tohumlar, yağ veren meyveler	34026	124167	123863	3489	27251	332795
24 Mantar, odun ve kereste	538	68	33	3663	-	3672
25 Kağıt hamuru ve kullanılmış kağıt	17958	8845	110098	46143	6385	189428
26 Dokuma elyafı ve bunların artıkları	766	2567	-	11334	2	34669
29 Başka yerde bel. hay. ve bitk. ham maddeler	11017	2629	111	3202	-	36958
41 Hayvansal sıvı ve katı yağlar	28	1073	8001	129	169	9399
42 Bitkisel sıvı yağlar ve fraksiyonları	-	-	-	-	61	61
43 Kimyasal işlem gör. bitk. ve hay. katı/sıvı yağlar	6786	709	25718	185844	-	449658
44 Kimyasal işlem gör. bitk. ve hay. katı/sıvı yağlar	536	419	411	33	8	1386
Toplam	104147	189480	674582	903997	47869	1914197

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine dayanarak oluşturulmuştur.
(www.tuik.gov.tr, T.1:05.11.2010)

Tablo 5'te Türkiye'nin 2009 yılında bölgeye yapmış olduğu tarım ürünü ihracat ve ithalat değerleri SITC iki basamaklı mal grubu bazında büyükten küçüğe doğru sıralanmıştır. Her mal grubunun karşısında Türkiye'nin bu mal grubunda dış ticaret fazlası mı, dış ticaret açığı mı vermekte olduğu gösterilmiştir. Tablo incelendiğinde Türkiye Karadeniz Havzası tarım ürü-

nü ticaretinde 12 mal grubunda dış ticaret fazlası, 10 mal grubunda ise dış ticaret açığı vermektedir. Ancak 2009 yılında Türkiye'nin toplamda bölge ile yaklaşık 358 milyon dolar dış ticaret açığı bulunmaktadır.

Tablo 5: Türkiye'nin Karadeniz Havzasında Tarım Ürünü Ticaretinin Mal Grupları İtibarıyla Sıralanışı (2009 Yılı, Bin Dolar)

Mal Grubu Adı	İhracat	Dış Tic. Dengesi	Mal Grubu Adı	İthalat	Dış Tic. Dengesi
Meyve ve sebzeler (05)	127514	+	Habubat, hububat ürünleri (04)	202857	-
Tütün ve tüsten mamülleri (12)	49848	+	Biküsel sıvı yağlar ve frankiyoller (42)	449458	-
Çeşitli yenilebilir ürünler (09)	49811	+	Yağlı tohumlar, yağ verem meyveler (22)	312795	-
Şeker, şeker ürünleri ve bal (06)	37807	+	Manlar, odun ve kereste (24)	189428	-
Kahve, çay, kakao, baharat ve ürünleri (07)	29061	+	Hayvanlar için gıda maddeleri (08)	108467	-
Habubat, hububat ürünleri (04)	24355	+	Ham kauçuk (tabii ve sentetik) (23)	36702	-
Dokuma elyafı ve bunların artıkları (26)	23337	+	Meyve ve sebzeler (05)	15623	+
Yağlı tohumlar, yağ verem meyveler (22)	17611	-	Dokuma elyafı ve bunların artıkları (26)	16959	+
Bakya yada bel. hay. ve bitk. hammaddeler (29)	15106	+	Kajit hamuru ve kullandığı kajit (25)	14469	-
Ham kauçuk (tabii ve sentetik) (23)	6415	-	Tütün ve tüsten mamülleri (12)	14091	+
Baliklar ve diğer deniz ürünleri (03)	5356	+	Şeker, şeker ürünleri ve bal (06)	10830	+
Biküsel sıvı yağlar ve frankiyoller (42)	4864	-	Bakya yada bel. hay. ve bitk. hammaddeler (29)	9399	+
Manlar, odun ve kereste (24)	3737	-	İşlenmemiş kütsek, deri ve kürk (21)	8794	-
Hayvanlar için gıda maddeleri (08)	2754	-	Süt, süt ürünleri ve yumurtalar (02)	8581	-
Hayvansal sıvı ve katı yağlar (41)	2742	+	Kahve, çay, kakao, baharat ve ürünleri (07)	5130	+
İçkiler (11)	2214	+	Baliklar ve diğer deniz ürünleri (03)	3749	-
Süt, süt ürünleri ve yumurtalar (02)	1316	-	Kimyasal işlenmiş gıda, deri ve hay. katı sıvı yağ (43)	3386	-
Kimyasal işlenmiş gıda, deri ve hay. katı sıvı yağ (43)	1080	-	Çeşitli yenilebilir ürünler (09)	566	+
Et ve et ürünleri (02)	904	+	İçkiler (11)	401	+
Çukuk Hayvanlar (00)	539	+	Çukuk Hayvanlar (00)	152	+
Kajit hamuru ve kullandığı kajit (25)	227	-	Hayvansal sıvı ve katı yağlar (41)	81	-
İşlenmemiş kütsek, deri ve kürk (21)	86	-	Et ve et ürünleri (02)	-	-
Toplam İhracat	1596413	-	Toplam İthalat	1954197	-

Not: (+) dış ticaret fazlası, (-) dış ticaret açığı şeklinde belirtilmiştir.

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerine dayanılarak oluşturulmuştur. (www.tuik.gov.tr, E.İ. 05.11.2010)

3. Ekonometrik Analiz

3.1. Model, Literatür ve Veri Seti

Çalışmada, dış ticaret akımlarını analiz etmede etkin başarı gösteren çekim modeli kullanılmıştır. Çekim modeli 1687 yılında fizikçi Isaac Newton tarafından ortaya konulan yer çekim kanunundan esinlenilerek oluşturulmuş bir modeldir. Newton'un yer çekim kanununa göre, her bir noktasal kütle diğer noktasal kütleyle, ikisini birleştiren bir çizgi doğrultusundaki bir kuvvet ile çeker. Bu kuvvet 'bu iki kütlelerin çarpımıyla doğru orantılı, aralarındaki mesafenin karesi ile ise ters orantılıdır' şeklinde açıklanmaktadır. İktisat biliminde ve dış ticaret akımların analizinde model ilk kez 1962 yılında Jan Tinbergen⁶ ve 1963 yılında P. Pöyhönen⁷ tarafından

⁶ Jan Tinbergen, Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy, The Twentieth Century Fund, New York, 1962.

⁷ Pentti Pöyhönen, A Tentative Model for the Flows of Trade Between Countries, Weltwirtschaftliches Archiv, 1963.

kullanılmıştır. Dış ticaret akımlarının analizi için oluşturulan modellerde, cisimlerin kütleleri yerine ülkelerin ekonomik büyüklüklerini temsil edebilen gayri safi yurt içi hâsılları, ülkelerin nüfusu, ülkelerin yüzölçümleri; cisimler arasındaki mesafe yerine ise ülkeler arasındaki coğrafi uzaklıklar kullanılmaktadır. Bu durumda, iki ülke arasındaki toplam dış ticaret hacmi ülkelerin ekonomik büyüklükleriyle doğru, aralarındaki coğrafi uzaklıkla ise ters orantılıdır. Standart çekim modeli olarak adlandırılan bu durum şu şekilde formüle edilebilmektedir.

$$TH_{ij} = A \frac{Y_i Y_j}{D_{ij}}$$

Burada TH_{ij} i ve j ülkeleri arasındaki ticaret hacmini ifade etmektedir. Y_i ; ihracatçı ülkenin ve Y_j ithalatçı ülkelerin GSYİH'larını göstermekte ve dış ticarete pozitif etki yapması beklenmektedir. Teoriye göre ülkelerin dış ticaret hacimleri ile GSYİH'ları arasında doğru orantı bulunmaktadır. GSYİH büyüdükçe, dış ticaret hacmi de büyür veya GSYİH azaldıkça dış ticaret hacmi de azalır. D_{ij} ; i ve j ülkeleri arasındaki coğrafi uzaklığı temsil etmektedir. Dış ticaret üzerindeki etkisi negatiftir. Uzaklık taşıma ve haberleşme maliyetlerini arttırdığı ve zorlaştırdığından dış ticaret hacmine azaltıcı etki yapmaktadır.

Standart çekim modelinin dış ticaret akımlarının açıklayıcılık gücünün artırılması için modele farklı açıklayıcı değişkenler ilave edilebilmektedir. Bu alanda ilk çalışmalar H. Linnemann⁸ tarafından yapılmıştır. Zaman içerisinde standart çekim modeline ilave edilen birçok yeni değişkenle oluşturulan modeller literatürde geliştirilmiş çekim modeli olarak adlandırılmaktadır. Aşağıda geliştirilmiş çekim modelinin alabileceği muhtelif değişkenler gösterilmiştir:

$$TH_{ij} = \beta_0 Y_i^{\beta_1} Y_j^{\beta_2} D_{ij}^{\beta_5} P_i^{\beta_3} P_j^{\beta_4} S_{ij}^{\beta_5} G_j^{\beta_6} L_{ij}^{\beta_7} R_{ij}^{\beta_8} B_{ij}^{\beta_9} E_{ij}^{\beta_{10}} \varepsilon_{ij}$$

Standart çekim modeline ilaveten geliştirilmiş çekim modelinde yer alan P_i ; ihracatçı ülkenin ve P_j ; ithalatçı ülkelerinin toplam nüfusunu göstermektedir. Aslında, teoride dış ticaret ile nüfus arasındaki ilişki kesin olarak ortaya konulamamaktadır. İlişkinin pozitif ve negatif olduğu durumlar söz konusu olabilmektedir. Örneğin ihracatçı ülkenin nüfusundaki artış yurtiçi üretimi artıracığından, oluşacak arz fazlası ihracatın artmasına veya ihracatçı ülkenin nüfusundaki artış yurtiçi tüketimi artıracığından, ihracatın azalmasına neden olması beklenmektedir. İthalatçı ülke

⁸ Hans Linnemann, *An Econometric Study Of International Trade Flows*, North Holland, Amsterdam, 1966.

açısından bakıldığında ise, nüfustaki artış yurtiçi tüketimi arttıracığından ithalatın artmasına veya yurtiçi üretimi arttıracığından ithalatın azalmasına yol açmaktadır. S_j ; ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin yüzölçümlerini ifade etmektedir. Üretimle doğru orantılı olacağından dış ticaret üzerinde pozitif etki yapması beklenmektedir. G_j , ithalatçı ülkede kişi başına düşen GSYİH'yi ifade etmektedir. Satın alma gücünü temsil ettiği için, buradaki bir artışın dış ticaret hacmini olumlu etkilemesi beklenmektedir. L_j , dış ticaret yapan ülkeler arasında ortak dilin konuşulduğunu; R_j , ortak dine mensup olduğunu; B_j , ortak coğrafi sınırın bulunduğunu ifade etmektedir. Bu değişkenler dış ticareti kolaylaştırıcı ve maliyetleri azaltıcı etki yapacağından, dış ticaret hacmi üzerinde pozitif etki yapması beklenmektedir. E_j , ülkelerin aynı ekonomik birlik içerisinde bulunmasını ifade etmektedir. Aynı birlik içerisinde bulunan ülkeler arasında ticaret engellerinin kısmen veya tamamen kalkmış olması dış ticareti olumlu etkileyecektir. Genelleştirilmiş çekim modeline, modelin gücünü arttıracak yukarıda gösterilmeyen başka değişkenlerin de ilave edilmesi mümkündür.

Çekim modelinin, literatürde çok sayıda uygulamalarda kullanıldığı görülmektedir. Özellikler bölgesel ekonomik entegrasyon hareketlerinin değişik aşamalarında bulunan ülkelerin durumları bu model ile başarılı şekilde test edilebilmektedir. Bu kapsamda çalışmamıza yardımcı olabilecek modelin daha önceki kullanımları şöyle özetlenebilir:

Frankel, çekim modelini dünya ekonomik sisteminde AT, AB, EFTA, CUFTA, MERCOSUR ve ASEAN'ın bölge içi ve bölgeler arası ticaretin belirleyicilerini açıklanmasında kullanmıştır.⁹ Tahmin edilen sonuçlar teorik beklentilerle tutarlılık göstermektedir.

Vollrath, altı bölgesel ticaret alanını incelemiş ve bölgesel ticaret anlaşmalarının tarım ürünü ticaretini etkileyip etkilemediğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bölgeler EU, AFTA, APEC, CER, CUSTA ve MERCOSUR'dur. Analiz sonuçları, EU hariç, diğer bölgelerde tarım ürünlerinde ticareti saptırıcı etkinin oluşmadığı; CER, CUSTA ve MERCOSUR'da ise ticaret yaratıcı etkinin meydana geldiği şeklindedir.¹⁰

⁹ J. A. Frankel, *Regional Trading Blocs in the World Economic System*, Institute for International Economics, Washington, D.C., 1997.

¹⁰ Vollrath, *ibid*, pp. 27-34.

Sevela, Çek Cumhuriyetinin tarımsal ihracatını analiz etmiş; tarımsal ihracat ile gıda ve hayvansal ürün arasında pozitif ilişki; kişi başına düşen milli gelir ve coğrafi uzaklık ile negatif ilişki tespit etmiştir.¹¹

Martinez-Zarzo ve Nowak-Lehmann, AB ile MERCOSUR arasındaki ticareti analiz etmiş, standart çekim modeline farklı değişkenler ilave ederek alternatif çekim modelleri oluşturmuştur. Çalışmada ihracatçı ülke nüfusundaki artışın ihracatı olumsuz, ithalatçı ülke nüfusundaki artışın ise küçük ülkelerden daha çok büyük ülkelerin ihracatını olumlu etkilediği tespit edilmiştir.¹²

Batra, çekim modeli yardımıyla Hindistan'ın küresel pazardaki ticari potansiyelini ortaya koymaya çalışmış ve çalışmasında çok sayıda kukla değişken kullanarak analizler yapmıştır.¹³

Helmers ve Pasteels, gelişmekte olan ülkeler ile geçiş ekonomilerinin ticari potansiyelini tespit etmek için 132 ihracatçı ve 154 ithalatçı ülke belirlemiştir. Çalışmada dış ticaret akımları bir bütün olarak değil de ISIC sınıflandırma bazında 19 farklı sektör tespit edilerek analizler yapılmıştır. Farklı ülke grupları ve farklı sektörlerle oluşturulan çekim modelleri ile ülkelerin ve sektörlerin ticari potansiyelleri EKK yöntemiyle tahmin edilmiştir. Analizlerde tahmin edilen dış ticaret akımı, potansiyel dış ticaret akımı olarak kabul edilmiştir.¹⁴

Atıcı ve Güloğlu, Türkiye'nin AB'ye taze ve işlenmiş meyve-sebze ihracatını çekim modeli ile incelemiş ve ekonomik büyüklükler -Avrupa nüfusu, Avrupa'daki Türk nüfusu- ile Akdeniz ülkelerinin dışındaki ülkelerin tercihlerinin Türkiye'nin taze meyve ve sebze ihracatını önemli derecede etkilediğini ortaya koymuştur.¹⁵

¹¹ Marcel Sevela, "Gravity-type Model of Czech Agricultural Export", *Agricultural Economics*, Vol. 48, 2002, pp. 463-466.

¹² Inmaculada Martinez-Zarzo and Felicitas Nowak-Lehmann, "Augmented Gravity Model: An Empirical Application to MERCOSUR-European Union Trade Flows", *Journal of Applied Economics*, Vol.VI, No:2, 2003, p.291-316.

¹³ Amita Batra, *India's Global Trade Potential: The Gravity Model Approach*, No. 151, Indian Council for Research on International Economic Relations Working Paper, New Delhi, 2004.

¹⁴ Christian Helmers and Jean-Michel Pasteels, "Trade Sim, A Gravity Model for the Calculation of Trade Potentials for Developing Countries and Economies in Transition", ITC Working Paper, 2005.

¹⁵ Cemal Atıcı and Bülent Güloğlu, "Gravity Model of Turkey's Fresh and Processed Fruit and Vegetable Export to the EU: A Panel Data Analysis", *Journal of International Food and Agribusiness Marketing*, Vol. 18(3/4), 2006, pp. 7-21.

Atıcı ve Furuya, ASEAN içerisinde Endonezya, Malezya, Filipinler ve Tayland'ın tarımsal ürün ticaretini yatay kesit verileri kullanarak analiz etmiş, ASEAN'ın bölgesel ticareti kolaylaştırdığı, milli gelir ve nüfusun tarımsal ticareti pozitif yönde etkilediği bulgularına ulaşmıştır.¹⁶

Bilici, Erdil ve Yetkiner, çekim modeli yaklaşımıyla Türkiye'nin ticari potansiyeli içerisinde AB'nin rolünü incelemiş ve Türk dış ticaretinde önemli yeri olan AB'nin gümrük birliği anlaşması sonrası öneminin daha da arttığını tespit etmişlerdir.¹⁷

Karagöz'ler, çekim modeli yaklaşımı ile Türkiye'nin küresel ticaret potansiyelini ortaya koymaya çalışmışlardır. Çalışmada Türkiye'nin küresel ticareti üzerinde hangi faktörlerin etkili olduğu ve elde edilen katsayı tahminlerinden hareketle hangi ülkelerle ticaretin potansiyel genişleme vaat ettiği araştırılmıştır.¹⁸

Rahman, seçtiği 50 ülkeli yatay kesit verisi ile Avustralya'nın ticari potansiyelini ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışmada çekim modelinden tahmin edilen katsayılar ile Avustralya'nın ticari potansiyeli analiz edilmiştir. Analiz sonuçları Avusturya'nın Singapur, Arjantin, Rusya, Portekiz, Yunanistan, Şili, Filipinler, Norveç, Brezilya ve Bangladeş ile muazzam bir ticari potansiyele sahip olduğunu göstermiştir.¹⁹

Özetle, yapılan çok sayıda ampirik çalışmada elde edilen sonuçların birbirlerine benzer ve başarılı bulunması, çekim modelinin dış ticaret akımlarının belirlenmesinde kullanımını her geçen gün daha da yaygınlaştırmaktadır. Ayrıca, bölgeselleşme kapsamında artan bölgesel ticaretin, ihracatçı ve ithalatçı ülke ekonomilerine kazançları ve toplumsal refah üzerindeki etkileri çekim modeli yöntemiyle ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Çalışmada, Karadeniz Havzasında gerçekleşen tarım ürünü ihracatının belirleyicilerinin tahmin edilmesi için dört farklı model oluşturulmuştur. Modeller ekonometrik yaklaşımla tam logaritmik formda aşağıda verilmektedir:

¹⁶ Cemal Atıcı ve Jun Furuya, "Regional Blocs and Agricultural Trade Flow: The Case of ASEAN", *Japon Agricultural Research Quarterly*, Vol. 42, 2008, p.115-121.

¹⁷ Özgül Bilici, Erkan Erdil and İ. Hakan Yetkiner, *The Determining Role of EU in Turkey's Trade Flows: A Gravity Model Approach*, Working Papers in Economics, No. 08/06 İzmir University of Economics, İzmir, 2008.

¹⁸ Kadir Karagöz ve Murat Karagöz, "Türkiye'nin Küresel Ticaret Potansiyeli: Çekim Modeli Yaklaşımı", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 2, 2009, s. 127-144.

¹⁹ Mohammad MafizurRahman, *Australia's Global Trade Potential: Evidence from the Gravity Model Analysis*, Oxford Business & Economics Conference Program, 2009.

Model 1 :

$$\ln TH_{ij} = \beta_0 + \beta_1 \ln GDP_{ex} + \beta_2 \ln GDP_{im} + \beta_3 \ln D + u_{ij}$$

Model 2 :

$$\ln TH_{ij} = \beta_0 + \beta_1 \ln GDP_{ex} + \beta_2 \ln GDP_{im} + \beta_3 \ln D + \beta_4 LAN + \beta_5 RELI + \beta_6 BOR + \beta_7 CIS + \beta_8 EU + u_{ij}$$

Model 3 :

$$\ln TH_{ij} = \beta_0 + \beta_1 \ln POP_{ex} + \beta_2 \ln POP_{im} + \beta_3 \ln D + u_{ij}$$

Model 4 :

$$\ln TH_{ij} = \beta_0 + \beta_1 \ln POP_{ex} + \beta_2 \ln POP_{im} + \beta_3 \ln D + \beta_4 LAN + \beta_5 RELI + \beta_6 BOR + \beta_7 CIS + \beta_8 EU + u_{ij}$$

Burada;

$\ln TH_{ij}$: İhracatçı ülkenin ithalatçı ülkeye tarım ürünü ihracatını,

$\ln GDP_{ex}$: İhracatçı ülkenin GSYİH'sını,

$\ln GDP_{im}$: İthalatçı ülkenin GSYİH'sını,

$\ln POP_{ex}$: İhracatçı ülkenin toplam nüfusunu,

$\ln POP_{im}$: İthalatçı ülkenin toplam nüfusunu,

$\ln D$: İhracatçı ve ithalatçı ülkeler arasındaki coğrafi uzaklığı,

LAN : Ortak dil kukla değişkenini,

$RELI$: Ortak din kukla değişkenini,

BOR : Ortak coğrafi sınır kukla değişkenini,

CIS : Bağımsız Devletler Topluluğu kukla değişkenini,

EU : Avrupa Birliği kukla değişkenini,

u_{ijt} : Hata terimini ifade etmektedir.

Çalışmada 2004–2008 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Tarım ihracatı verileri UN, COMTRADE (<http://comtrade.un.org/db>) veri tabanından; GSYİH verileri IMF, Data and Statistics (www.imf.org) veri tabanından; nüfus verileri UNCTAD (<http://stats.unctad.org>) veri tabanından ve ülkeler arasındaki coğrafi uzaklık ise www.timeanddate.com internet sitesinden elde edilmiştir. Analizlerde logaritması alınmış veriler kullanılmıştır.

3.2. Yöntem, Analiz Sonuçları ve Yorumu

Karadeniz Havzası bölge içi tarım ürünü ihracatı belirleyicilerinin araştırıldığı çalışmada panel veri yöntemi kullanılacaktır. Çalışmaya konu olan ülkelere ait verilerin yeterince veya sağlıklı olmayışı zaman serisi kullanımını engellemekte, panel veri kullanımını zorunlu kılmaktadır. Panel veri yöntemi kısaca; ülkeler, firmalar ve hane halkı gibi birimlere ait gözlemlerin yatay-kesit formda bir araya getirilerek ekonomik ilişkilerin tahmin edilmesine denilmektedir. Herhangi bir yıla ait değerler panelin kesit boyutunu, ekonomik değişkenlerin zaman içerisinde aldıkları değerler ise panelin zaman boyutunu ifade etmektedir. Panel veri analizlerinde kullanılan temel denklem aşağıdaki gösterildiği gibidir.

$$Y = \alpha_{it} + \gamma_{kit} + \dots \dots \dots \gamma_{kit}x_{kit} + u_{it}$$

$$i = 1, \dots, N; \quad t = 1, \dots, T; \quad k = 1, \dots, K$$

Denklemden i , N sayıda ülkelere, firmalara veya hane halkına ait verileri gösteriyor ki modelin yatay-kesit kısmını oluşturmaktadır. t , zamanı yani modelin zaman serisi kısmını ifade etmektedir. Kısaca denklem, N sayıda ülkelere, firmalara veya hane halkına ait T sayıda gözlemin bulunduğu ifade etmektedir. u_{it} hata teriminin tüm zaman ve birimler için bağımsız ve $u_{it} \sim \text{IID}(0, \sigma^2)$ şeklinde dağılım gösterdiği varsayılmaktadır.

Panel veri ile yapılan regresyon analizlerinde iki temel model kullanılmaktadır. Bunlar Sabit Etkiler Modeli (SEM) ve Tesadüfî Etkiler Modeli (TEM)'dir. Her iki modelin kullanımın avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Panel veri kullanılarak yapılan çalışmalarda birimler arasındaki farklılıklardan veya birimler arasında ve zaman içerisinde meydana gelen farklılıklardan kaynaklanan değişmeyi, modele dâhil etmenin bir yolu; mevcut değişimin regresyon modelinin katsayılarının bazılarında veya tümünde değişmeye yol açtığını varsaymaktadır. Katsayıların birimlere veya birimler ile zamana göre değiştiğinin varsayıldığı modellere SEM denmektedir.²⁰ SEM de, birimlerin davranışlarındaki farklılıklar sabit terimdeki farklılıklarla ortaya konulmaya çalışılır. Ancak eğitim katsayılarının sabit olduğu varsayılır. Bu modelde sabit terim grup-spesifik sabit

²⁰ Vedat Pazarlıoğlu ve M. Özlem Kiren Gürler, "Telekomünikasyon Yatırımları ve Ekonomik Büyüme: Panel Veri Yaklaşımı", *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, C. 44, S. 508, 2007, s. 37.

terim olarak adlandırılır.²¹ TEM ise, sabit etkiler modelinin tüm temel varsayımlarını kabul etmekte ancak, bireysel ve zaman etkilerinin bağımsız değişkenlerle ilişkili olmadığını varsaymaktadır.²² Çalışmada Hausman test istatistiğinden yararlanılarak hangi modelin kullanılacağı belirlenmiştir. Test sonuçları TEM'in kullanılmasına işaret etmektedir. TEM panel regresyon analizi, genelleştirilmiş en küçük kareler (GEK) yöntemi kullanılarak, Eviews 6 paket programı yardımıyla yapılmıştır.

Tablo 6. Tarım Ürünü İhracatı Panel Veri Analiz Sonuçları

Değişkenler	Alternatif Model Tahminleri							
	I		II		III		IV	
	A	B	A	B	A	B	A	B
Sabit Terim	2,832	2,749	-10,316	-9,8563	3,233	3,528	1,338	1,581
LnGDPex	0,551 ^b	0,552 ^b	0,841 ^c	0,734 ^c	-	-	-	-
LnGDPIim	0,342 ^c	0,343 ^c	0,618 ^b	0,503 ^b	-	-	-	-
LnPOPex	-	-	-	-	0,812 ^b	0,799 ^a	0,612 ^b	0,788 ^b
LnPOPim	-	-	-	-	0,536 ^c	0,484 ^c	0,325 ^c	0,475 ^c
LnDIST	-1,256 ^b	-1,248 ^b	-0,842 ^c	-0,621 ^c	-1414 ^c	-1,304 ^b	-0,716 ^c	-0,987 ^c
LAN	-	-	1,862 ^a	2,534 ^a	-	-	0,926 ^c	1,326 ^c
RELI	-	-	-0,735	-0,694	-	-	0,832	-0,946
BOR	-	-	0,512	0,414	-	-	0,384	0,335
CIS	-	-	0,194	-0,166	-	-	0,178	0,266
EU	-	-	0,716	0,657	-	-	0,865	0,792
Hausman X ²		0,011		0,853		0,192		0,868
R ²	0,43	0,40	0,47	0,51	0,41	0,43	0,47	0,46
DW	2,001	1,995	2,012	1,970	2,111	2,147	1,998	2,161
F-İst.	5,090 ^a	5,874 ^a	5,128 ^a	4,899 ^a	6,592 ^a	6,443 ^a	5,668 ^a	5,295 ^a

Not: A: panel EKK, B: tesadüfî etkiler modelini ifade etmektedir. a, b ve c harfleri ise sırasıyla ilgili katsayının %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

Türkiye, Gürcistan, Rusya, Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan arasında gerçekleşen tarım ürünü ihracatının belirleyicileri tesadüfî etkiler modeline ve panel EKK modeli kullanılarak tahmin edilmiş, katsayılar Tablo 6'da gösterilmiştir. Oluşturulan dört farklı modelde de benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Model 1'de Karadeniz Havzası bölge içi tarım ürünü ihracatı, ihracatçı ülke GSYİH ile ithalatçı ülke GSYİH ve iki ülke arasındaki coğrafi uzaklıkla açıklamaya çalışılmıştır. Buna göre, açıklayıcı değişkenlere ait katsayılar teoriye uygun tahmin edilmiştir. Her iki GSYİH katsayısına ait işaret pozitif; uzaklık katsayısının işareti ise negatif olarak tahmin edilmiştir. İhracatçı ülkelerin GSYİH'lerinde meydana gelecek %1'lik

²¹ Mustafa Özer ve Kemal Biçerli, "Türkiye'de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1, 2003, s. 72.

²² Seyfettin Artan ve Cemalettin Kalaycı, "İnternetin Uluslararası Ticaret Üzerine Etkileri: OECD Ülkeleri Örneği", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C. 10, S. 2, 2009, s. 183.

bir artışın bölge içi tarım ürünü ihracatına yansımalarının %0,552; ithalatçı ülkelerin GSYİH'lerinde meydana gelecek %1'lik bir artışın ise ticarete yansımaları %0,343 tahmin edilmektedir. GSYİH'sı büyüyen ülkeler tarım sektörüne daha fazla kaynak aktaracağından (tarımsal sübvansiyonlar, tarımsal alt yapı yatırımları, tarımsal ve finansal teknik destekler, yeni tarım makineleri, ihracat teşviki vb.) bu durum beklenen bir sonuçtur. GSYİH'sı artan bölge ülkelerinde tarım ürünü üretiminde artış oluştuğunda bu durum belli bir oranda ihracata da yansımaktadır. İthalatçı ülke GSYİH, ülkelerin satın alma gücünün bir göstergesi olduğundan, burada meydana gelecek pozitif bir artışın ithalatı pozitif etkilemesi beklenir ki çalışmada da benzer sonuca ulaşılmıştır. Ülkelerin GSYİH'larındaki yükselme eş zamanlı olarak tarımsal ürün ithalatını da olumlu etkilemektedir. Çalışma kapsamındaki ülkelerde benzer durumların varlığı, çalışmanın başında yer alan tablolardan anlaşılmaktadır. Coğrafi uzaklık katsayısının anlamlı ve işaretinin negatif olarak tahmin edilmesi teoriyle örtüşmektedir. Buna göre coğrafi uzaklıkta meydana gelecek %1'lik bir artışın bölge tarım ürünü ticaretini %1,248 azaltması beklenmektedir. Uzaklık değişkeni ticaret akımlarında bir taraftan taşıma maliyetlerini bir taraftan da haberleşme maliyetlerini yansıtır. Çalışmada uzaklık söz konusu ülkelerin Karadeniz'de sahip oldukları limanlar göz önüne alınarak hesaplanmıştır.

Model 2, model 1'deki değişkenlere ilaveden ortak dil, ortak din, ortak sınır, ortak ekonomik birlik (Bağımsız Devletler Topluluğu, Avrupa Birliği) kukla değişkenleri dâhil edilerek elde edilen tahmin sonuçlarını vermektedir. İhracatçı ülke GSYİH, ithalatçı ülke GSYİH ve coğrafi uzaklık değişkenlerinin katsayıları sırasıyla 0,734; 0,503 ve -0,621 olarak tahmin edilmiştir. Katsayıların model 1'deki sonuçlarla benzerlik gösterdiği söylenebilir. Kukla değişkenlere bakıldığında sadece ortak dil değişkeni %10 düzeyinde anlamlı tahmin edilmiştir, diğer değişkenler istatistiksel olarak veya teorik olarak anlamlı tahmin edilememiştir. Bölgede ticaret yapan ülkeler arasında ortak dilin konuşuluyor olması ticareti pozitif yönde etkilemektedir. Bu bağlamda çalışmada Gürcistan, Rusya ve Ukrayna'da ortak ticaret dilinin Rusça olduğu kabul edilmiştir. Bölgeselleşme etkisinin ölçülmeye çalışıldığı diğer kukla değişkenlerin anlamlı tahmin edilmemiş olması Karadeniz Havzasında tarım ürünü ticaretinde bölgeselleşme faaliyetlerinin yeterince oluşmadığı veya bu yöndeki faaliyetlerin henüz fiili duruma yansımadığı şeklinde yorumlanabilmektedir.

Model 3, Karadeniz Havzası bölge içi tarım ürünü ihracatı belirleyicilerinin tespiti için ihracatçı ülke nüfusu ile ithalatçı ülke nüfusu ve iki ülke arasındaki coğrafi uzaklık değişkenleri kullanılarak tahmin edilmiştir. Modele ait katsayılar istatistiksel olarak anlamlıdır ve sonuçlar teoriye uygun olarak tahmin edilmiştir. Buna göre, ihracatçı ülke nüfusunda meydana gelecek %1’lik bir artışın bölge içi tarım ürünü ihracatını % 0,799 arttırması beklenmektedir. İhracatçı ülke nüfusundaki artışın tarım sektöründe istihdam edildiği düşünüldüğünde, bu durumda üretimin artacağı ve ihracatın bundan pozitif etkileneceği söylenebilir. Bir başka ifadeyle, tarım sektöründe emek gücünün artmasının üretime olumlu etki yapması beklendirir. İthalatçı ülke nüfusunda meydana gelecek %1’lik bir artışın ise tarım ürünü ticaretini %0,484 oranında arttıracığı tahmin edilmektedir. İthalatçı ülke nüfusu pazar büyüklüğünü ifade eder ki, pazardaki büyüme iç üretimle desteklenmez ise ithalatın artması kaçınılmazdır. Uzaklık değişkeni katsayısı teoriye uygun olarak tahmin edilmiştir. Şöyle ki, bölgede ülkeler arası uzaklık %1 oranında artarsa bunda ticaret %1,304 oranında olumsuz etkilenecektir. Model 1’de de buna benzer bir sonuca ulaşılmıştır.

Model 4 ise Karadeniz Havzasında bölgeselleşme etkisinin tarım ürünü ticaretine yansımaları, Model 3’teki değişkenlere ilave olarak dâhil edilen kukla değişkenlerle elde edilen tahmin sonuçlarını göstermektedir. Burada da ihracatçı ve ithalatçı ülke nüfusu, coğrafi uzaklık ve ortak dil değişkeni katsayısı teorik ve istatistiksel olarak anlamlı tahmin edilirken, diğer kukla değişkenler anlamlı tahmin edilememiştir. Bir diğer ifadeyle, Karadeniz Havzası tarım ürünü ticaretinde ülkelerin ortak din ve ortak coğrafi sınıra sahip olmalarının ve aynı ekonomik birlik(CIS ve EU) içerisinde bulunmalarının etkisi yapılan analizde ölçülememiştir.

Ancak, yukarıda açıklanan durum analiz sonuçlarına yansımamış olsa da fiili durumda söz konusu ülkeler arasında bölgeselleşmenin varlığını gösteren ve ticaretin gelişmesini olumlu etkileyen çok sayıda durum mevcuttur. En başta bölgedeki tüm ülkeler DTÖ’ne ve KEİ’ne üyelerdir ve bu örgüt çatıları altında birçok alanda ekonomik işbirliklerini geliştirmeyi hedeflemektedirler. KEİ’nin hedefleri arasında tarım ve sanayi alanında işbirliği önemli bir yer tutmaktadır. Romanya ve Bulgaristan tam üye olarak, Türkiye tam üyelik müzakerelerindeki ülke olarak AB çatısı altında entegrasyon faaliyetleri yürütmektedir. Türkiye yapmış olduğu ikili anlaşmalarla Gürcistan, Rusya ve Ukrayna ile karşılıklı vizeleri kaldırmış durumdadır. Rusya tek taraflı GSP (Generalized System of Preferences) kapsamın-

da Türkiye'ye yaş meyve ve sebze tavizler vermektedir. Bölgedeki bazı ülkelerin (Rusya, Ukrayna ve Gürcistan) Rusçayı ortak dil veya ticaret dili olarak kullanabilmesi, Türkiye hariç diğer ülke vatandaşlarının büyük bir çoğunluğunun ortak dine sahip olmaları, ülkeler arasında karşılıklı deniz yolu ağının kurulmuş olması, aralarında kara sınırlarının mevcut olması ve ortak tarihsel geçmişlere sahip olunması, Karadeniz Havzasında ticareti olumlu etkileyen faktörlerdir. Fiili durumdaki bölgeselleşme olgusunun tahmin sonuçlarına yeterince yansımamasının temel sebebinin incelenen veri setinden kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Özellikle Sovyetler Birliğinden ayrılmış ülkelere ait verilere ulaşma ve elde edilen bu verilerin güvenilirliğiyle ilgili ciddi problemler bulunmaktadır. Şöyle ki, verilerin elde edildiği COMTRADE veri tabanında söz konusu ülkelere ait tarımsal ürün verileri direkt olarak verilmemektedir. SITC sınıflandırması kapsamındaki bazı mal gruplarının toplanması bazı mal gruplarının ise çıkartılması suretiyle tarımsal ürün ihracatı ve ithalatı verilerine ulaşmaktadır²³. Hesaplamalar yapılırken bir mal grubuna ait veriye ulaşılmadığında o yıla ait tarımsal ürün verisi hesaplanamamakta ve dolayısıyla veri seti arttırılmamaktadır. Bir diğeri, direkt olarak bir veri elde edilemediğinde dolaylı yolla o veriye ulaşılmaya çalışılmıştır. Yani bir mal grubunda bir ülkenin diğer ülkeye yaptığı ihracat miktarı bulunamadığında, diğer ülkenin o ülkeden yaptığı ithalat miktarı baz alınarak yıllık veriler oluşturulmuştur. Ancak bu yöntemin yeterince sağlıklı olduğu söylenemez. Çünkü istatistiklerde ihracat miktarları FOB değer üzerinden, ithalat değerleri ise CIF değer üzerinden hesaplanmaktadır. İki değer arasında navlun ve sigorta farkı bulunmaktadır. Bunun gibi problemler veri setinin genişletmesini ve tahmin sonuçlarını etkilemektedir. Dolaylı veri kullanılmadan, daha uzun bir dönem çekim modeliyle incelenirse Karadeniz havzası tarımsal ürün ticaretinde bölgeselleşmenin varlığının tespit edilebileceği tahmin edilmektedir.

Bölge içi tarım ürünü ticareti Türkiye açısından değerlendirildiğinde, Türkiye'nin diğer bölge ülkelerinden birçok açıdan daha avantajlı konumda olduğunu söylemek mümkündür. Öncelikle Türkiye'nin Karadeniz Havzasında çok uzun bir deniz kıyısına sahip olması ve birçok limandan (İstanbul, Samsun ve Trabzon limanları başta olmak üzere kıyıda yer alan çok sayıda liman) bölge ülkelere kolayca ihracat yapılabiliyor olması,

²³ Tarımsal ürün COMTRADE veri tabanından SITC (0 + 1 + 2 + 4 – 27 – 28) hesaplamasıyla elde edilmiştir.

ihracat performansını olumlu etkilemektedir. Türkiye'nin alternatif yollara sahip olması değişik bölgelerinden gelen yük taşıtlarını Ro-Ro gemileriyle bölge ülkelerine hem daha kısa sürede, hem de daha az taşıma maliyetiyle ulaştırabilmektedir. Benzer durum Rusya için de kısmen geçerli olmakla birlikte, mevsimsel etkiler Türkiye'nin üstünlüğünü daha da öne çıkarmaktadır. Şöyle ki, Türkiye bölgede en fazla meyve ve sebze ihracatı gerçekleştiren ülke konumundadır. Coğrafi özelliğinden dolayı yıl boyunca meyve ve sebze grubunda ihracat devam edebilmektedir. Mevsimsel özellik göz önüne alındığında Türkiye önce Akdeniz Bölgesinde yetişen meyve ve sebzeleri, daha sonra sırasıyla Orta Anadolu Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi, Marmara ve Karadeniz Bölgesindekileri ihraç edebilmektedir. Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yetişen meyve ve sebzelerin daha kısa sürede Rize ve Trabzon limanları üzerinden gerek Karadeniz pazarına gerekse dünya pazarına ulaşabilmesi için yapılması planlanan Ovit Tüneli²⁴ projesinin Türkiye'nin söz konusu üstünlüğünü daha da arttırması beklenmektedir.

Türkiye'nin bölgeye yaptığı toplam tarım ürünü ihracatının yaklaşık %82'sini meyve ve sebze grubu oluşturmaktadır. Bu grup ayrıntılı olarak incelendiğinde şu mallarda Türkiye'nin ihracatta daha avantajlı konumda olduğu söylenebilir: (05440) domates, (05456) salatalık ve kornişonlar, (05673) diğer şekilde domates, (05711) portakal, (05721) limon ve tatlı limon, (05712) mandarin, (05722) greyfurt, (05751) üzüm, (05775) fındık, (055760) incir, (05799) kayısı, kiraz, şeftali, erik, (05799) kurutulmuş meyveler. Toplam tarım ürünü ithalatına bakıldığında ise yaklaşık %36,7'si (04) hububat, hububat ürünleri; %23,5'i (42) bitkisel sıvı yağlar ve fraksiyonları; %22'si ise (22) yağlı tohumlar ve yağ veren meyvelerden meydana gelmektedir. Bu mal gruplarında en avantajlı görülen ürünler ise şunlardır: (04210) çeltik, (04120) diğer buğdaylar, (04300) arpa, (04490) mısır, (42151) ayçiçeği tohumu yağı, (22240) ayçiçeği tohumu. Görüldüğü gibi Türkiye bölgeye daha çok meyve ve sebze ihracat etmekte, tarım sanayi ürünleri ithal etmektedir. Hayvancılık sektörüne ait dış ticaret verilerinin düşük olması, bu sektörde Türkiye'nin bölge ülkelerine karşı üstünlüğünün oldukça sınırlı olduğunun göstergesidir.

Bölgenin en büyük pazarına sahip Rusya'nın Türkiye'ye GSP kapsamında tercihli (tavizli) tarife uygulaması, Türk meyve ve sebzelerini bu pa-

²⁴ Erzurum'u Rize'ye, dolayısıyla Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgesini Karadeniz'e bağlaması planlanan İspir-İkizdere arasında yer alan Ovit Dağında inşası başlayan tüneldir.

zarda avantajlı konuma getirmektedir. GSP kapsamında geliştirilen menşe kuralları özel menşe şahadetnamesi (Form A) ile tespit edilmektedir. Türkiye'nin bölgedeki tarım ürünü ihracatı içerisinde Rusya'ya yapılan ihracatın payı yaklaşık %52'dir. Oldukça yüksek olan bu oran zaman zaman Rusya tarafında ileri sürülen başta sağlık, standardizasyon v.b. görünmez engellerle ve siyasi sebeplerle olumsuz etkilenmektedir. Türkiye-AB uyum programı kapsamında geliştirilen gıda ve tarım ürünleri standartları Türkiye'nin bu gibi olumsuzluklardan daha az etkilemesini sağlayacaktır. Meyve ve sebze grubunda pazardaki üstünlüğün kaybedilmemesi için tüm Karadeniz pazarına, özellikle Rusya pazarına yönelik ihracatı geliştirici ve artırıcı projelerin uygulamaya konulması kaçınılmazdır. Türk tarım ürünü ihracatının önemli bir kısmının (%13,91) bu bölgeye yapıldığı düşünüldüğünde söz konusu ticaretin önemi daha da artmaktadır.

4. Sonuç

Karadeniz Havzasında yer alan ülkeler tarım sektöründe yerli üreticileri olumsuz dış etkenlere karşı korumaktadır. Bölge ticaretindeki serbestleşme çalışmaları diğer sektörlerle oranla tarım sektörüne daha sınırlı ve yavaş yansımaktadır. Ülkeler tarım ürünü üretiminde kendi kendine yeterliliği hedeflemektedir. Bölgenin en büyük tarım ürünü üreticisi Türkiye ve Rusya, aynı zamanda en büyük pazar konumundadır. Türkiye AB çatısı altında Bulgaristan ve Romanya ile bu alanda faaliyetlerini sürdürürken, Rusya ile GSP kapsamında tavizli tarım ürünü ihracatı yapabilmektedir. Türkiye, Ukrayna ve Gürcistan'la ikili anlaşmalarla ticari faaliyetlerini yürütmektedir.

Çalışmada bölge ülkelerinin bölge içi tarım ürünü ihracatlarının belirleyicileri panel veri kullanılarak çekim modeli ile tahmin edilmiştir. Bölge ihracatına ihracatçı ülkenin GSYİH'sının etkisi, %0,552; ithalatçı ülke GSYİH'sının etkisi %0,343; ihracatçı ülke nüfusunun etkisi %0,799; ithalatçı ülke nüfusunun etkisi ise %0,484 olarak tahmin edilmiştir. Ülkeler arasındaki coğrafi uzaklığın ihracata etkisi beklendiği gibi negatif olarak tahmin edilmiştir. Rusya, Gürcistan, Ukrayna ve kısmen Bulgaristan'da ticaret dilinin Rusça olduğu düşünülerek yapılan analizde ortak dilin tarım ürünü ticaretini pozitif etkilediği sonucuna varılmıştır. Ortak din, ortak kara sınırı, aynı ekonomik birliğin (CIS ve EU) ticaret üzerindeki etkisi çalışmada ölçülememiştir.

Özetle, bölgesel potansiyeller göz önüne alındığında Karadeniz havzası tarımsal ürün ticaretinin arttırılabilmesi için;

- Karadeniz havzası bölge içi tarımsal ürün ticaretinin arttırılması ve ticaretin kolaylaştırılması için KEİ örgütü harekete geçirilmeli, uzun vadeli bir eylem planı hazırlanmalıdır.
- Bölge içinde tarımsal ürün ihracatının arttırılmalı ve kolaylaştırılmalı, özellikle işlenmiş tarım ürünleri için özel menşe kuralları geliştirilmelidir. Rusya'nın tek taraflı Türkiye'ye yaş meyve ve sebze de GSP (Generalized System of Preferences) kapsamında tavizler vermesi diğer ülkeler için de geliştirilebilir.
- Ürünlerin dayanıklılığı göz önüne alındığında bölge ülkelerinin gümrük sistemlerinin birbirleriyle tam entegre olması ve gümrük işlemlerinin basitleştirilmesi sağlanmalıdır.
- Bölge gümrük idarelerinde tarımsal ürün muayenesini kolaylaştıracak ortak muayene kriterleri tespit edilmelidir. Oluşturulacak ortak gümrük laboratuvarları özellikle işlenmiş tarım ürünleri ve hayvansal ürünlerde kültürel farklılıkları göz önüne alarak hizmet üretmelidir.
- Karadeniz havzasında yer alan limanlar arasında Ro-Ro taşımacılığı daha da geliştirilmeli, limanlarda tarımsal ürünün muhafazasını kolaylaştıracak alt yapı güçlendirilmelidir.
- Türkiye'de yapımına başlanan Ovit tüneli en kısa sürede tamamlanmalıdır. Türkiye'nin güney bölgelerinde yetişen tarım ürünleri daha kısa sürede ve daha düşük maliyette Karadeniz havzasına ulaştırılması sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ataman M. and Francis Ng. *The Evolution of Agricultural Trade Flows*, No. 5308, The World Bank, Policy Research Working Paper, 2010.
- Artan, Seyfettin ve Cemalettin Kalaycı. “İnternetin Uluslararası Ticaret Üzerine Etkileri: OECD Ülkeleri Örneği”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C. 10, S. 2, 2009, s. 175–187.
- Atıcı, Cemal and Bülent Güloğlu. “Gravity Model of Turkey’s Fresh and Processed Fruit and Vegetable Export to the Eu: A Panel Data Analysis”, *Journal of International Food and Agribusiness Marketing*, Vol. 18(3/4), 2006, s. 7–21.
- Atıcı, Cemal and Jun Furuya. “Regional Blocs and Agricultural Trade Flow: the Case of Asian”, *Japan Agricultural Research Quarterly*, Vol. 42, 2008, s. 115–121.
- Batra, Amita. *India’s Global Trade Potential: the Gravity Model Approach*, No. 151, Indian Council for Research on International Economic Relations Working Paper, New Delhi, 2004.
- Bilici, Özgül, Erkan Erdil and İ. Hakan Yetkiner. *The Determining Role of EU In Turkey’s Trade Flows: A Gravity Model Approach*, Working Papers In Economics, No. 08/06, İzmir University Of Economics, İzmir, 2008.
- Black Sea Economic Cooperation. <http://www.bsec-organization.org>, Erişim Tarihi: 25.06.2011.
- Frankel, J. A. *Regional Trading Blocs in the World Economic System*, Institute for International Economics, Washington, D.C., 1997.
- Helmets, Christian and Jean-Michel Pasteels. “Trade Sim, a Gravity Model for the Calculation of Trade Potentials for Developing Countries and Economies in Transition”, ITC Working Paper, 2005.
- İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi (İGEME). *Rusya Ülke Profili*, 2008. International Monetary Fund, IMF. www.imf.org, Erişim Tarihi: 15.01.2011.

- Karagöz, Kadir ve Murat Karagöz. “Türkiye’nin Küresel Ticaret Potansiyeli: Çekim Modeli Yaklaşımı”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 2, 2009, s. 127–144.
- Linnemann, Hans. *An Econometric Study of International Trade Flows*, North Holland, Amsterdam, 1996,
- Martinez-Zarzoso, Inmaculada and Felicitas Nowak-Lehmann. “Augmented Gravity Model: An Empirical Application to MERCOSUR-European Union Trade Flows”, *Journal of Applied Economics*, Vol. VI, No. 2, 2003, pp. 291–316.
- Özer, Mustafa ve Kemal Biçerli, “Türkiye’de Kadın İşgücünün Panel Veri Analizi”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1, 2003, s. 55–85.
- Pazarlıoğlu, M. Vedat ve Özlem Kiren Gürler, “Telekomünikasyon Yatırımları ve Ekonomik Büyüme: Panel Veri Yaklaşımı”, *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, C. 44, S. 508, 2007, s. 35–43.
- Pöyhönen, Pentti. *A Tentative Model for the Flows of Trade Between Countries*, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1963.
- Rahman, Mohammad Mafizur. *Australia’s Global Trade Potential: Evidence from the Gravity Model Analysis*, Oxford Business & Economics Conference Program, 2009.
- Sevela, Marcel. “Gravity-type Model of Czech Agricultural Export”, *Agricultural Economics*, Vol. 48, 2002, pp. 463–466.
- Timeanddate.com, www.timeanddate.com/worldclock/distance.html, Erişim Tarihi: 20.06.2011.
- Tinbergen, Jan. *Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economic Policy*, The Twentieth Century Fund, New York, 1962.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). www.tuik.gov.tr, Erişim Tarihi:10.06.2011.
- United Nations, COMTRADE. Commodity Trade Statistics Database, <http://comtrade.un.org/db>, Erişim Tarihi:15.06.2011.

United Nations, UNCTAD. Handbook of Statistics, 2008, <http://stats.unctad.org/Handbook/ReportFolders/ReportFolders.aspx>, Erişim Tarihi:15.06.2011.

Vollrath, Thomas L. *RTA's and Agricultural Trade: A Retrospective Assessment*, (Eds. Mary E. Burfisher and Elizabeth A. Jones), Regional Trade Agreements and U.S. Agriculture, U.S. Department of Agriculture, Agricultural Economic Report, No. 771, 1998, pp. 27-34.

Azerbaycan’da Finansal Yapı ve Politikalar

Güven DELİCE¹

Öz

Bu çalışmanın amacı, tarihsel bağlamda Azerbaycan’da takip edilen finansal politikaları değerlendirmek ve finansal gelişmişlik göstergeleri ışığında ülkenin finansal yapısını analiz etmektir. Bu çerçevede özellikle 2007–2008 küresel krizinin ülkenin finansal yapısı üzerinde ortaya çıkardığı etkilerin tespiti de mümkün olabilecektir. Ülkede finansal sistem yeterince gelişmemiştir ve büyük ölçüde nakde dayalı bir görünüm arz etmektedir. Bankacılık sistemi iki seviyelidir. İlk kademedeki Azerbaycan Merkez Bankası, ikinci kademedeki ise ticari bankalar yer almaktadır. Bu seviyede bankaların dışında mevduat toplama yetkisi bulunmayan bir takım kredi kuruluşları da bulunmaktadır. Merkez Bankası kredi kuruluşu olarak fonksiyon görmesinin yanı sıra ticari bankaları ve diğer kredi kuruluşlarını denetlemekle yükümlüdür. 1996’dan bu tarafa Azerbaycan Hükümeti kamu mülkiyetindeki bankaların yeniden yapılandırılması ve tasfiyesinin yanı sıra finansal sektör altyapısının geliştirilmesini ve düzenleyici/denetleyici çerçevenin güçlendirilmesini içeren bir stratejiyi yürütmeye çabalamaktadır. İki seviyeli bankacılık sisteminin kurulduğu 1992’den bu tarafa bankacılık sektörü reformlarının bazı alanlarında ilerlemeler olmuştur. Bu reformların yürütülmesinde Azerbaycan Merkez Bankası doğrudan sorumluluk almıştır. Ülkede sabit kur sistemi uygulanmakta olup, döviz işlemleri ve sermaye hareketleri üzerinde kısıtlama bulunmamaktadır. Sermaye piyasaları yeterince gelişmemiştir. Ancak bir bütün olarak finansal sistemde olumlu gelişmeler söz konusudur.

Anahtar kelimeler: *Azerbaycan finans sistemi, Azerbaycan’da finansal politikalar, 2008 küresel krizi*

¹ Doç. Dr. Cumhuriyet Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, guvendelice@yahoo.com

The Financial Structure and Policies in Azerbaijan

Abstract

The main objective of this study is to evaluate the financial policies in a historical perspective and to analyze Azerbaijan's financial structure based on indicators of financial development. Within this framework, it will be possible to do diagnose the effects of the problems caused by global financial crisis. The financial system in the country has not developed adequately and it greatly depends on cash. The banking system is two staged including Azerbaijan Central Bank on the one hand and commercial banks and non-bank credit institutions on the other. The Central Bank performs not only the duties of credit bank but also controls the private banks and credit institutions. Since 1996, the Azerbaijan government has been trying to restructure and liquidation state banks in addition to the implementation of strategy to improve the financial infrastructure and to strengthen the regulation and control framework. Some improvements have taken place in the banking sector since the implementation of the two staged banking system in 1992. Azerbaijan Central Bank has played a direct role in execution of these reforms. Pegged rate regime is valid in the country and there are no limitations on the foreign exchange transactions and capital movements. Capital markets are underdeveloped. However all in all, the financial system of Azerbaijan is improving.

Keywords: *Financial system of Azerbaijan, Financial policies in Azerbaijan, 2008 global crisis*

1. Giriş

Bir ekonominin rekabet edebilirliği, finansal faaliyetlerin etkin işlemlerini sağlayan sağlam bir finansal altyapıya sahip olmasıyla doğrudan orantılıdır. Finansal altyapı, finansal piyasalar ile finansal araçların etkin fonksiyon görmesini destekleyen, hukuki ve düzenleyici sistemler, muhasebe, ödeme sistemleri ve menkul kıymet piyasalarının tamamını ifade eden bir kavramdır. Hukuki sistemlerin mülkiyet haklarını açık bir şekilde tanımlamadığı veya sözleşmelerin uygulanabilirliğini garanti altına almadığı ekonomilerde finansal hizmetlerin sunumuna yönelik müşevvikler sınırlı kalmaktadır. Sistemde fonlarını ödünç verenler lehine yapılan hukuki düzenlemeler, sistemin güvenilirlik düzeyi ve muhasebe kurallarının şeffaflığı ekonomik birimlerin finansal kararlarını etkilemektedir.

Finansal sektörün sağlamlığı ve performansı ile makroekonomik ve reel sektör gelişmeleri arasında yakın bir karşılıklı etkileşim vardır. Makroekonomik ve finansal politikalar dizayn edilirken bu bağın dikkate alınması gerekmektedir. Finansal sistemlerin gelişmesi ve uluslararası entegrasyonu yabancı sermayeye ulaşmayı daha mümkün hale getirebilmekte ve ekonomik büyümeyi teşvik edebilmektedir. Diğer taraftan, finansal sistemde yaşanan olumsuzlukların sınır ötesine yayılma riski her zaman varlığını korumaktadır.

Çalışmanın alan incelemesine konu olan Azerbaycan, 1920’de Sovyetler Birliği’nin bir parçası olmuş, 1991’de yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur. Elimizde çok sağlam veriler olmamakla birlikte, ülkenin geçiş döneminin başlarında birçok Sovyet Cumhuriyeti’nden daha yoksul durumda olduğu söylenebilir. Bağımsızlıktan bu yana Azerbaycan geçiş aşamasındaki diğer ülkelerin karşılaştığı problemlere² ilaveten, komşusu Ermenistan’la Dağlık Karabağ üzerinden silahlı çatışmaya girilmesiyle çok sayıda göçmenin ülkeye yerleşmesi, ülke içinde çok sayıda insanın yer değiştirmesi, önemli bölgesel ticari ve taşımacılık bağlantılarının bozulması gibi sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır.

Azerbaycan’da finansal sistem fazla gelişmemiştir ve büyük ölçüde nakde dayalı bir görünüm arz etmektedir. Sistem bankacılık üzerinde işlemekte olup, sermaye piyasaları gelişme aşamasındadır. Bankacılık sisteminde bir tarafta Azerbaycan Merkez Bankası (AMB), diğer tarafta ticaret

² Ekonomik değişim ve daralma, sosyal hizmetlerin ve alt yapının kötüleşmesi ve yoksulluğun artması.

bankaları olmak üzere iki seviyeli bir yapı vardır. Merkez Bankası, hem ticari bankaların üstlendiği görevi yürütmekte, hem de özel bankaların ve kredi kuruluşlarının denetimini yapmaktadır.

Ülkede ticari ilişkileri düzenleyen yasaların yetersizliği ya da uluslararası standartlara uygun olmaması hemen her sektör üzerinde olduğu gibi bankacılık sektörü üzerinde de olumsuz etkilere yol açmaktadır. 1996'dan beri Azerbaycan hükümeti kamu mülkiyetindeki bankaların yeniden yapılandırılması ve tasfiyesinin yanı sıra, finansal sektör altyapısının geliştirilmesini ve düzenleyici/denetleyici çerçevenin güçlendirilmesini içeren bir stratejiyi yürütmeye çabalamaktadır. İki seviyeli bankacılık sisteminin kurulduğu 1992'den bu tarafa bankacılık sektörü reformlarının bazı alanlarında ilerlemeler olmuştur. Bu reformların yürütülmesinde Azerbaycan Merkez Bankası doğrudan sorumluluk almıştır.

Bu çalışmanın amacı, tarihsel bağlamda Azerbaycan'da takip edilen finansal politikaları değerlendirmek ve finansal gelişmişlik göstergeleri ışığında ülkenin finansal yapısını analiz etmektir. Bu çerçevede özellikle 2007–2008 küresel krizinin ülkenin finansal yapısı üzerinde ortaya çıkardığı etkilerin tespiti de mümkün olabilecektir.

Konuyla ilgili literatürde genel anlamda Azerbaycan finans sistemini inceleyen herhangi bir çalışmaya tarafımızdan rastlanmamıştır. Çalışmanın ilgili literatürdeki bu boşluğun doldurulmasına katkı yapması beklenmektedir.

Bu alandaki ilk çalışmalardan biri olması ve konuyla ilgili başvurulabilecek birincil ve ikincil veri kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle çalışmada ayrıntılı analizler yapılamamış, erişilebilen bilgi, belge ve verilerden yola çıkılarak sistemin genel karakteristikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sistemin değerlendirilmesine yönelik istatistiklerin derlenmesinde ekonomik ve finansal kurumsallaşmanın ve iyileşmenin başladığı 2005 yılı başlangıç olarak alınmıştır. Çalışmada Dünya Bankası ve IMF tarafından yürütülen Finansal Sektör Değerlendirme Program'ında (FSAP) kullanılan bazı göstergeler ile Beck, vd. (2000) tarafından kullanılan verilerden ulaşılabilenler finansal gelişme ölçütleri olarak ele alınmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde finansal sistem ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkiler teorik düzeyde ele alınmış; ikinci bölümde Azerbaycan'da finansal sistemin kurumsal yapısı ve genel ka-

rakteristikleri gözden geçirilmiş; üçüncü bölümde ise ülkede uygulanan finansal politikalar ele alınmış ve sonuçta ülke finans sistemi ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır.

2. Finansal Sistem ve Ekonomik Gelişme

Bir finansal sistemin üç unsuru bulunmaktadır: Finansal piyasalar, finansal araçlar ve ödeme sistemleri. Finansal sistemlerin en önemli fonksiyonu fonları tasarruf sahiplerinden verimli yatırım fırsatlarına sahip olanlara aktarmaktır. Bu çerçevede sistem bir yandan tasarruflara hareketlilik kazandırmakta, diğer yandan finansal işlemler hakkında bilgiye erişimi ve risklerin yönetimini mümkün hale getirmektedir. Böylece sistem, reel yatırımların miktarını ve kalitesini iyileştirmesinin yanı sıra, kişi başına gelirin artmasına ve yaşam standartlarının iyileştirilmesine de katkı yapmaktadır.

Finansal sistemin yapısal, kurumsal ve makroekonomik yönleri hem ulusal, hem de uluslararası alanda giderek daha fazla dikkat çekmektedir. Uluslararası sermaye akımlarının büyüklüğü ve hareketliliği, yurtiçi finansal sistemlerin temellerinin güçlendirilmesi gereğini daha belirgin hale getirmektedir. Finansal kurumların sağlamlığı da ulusal düzeyde güçlü makroekonomik performansın ve etkin para politikasının anahtar unsurlarındandır. Bu yüzden merkez bankaları ve hükümetler finansal kurumların ve piyasaların istikrarının ve etkinliğinin izlenmesine daha fazla önem vermektedirler.³

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında belirgin bir ilişki vardır. Ancak nedenselliğin yönü ve kanalları hem teoride, hem de ampirik çalışmalarda açıklığa kavuşturulamamıştır. Söz konusu ilişki üzerinde odaklanan birçok çalışmada finansal gelişmenin ekonomik büyüme üzerinde güçlü ve pozitif bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁴

Finansal sektörün gelişmesi ekonomik büyümeyi teşvik ederken, finansal istikrarsızlık büyümeyi önemli ölçüde engellemekte ve çok daha büyük olumsuzluklara sebep olabilmektedir. Örneğin, 1990'da ve 2008'de yaşanan finansal krizlerin merkezinde zayıf finansal kurumlar, banka dü-

³ Charles Enoch Sundararajan et al., *Financial Soundness Indicators: Analytical Aspects and Country Practices*, International Monetary Fund, Washington D.C. April 2002.

⁴ Ross Levine, "Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda", *Journal of Economic Literature*, 1997, 32 (2), pp. 688-726.

zenleme ve denetimlerinin yetersizliği ve şeffaf olmayan kurumsal yapılar bulunmaktaydı.⁵ Bu çerçevede finansal sistemin istikrarını ve gelişmesini iyileştirmeye dönük politikaların dizaynı politikacıların odaklanmaları gereken en önemli alanlardan birisi haline gelmiştir.

Finansal sistemin bir diğer önemli fonksiyonu, yatırım projeleriyle ilgili bilgileri en düşük maliyetle toplayıp işleyerek, her bir yatırımcı için yatırım maliyetlerinin azaltılmasıdır.⁶ Ekonominin verimlilik kapasitesini belirleyen unsurlar, yatırımların miktarı ve kalitesidir. Kapasite kullanımı da önemli bir faktördür. Kredi kısıtlarının azalmasının kaynak dağılımındaki etkinliği artırması beklenir. Böylece fiili ve potansiyel hâsıla arasındaki boşluk azalmış olur.⁷ Sistemin en önemli fonksiyonlarından biri de optimal risk dağılımını gerçekleştirmektir. Sistemin bu rolüyle ekonomik büyüme arasındaki karşılıklı etkileşimi doğrudan analiz eden çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu teorik analizlerde risk paylaşımını kolaylaştıran finansal gelişmenin ekonomik büyüme ve refahı teşvik ettiği şartlar açık bir biçimde ortaya konulmuştur.⁸

Finansal sistemler hanehalkı tasarruflarını işletmelere kanalize eder; yatırım fonlarının firmalar arasında tahsisini sağlar; hem firmaların, hem de hanehalklarının riskleri paylaşmalarını olanaklı kılar. Bunlar finansal gelişme ve finansal yapının ekonomik büyümeyle bağlantısını kuran kanallardır.⁹ Sağlam bir finansal sistem ekonomik büyümeyi desteklemede hayati öneme sahiptir. Sistemdeki problemler para politikasının etkinliğini azaltabilir, ekonomik sarsıntıları derinleştirebilir ve büyük ölçekli sorunların varlığı halinde sermaye kaçışına yol açabilir. Bunların yanı sıra kuvvetli uluslararası finansal ve ticari bağlar bir ülkedeki finansal zayıflığın hızlı bir şekilde ülkeler arasında yayılabileceğine işaret etmektedir. Bu yüzden bir ülke finansal sisteminin sağlamlığı ve istikrarı hem yurtiçi ekonomi açısından, hem de ülkeyle finansal ve ticari bağları olan diğer ülkeler açısından oldukça önemlidir.¹⁰

⁵ IMF, *Financial System Soundness*, Factsheet, International Monetary Fund, <http://www.imf.org/external/np/exr/facts/banking.htm>, 2010, Erişim: 15.04.2011.

⁶ Robert G. King and Ross Levine, "Finance, Entrepreneurship, and Growth: Theory and Evidence", *Journal of Monetary Economics*, 1993, p. 32.

⁷ Valpy Fitz Gerald, *Financial Development and Economic Growth: A Critical View*, Background Paper for World Economic and Social Survey 2006, United Nations, 2006.

⁸ Franklin Allen and Hiroko Oura, *Sustained Economic Growth and the Financial System*, Discussion Paper No. 2004-E-17, Institute for Monetary and Economic Studies, Bank of Japan, 2004.

⁹ Allen and Oura, *Ibid*, p. 3.

¹⁰ IMF, *Financial System Soundness*, Factsheet, International Monetary Fund, <http://www.imf.org/external/np/exr/facts/banking.htm>, 2010, Erişim: 15.04.2011.

1990'lı yıllarda Latin Amerika'da ve Güneydoğu Asya'da, 2007'den sonra ise başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkelerde yaşanan krizler, etkin bir şekilde fonksiyon gören finansal sektörün ekonominin tamamı için ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. Uzun vadeli sürdürülebilir ekonomik büyüme; fiziksel ve beşeri sermaye birikim oranlarının artırılması, ortaya çıkan verimli kaynakların daha etkin kullanımı ve toplumun tamamının bu kaynaklara erişme imkânlarının oluşturulması kabiliyetine bağlıdır. Finansal aracılık, hanehalklarının ve yabancıların tasarruflarını firmaların yatırımları için harekete geçirmek, bu fonların en verimli oldukları alanlara tahsisini sağlamak ve firmaların kapasitelerini etkin bir şekilde işletebilecekleri şekilde likidite sağlamak suretiyle bu yatırım ortamını iyileştirmektedir. Finansal gelişme bu yatırım ve büyüme sürecini destekleyen kurumların, araçların ve piyasaların oluşturulmasını ve yaygınlaştırılmasını içermektedir.

Finansal yapının geliştirilmesi ve istikrarının sağlanmasına dönük politikalar oluşturulması gerekliliğinin kabul edilmesiyle birlikte, dünya çapında bazı kurumlar¹¹ finansal sektör analizi ve değerlendirilmesine yönelik daha kullanışlı araçlar ve metodolojiler geliştirilmesi üzerinde odaklanmışlardır. Böylece parasal ve finansal politikaların çeşitli yönlerinin etkinliğini değerlendirmek; finansal sektör ve makroekonomik olgular arasındaki bağları analiz etmek için finansal sistemin sağlamlığı ve gelişmesini izlemek amaçlanmıştır.

Bir ülkede finansal araçlar ve piyasaların büyüklüğü, faaliyetleri ve etkinliğine yönelik çeşitli göstergeler bulunmaktadır. Bunlar, finansal kurumların/piyasaların ve bunların hanehalkı/işalemi sektöründeki karşılıklarının etkinliği ve sağlamlığını izlemek için toplanan verilerden oluşmaktadır. Bu veriler, hem finansal kurumlar hakkındaki toplulaştırılmış bilgiyi, hem de finansal kurumların işlem yaptığı piyasaları temsil eden göstergeleri ihtiva etmektedir.¹²

Finansal yapıyla ilgili göstergeler, finansal sistemin büyüklüğü, derinliği ve bileşimi gibi sistemin tamamına dönük göstergeleri; rekabetçilik, yoğunlaşma etkinlik ve sisteme giriş gibi önemli niteliksel göstergeleri ve finansal hizmetlerin alanı, kapsamı ve hitap edeceği kitleye yönelik ölçüm-

¹¹ Ulusal otoriteler, çok taraflı kalkınma kuruluşları, bölgesel kalkınma kurumları ve uluslararası standart oluşturan çeşitli kuruluşlar.

¹² Sundararajan, vd. Ibid, p. 2.

leri içermektedir. Bu göstergeler uzun dönemde ülkeler arasındaki ekonomik büyüme farklılıklarını açıklamada oldukça kullanışlıdır. IMF tarafından yapılan bir çalışmada farklı rolleri olan üç finansal istikrar göstergesi kategorisi tanımlanmaktadır:¹³

- Finansal olmayan sektörlerin şartlarının değerlendirilmesi,
- Kredi, likidite ve piyasa riskinden kaynaklanan finansal sektör kırıl-ganlıklarının denetimi,
- Finansal sektörün kayıpları (zararları) hazmetme kapasitesinin de-ğerlendirilmesi.¹⁴

Bu çerçevede IMF aşağıdaki faaliyetleri kanalıyla ülkelerin finansal sistemlerinin gözetimi sürecini iyileştirmeye çalışmaktadır:¹⁵

- Finansal Sektör değerlendirme Programı'nın (FSAP) geliştirilmesi,
- Madde II Konsültasyonları olarak bilinen IMF'nin ülke ekonomilerine yönelik gözetim faaliyetleri çerçevesinde finansal sistem so-runlarının kapsamının derinleştirilmesi.

FSAP, üye ülkelerin kendi finansal sistemlere yönelik kapsamlı de-ğerlendirme yapılmasını sağlamaya dönük olarak 1999'da hazırlanmış bir IMF ve Dünya Bankası ortak girişimidir. Sistematik açıdan önemli birçok ülke (G-20 ülkesi) Programa dâhildir. Değerlendirmeler, finansal sektör istikrarının ölçülmesi ve bu istikrarın büyüme ve kalkınmaya potansiyel katkısının değerlendirilmesi üzerinde odaklanmaktadır. IMF'nin söz konu-su çalışmalarına dayalı olarak Beck vd.'nin¹⁶ finansal gelişme göstergeleri olarak kullandıkları en önemli değişkenler; finansal kurumların kapasitele-ri, aracılık fonksiyonları, mülkiyet yapıları, bankacılık sektöründe yoğun-laşma ve hisse senedi piyasasına ilişkin olanlardır.

¹³ IMF Staff, Ibid, p. 21.

¹⁴ Bu gösterge sermaye yeterliliği ile ölçülür.

¹⁵ IMF, *The Financial Sector Assessment Program (FSAP)*, Factsheet, International Monetary Fund, <http://www.imf.org/external/np/exr/facts/fsap.htm>, 2010, Erişim: 15.04.2011; IMF, *Financial System Soundness*, Factsheet, International Monetary Fund, <http://www.imf.org/external/np/exr/facts/banking.htm>, 2010, Erişim: 15.04.2011.

¹⁶ Thorstein Beck, Ashlı Demirgüç-Kunt and Ross Levine, "A New Database on the Structure and Development of the Financial Sector", *The World Bank Economic Review*, Vol. 14, No. 3, 2000, pp. 597-605.

3. Azerbaycan Finans Sistemi

Sovyetler Birliği'nin bir parçası olduğu 1920'den yeniden bağımsızlığına kavuştuğu 1991'e kadar Azerbaycan ekonomisi komşuları Ermenistan ve Gürcistan'dan her zaman daha gelişmiş bir konumda olmuş, ancak petrol dışı alanlardaki yatırımların düşüklüğü nedeniyle çeşitlendirme düzeyi düşük kalmıştır. Bağımsızlığını yeniden kazandıktan sonra ülkede Sovyet tarzı kumanda ekonomisinden piyasa öncülüğündeki bir ekonomiye doğru uzun bir geçiş süreci başlamıştır. Bu dönemde yapılan reformlar çerçevesinde ülkenin finansal sistemi gelişmiş ülkelere benzer bir yapılanma sürecine girmiştir.

3.1. Genel Ekonomik Görünüm

Azerbaycan önemli hidrokarbon rezervlerine sahip bir ülkedir. Ayrıca önemli tarımsal potansiyeli bulunmaktadır. Üretilen başlıca sınaî ürünler, petrol ve doğal gaz, demir, çelik, kimyasallar, petrokimyasallar, çimento ve tekstildir. Hidrokarbon hâlihazırda ülke ekonomisinin hayat kaynağıdır.¹⁷ Bu durum onu önde gelen bir petrol ve doğal gaz ihracatçısı konumuna getirmektedir. 2010'da ihracatın yaklaşık %90'ı bu ürünlerden oluşmaktaydı. Coğrafi olarak Avrupa ve Asya arasındaki uluslararası taşımacılık koridorunun merkezinde bir yerde bulunmaktadır. Eğitimli ve ucuz işgücüne sahiptir. Ekonomik olarak aktif nüfusun yaklaşık %94'ü istihdam edilmektedir. İstihdam edilen nüfusun yarısından fazlası tarım ve ticaret sektörlerinde çalışmaktadır.¹⁸

Sovyet Cumhuriyetleri arasında en hızlı iyileşen ekonomilerden biri olan Azerbaycan, kısa sürede ekonomik büyüme ve yabancı sermaye yatırımlarının çekilmesinde bölgesel lider konumuna gelmiştir. Ülke 1992'de Dünya Bankası'na, 1995'te Bankanın alt kuruluşu olan Uluslararası Kalkınma Birliği'ne (IDA) ve 1999'da Asya Kalkınma Bankası'na üye olmuş; bu kuruluşlar piyasa ekonomisine geçiş sürecinde Azerbaycan'a önemli katkılar yapmışlardır. Asya Kalkınma Bankasıyla Haziran 2004'te "Özel Sektör Operasyonları Çerçeve Anlaşması" imzalanmıştır.¹⁹

¹⁷ Ülkenin 7 milyar varil petrol rezervine, 2 trilyon cu m doğal gaz rezervine sahip olduğu tahmin edilmektedir.

¹⁸ Kenan Aslanlı and Amin Charkazov, *Azerbaijan Investment Guide*, Azerbaijan-Turkey Business Association, Baku, 2009; PwC Azerbaijan, *Doing Business and Investing in Azerbaijan*, Baku, 2011; <http://www.pwc.com/az/en/assets/document/az-dbg-2011.pdf>, Erişim: 15.06.2011.

¹⁹ Asian Development Bank, *Loan Azerbaijan: Private Banks and Leasing Companies in Azerbaijan*, Extended Annual Review Report, Project Number: 39930, 2010.

Politik istikrar ve izlenen dinamik kalkınma stratejisi ülkenin ekonomik potansiyelini ve yaşam standartlarını artırmış, aynı zamanda finans sisteminin gelişmesine de katkı yapmıştır.²⁰ Özel sektörün GSYH'daki payı tedrici olarak artmaktadır. Şu anda bu oran %85 civarındadır ve ileriki yıllarda daha da artması beklenmektedir. Asya Kalkınma Bankası'nın tahminlerine göre, 2007'de KOBİ'ler istihdamın %75'ini, özel firmaların %80'ini ve toplam GSYH'nın %10'unu (Petrol dışı GSYH'nın %40'ı) oluşturmaktaydı. Bu işletmelerin %70'i Bakü ve Absheron bölgesinde yerleşik bulunmaktaydı.²¹ 1995 sonrası dönemde ülkedeki yatırımların %80'e yakını petrol sektörüne yapıldı. Yine toplam yatırımların yaklaşık %50'si doğrudan yabancı sermaye yatırımı şeklindeydi.²² Büyük petrol ve gaz projelerindeki inşaat işlerinin tamamlanması ve yerel yatırımcıların potansiyel olarak güçlenmesinin bir sonucu olarak son yıllarda yabancı yatırımların payı azalma eğilimine girmiştir.²³

Piyasa ekonomisine geçiş sürecinin başlarında üretimde ve ulusal paranın değerinde yaşanan şiddetli düşüşlere, yüksek enflasyon eşlik etmiştir. 1990'lı yıllar boyunca sık sık değiştirilen para ve döviz kuru politikaları ve Ermenistan'ın ülke topraklarının önemli bir kısmını işgal etmesi ile yaşanan 8 yıllık savaş bu problemleri daha da şiddetlendirmiştir. 2000'li yıllarla birlikte ekonomik görünüm değişmeye başlamış ve istikrarlı bir döneme girilmiştir. 2004–2007 arasında IMF tarafından desteklenen İstikrar Programının yürütülmesiyle ekonomideki enflasyonist baskılar azaltılmış, fiyatlar ve döviz kurları önemli ölçüde istikrara kavuşturulmuştur. Ülke ekonomisi 2000–2004 döneminde reel olarak yıllık ortalama %10,6 büyüme göstermiş, bu büyümenin kaynağı petrol ve gaz gelirleri olmuştur.²⁴ Hidrokarbon üretimi 2004'ten sonra önemli ölçüde artmaya başlamış ve 2008'e kadar üç katına çıkmıştır. Aynı dönemde petrol fiyatları yaklaşık iki katına yükselmiştir. Sonuç olarak Azerbaycan ekonomisi 2007'de ve özellikle petrol fiyatlarının aşırı ısındığı 2008'de bu sektörden elde edilen büyük miktarlardaki gelirlerle yüksek büyüme hızlarına erişmiştir. Ülkenin

²⁰ Afkan R. Isazade, "Azerbaijan: Deposit Insurance System", *Journal of Financial Regulation and Compliance*, Vol. 17, No. 3, 2009, p. 319.

²¹ Oesterreichische Entwicklungsbank, *Analysis of the Financial Sector: Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Zurich, August, 2009, p. 11.

²² Nüfusun yüksek okuma yazma oranına sahip olması, nitelikli işgücü, ülkenin coğrafi konumu ve zengin doğal kaynaklara sahip olması yabancı yatırımları çeken faktörlerden en önemlileridir.

²³ Aslanlı ve Charkazov, *Ibid.*

²⁴ Asian Development Bank, *Ibid.*

zengin petrol rezervlerini dünyanın en büyük ikinci petrol boru hattı olan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattıyla uluslararası piyasalara bağlayan uluslararası petrol konsorsiyumu ülke açısından sağlam ve istikrarlı bir gelir kaynağı ortaya çıkarmıştır. Sonuç olarak Azerbaycan 2005–2007 boyunca %20–30 oranlarındaki GSYH artışıyla dünyanın en hızlı büyüyen ülkesi olmuştur.

Hükümet uzun vadeli yatırım projeleri için petrol gelirlerini biriktiren ve ekonomik olumsuzluklarda bu fonları kullanmak için muhafaza eden, Azerbaycan Devlet Petrol Fonu (SOFAZ) adlı bir fon oluşturmuştur. Petrol gelirleri bu fonda toplanmakla birlikte, önemli miktarlara varan bu gelirler altyapı projelerini finanse etmek için her yıl hükümet bütçesine transfer edilmektedir. Petrol gelirlerinin bu fon aracılığıyla ekonomiye akmasıyla birlikte bankacılık en hızlı büyüyen sektörlerden biri haline gelmiştir.²⁵ Petrol üretimindeki patlama ve artan uluslararası petrol fiyatları Azerbaycan'ın dışsal pozisyonunu güçlendirmiş, büyük cari hesap fazlaları ülkenin resmi rezervlerinde önemli artışlar ortaya çıkarmıştır.²⁶ Petrol sektörü toplam GSYH'nın büyük bir kısmını oluştururken, istihdama katkısı çok düşük düzeylerde kalmıştır.²⁷ Bu durum aynı zamanda ekonominin temel yapısal problemini oluşturmaktadır. Bu problem, ekonominin enerji sektörüne yüksek derecede bağımlılığıdır.

Aşağıda yer alan Tablo 1'de ülkenin temel ekonomik göstergeleri yer almaktadır: Reel GSYH 2005–2008 arası dönemde ortalama olarak %28 gibi çok önemli oranda artmış, küresel krizin etkilerinin hissedildiği 2008 yılından itibaren, ekonomide küçülme olmamakla birlikte, GSYH artış hızı düşüş göstermiştir. 2005'ten beri Azerbaycan Hükümeti artan petrol gelirlerini büyük ölçüde yurtiçi yatırım projelerini finanse etmek için kullanmış, bu da dış borçların²⁸ GSYH'nın %40'ından %20'sine düşmesine yol açmıştır.²⁹

²⁵ Fakhri Javanshir Hasanov and Fariz Huseynov, *Real Exchange Rate Misalignment in Azerbaijan*, November 20, 2009, Electronic copy available at: <http://ssrn.com/abstract=1522297>

²⁶ Ulusal rezervler Merkez Bankası'nın döviz rezervlerinden ve SOFAZ'ın finansal kaynaklarından oluşmaktadır.

²⁷ Sektör işgücünün sadece %1'ine istihdam sağlamaktadır.

²⁸ Ülkenin dış borcu esas olarak, uluslararası finansal kurumlara (IMF ve Dünya Bankası) yönelik yükümlülüklerden oluşmaktadır.

²⁹ IMF, *Republic of Azerbaijan: Staff Report for the 2010 Article IV Consultation*, IMF Country Report No. 10/113, 2010.

Tablo 1: Temel Makroekonomik Göstergeler

Gösterge/Yıl	2005	2006	2007	2008	2009	2010	
Reel GSYH Artış Hızı (2003 Fiyatlarıyla)	26,4	34,5	25,0	10,8	9,3	5	
Yıllık Enflasyon Oranı	9,6	8,3	16,7	20,8	1,5	5,7	
Kişi Başına Düşen Milli Gelir (Dolar)	1.580	2.472	3.841	5.603	5.018	5.798	
Toplam Yatırımlar (Milyon Dolar)	Yabancı	4.893	5.053	6.674	6.847	5.468	8.248
	Yurtiçi	2.225	3.248	5.392	9.375	7.566	9.107
İhracat (Milyar Dolar)	4,4	6,4	6,1	4,8	14,7	21,4	
Hidrokarbon Ürünleri İhracatı	3,3	5,4	5,0	4,6	13,6	20,1	
İthalat (Milyar Dolar)	-4,3	-5,3	-5,7	-7,2	-6,1	-6,6	
İşsizlik Oranı	7,6	6,8	6,5	6,1	6,0	-	

Kaynak: State Statistical Committee of the Azerbaijan Republic, <http://www.azstat.org/indexen.php>, Erişim: 15.07.2011.

GSYH'daki hızlı artışa paralel olarak kişi başına düşen milli gelir de ele alınan dönemde yaklaşık 4 kat artış göstermiş; toplam yatırımlarda ise yıllık ortalama %22 civarında bir artış gerçekleşmiştir. Dönemin enflasyon ortalaması %10 civarındadır. Tablodaki en dikkat çekici gelişme ihracat hacmindeki artıştır. Bu artışın önemli bir kısmı hidrokarbon üretiminden kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan ülkede 2002–2010 döneminde yoksulluk düzeyi %49'dan %9'a gerilemiştir. Bu düşüş, hızlı ekonomik büyümenin ve ulusal yoksulluk azaltma programının başarılı bir şekilde yürütülmesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

3.2. Azerbaycan Finans Sisteminin Kurumsal Yapısı

Bir ülke finans sistemine yönelik yapılacak değerlendirmelerde öncelikle önemli kurumsal oyuncuların³⁰ sistem içerisindeki rolleri açık bir

³⁰ Merkez bankaları, ticaret bankaları, tasarruf kurumları, menkul kıymet borsaları, ekonomik kalkınmanın finansmanına yönelik kurumlar, sigorta şirketleri, mortgage kurumları, emeklilik fonları ve diğer finansal kurumlar.

biçimde ortaya konulmalıdır. Finansal derinlikle ilgili göstergeler genellikle, finansal sektörün farklı alt kısımlarına halkın erişimine yönelik temsili değişkenlerdir. Etkin fonksiyon gören finansal sistemler, çeşitlendirilmiş finansal araçlar ve piyasalar üzerinden geniş bir finansal hizmetler ve ürünler dizisi sunabilmelidir.

Azerbaycan'da finansal sistem hızla gelişmekte olup, büyük ölçüde nakde dayalıdır. Döviz işlemleri ve sermaye akımları üzerinde herhangi bir kısıtlama yoktur. Geçiş döneminde gerçekleştirilen kapatmalar, birleşmeler ve özelleştirmeler çerçevesinde banka sayısı önemli ölçüde azaltılmıştır. Ülkede 1996'da 4 devlet bankası, 165 yurtiçi özel banka, 4 yabancı banka³¹ ve 7 ortak girişim bankası vardı. Ortak girişim bankalarının büyük bir kısmında Türk sermayesi bulunmaktaydı. 1993-94'de her yıl yaklaşık 50 civarında özel yurtiçi banka lisansı verilmişti. Ancak, bu kontrolsüz büyümenin üzerinden 4 yıl geçtikten sonra yeni banka kurulmasına dönük lisanslar giderek azaltılmış ve banka konsolidasyonu başlamıştır.³² AMB bankacılık sektöründe konsolidasyonu teşvik etmek için bir yol haritası belirlemiş, 1990'ların ortalarında ve sonlarında yaşanan hızlı bir konsolidasyonun ardından ülkede faaliyet gösteren banka sayısı istikrarlı bir düzeye ulaşmıştır

Tablo 2'den de görülebileceği gibi, Nisan 2011 itibariyle ülkede 44 banka, 646 banka şubesi bulunmaktadır. Bankalardan biri devlet sermayesiyle kurulmuştur. 2008'de Kapital Bank, devletin elinde tuttuğu %50 hissesi satılarak tamamen özelleştirilmiştir. Özel bankaların sayısındaki artış ve Kapital Bank'ın özelleştirilmesi devletin piyasadaki payının düşmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak kalan tek devlet bankası olan Uluslararası Azerbaycan Bankası'nın toplam krediler içerisindeki payı hâlâ çok yüksektir. Uluslararası Azerbaycan Bankası özelleştirme sürecindedir. Ancak süreç yavaş ilerlemekte olup, başarılı bir şekilde tamamlanıp tamamlanamayacağı belli değildir. Buna ilaveten, bazı bankaların özel görünmekle birlikte, hükümetle yakın bir şekilde bağlantılı olduğuna ilişkin iddialar bulunmaktadır³³. Bankacılık sektörü varlıklarının önemli bir kısmını söz konusu banka oluşturmakta³⁴ ve bu banka birçok devlet kurumu ve işlet-

³¹ Türkiye, Rusya, İran ve ABD.

³² Manijeh Sabi, "Banking in Transition: Development and Current Problems in Azerbaijan", *Communist Economies & Economic Transformation*, Vol. 9, No. 4, 1997, p. 494.

³³ Oesterreichische Entwicklungsbank, Ibid, p. 28.

³⁴ Bu piyasa payının büyüklüğü sistemdeki rekabet ortamını olumsuz etkilemektedir. Bütün kamu çalışanları ve emeklilerinin bu bankada cari hesap açtırmalarının zorunlu olması müşterilerin çıkarını zedelediği gibi, piyasanın gelişimini de engelleyici bir fonksiyon görmektedir. (The World Bank, *Azerbaijan: Technical Note on Consumer Protection and Financial Literacy*, Vol. II, Review Against Good Practices, Private and Financial Sector Development Department, Europe and Central Asia Region, Washington, DC, 2009, p. 2)

mesi için genellikle piyasa oranlarının altında bir borçlanma oranından finansman sağlamaktadır. Birçok ticari banka sermaye yetersizliği sorunu ile karşı karşıyadır. Borsa oldukça küçüktür ve derinliği bulunmamaktadır. Sistem içerisinde türev ürünler yok denecek kadar azdır.

Sistemde faaliyet gösteren 22 banka yabancı sermayelidir. Sınırlı bankacılık hizmetleri sağlayan diğer finansal kurumların sayısı da bankacılık sisteminin gelişmesine paralel olarak artmıştır. Özellikle kredi birliklerinin sayısındaki artış dikkat çekicidir. 2011 itibariyle 106 banka dışı kredi kurumu, bankalarla birlikte faaliyet göstermektedir.

Tablo 2: Finansal Kurumlar Hakkında Genel Veriler

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011*
A. BANKALAR							
Toplam Banka Sayısı	44	44	46	46	46	45	44
Devlet Bankaları	2	2	2	1	1	1	1
Özel Bankalar	42	42	44	45	45	44	43
Bankaların Şube Sayıları	374	420	485	585	626	644	646
Yabancı Sermayeli Bankalar	18	20	21	23	23	23	22
Yabancı Bankaların Yerli Şubeleri	2	2	2	2	2	2	2
B. BANKA DIŞI KREDİ KURUMLARI							
Kredi Birlikleri	68	77	77	75	77	82	87
Uluslararası İnsani Yardım Kurumları Tarafından Finanse Edilen Kredi Kurumları	16	16	18	18	18	18	18
Diğer	1	1	1	1	1	1	1

Kaynak: The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Statistical Bulletin*, 4/2011.

Her bir kurum için ayrı yasal çerçeve oluşturulmuştur. Bankalar Ocak 2004'te değişikliğe uğrayan 590-IIQ sayılı Bankalar Kanununa; Kredi

* Nisan 2011 itibariyle.

Birlikleri en son Mayıs 2002’de değişikliğe konu olan 876-IQ sayılı Kredi Birlikleri Kanununa tabi olarak; Banka-dışı Kredi Kurumları ise Medeni Kanun ve Aralık 2004 tarih ve 802-IIQ sayılı Azerbaycan Cumhuriyet Merkez Bankası Kanununda tanımlanmış sınırlı sorumlu şirketler olarak faaliyet göstermektedirler. AMB bu kurumların tamamını düzenleme ve denetleme yetkisine sahiptir.³⁵

3.2.1. Bankacılık Sistemi

Birçok gelişmekte olan ülkede yürürlüğe konulan reform programları çerçevesinde bankacılık sistemleri yapısal anlamda güçlenmiş ve ülke finansal yapısının temelini oluşturmuştur. Bu çerçevede birçok geçiş ülkesinde olduğu gibi Azerbaycan’da da bankacılık merkezli bir finansal yapı egemen olmuştur. Ülkede bankacılık sisteminin gelişim süreci üç aşamaya bölünebilir. İlk aşamada 1990–92 yılları arasında Merkez Bankası sistemi teşekkül ettirilmiştir. 1992–94 yıllarında hiper-enflasyon şartlarında istikrarsız bir ortamda bankacılık sistemi gelişmiştir. 1994 ve sonrasında ise makroekonomik istikrar ortamında bankacılık sisteminin yeniden yapılandırılarak gelişimi sağlanmaya çalışılmıştır.³⁶ Ülkede bankacılık sistemi Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası (AMB) ve ticari bankalar olmak üzere iki kademeli bir görünüm arz etmektedir.

3.2.1.1. Azerbaycan Merkez Bankası

Para arzını, dolaşımını ve ticari bankaların işlemlerini düzenlemekle yükümlü olan AMB 11 Şubat 1992’de kurulmuştur. Kredi sektörü de AMB tarafından düzenlenmektedir. Azerbaycan’da faaliyet gösteren bütün bankalar ve banka dışı kredi organizasyonlarının AMB’den lisans almaları gerekmektedir. Banka, enflasyon düzeyini kabul edilebilir düzeylere indirebilmek ve bankacılık sisteminde istikrarı sürdürebilmek için, ekonomi politikasının diğer boyutlarıyla parasal politika koordinasyonunun kurumsal mekanizmasını derinleştirme konusunda çalışmalar yürütmektedir. Enflasyonun tatmin edici bir düzeyde tutulması, manatın (AZN)³⁷ diğer paralar karşısındaki değerinin istikrarı ile finans sektörünün geliştirilmesi ve istikrarı da bankanın faaliyetleri arasındadır.³⁸

³⁵ The World Bank, 2009, ibid, p. 35.

³⁶ Osman Nuri Aras, *Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz*, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Merkezi Yayınları No, 2, 2003, s. 88.

³⁷ Azerbaycan manatı, ülkenin resmi para birimidir. Ocak 2006’da ülke parası Yeni Azerbaycan Manatı (AZN) olarak adlandırılmış ve AMB’nin takip ettiği para politikası gereği ABD dolarına bağlanmıştır. Halihazırda döviz kuru maksimum 0,8 AZN/1,0USD şeklindedir. Mart 2011 itibarıyla 1 AZN = 0,9 EUR; 1 AZN = 1,26 USD’dir.

³⁸ The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Monetary Policy Review January-March*, Baku, 2011, p. 52.

2009'un ortalarında Merkez Bankası Kanununda yapılan değişiklikler para politikasının operasyonel tabanının kapsamının genişlemesi için bir zemin oluşturmuştur. Para piyasalarını canlandırmak için Merkez Bankası'nın doğrudan katılımıyla Organize Olmuş İnterbank Kredi Piyasasının yeni bir segmenti faaliyete geçirilmiştir. Gelişmiş bir ekonomide bankacılık sektörünün en önemli özelliklerinden birisi, bankaların birbirlerinin hem rakibi, hem de en büyük müşterileri olmalarıdır. İnterbank piyasasında bankalar sürekli olarak birbirlerinden borç alıp verirler. İnterbank Kredi Piyasası, aktif işlemlerin yapılabilmesi, bilançoların ayarlanması, düzenleyici otoritelerin (özellikle AMB'nin) zorunlu tuttıkları şartların yerine getirilmesi için, interbank mevduatları ve kredileri şeklinde kısa vadeli olarak para kaynaklarının dağılımını sağlamaktadır. Bu piyasada AMB ticari bankalara yönelik prefinansman kredileri sunmaktadır. Piyasada yapılan işlemler toplam piyasa hacminin 1/3'üne ulaşmış durumdadır.

AMB işlemlerini dünyanın önde gelen ülkelerinin merkez bankaları düzeyine çıkarmak için yoğun çaba göstermektedir. Banka, zaman içerisinde büyük ölçüde uluslararası finansal kurumların teknik ve finansal desteği ile yürütülen tutarlı reform çabalarının bir sonucu olarak en son teknolojileri kullanan bir Ulusal Ödeme Sistemi oluşturmuştur. Sistem iki bileşenden oluşmaktadır. Bunlar:³⁹

- Azerbaycan İnterbank Ödeme Sistemi (AZIPS)⁴⁰
- Ödeme Denkleştirme ve Kliring Sistemi (XOHKS).

Bu bileşenler en son gelişmeler ve trendlerle uyum açısından yıllık olarak güncellenmektedir.

Dünya Bankası Finansal Hizmetleri Geliştirme Projesi çerçevesinde Merkez Bankası ve Azerbaycan İletişim ve Bilgi Teknolojileri Bakanlığıyla (MCIT) ortak olarak yürütülen Azerpost projesi çerçevesinde ödeme sistemlerinin coğrafi kapsamının genişletilmesi ve bölgelerde bankacılık hizmetlerine erişimin iyileştirilmesi amaçlanmaktadır.⁴¹

³⁹ The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Annual Report 2009*, Baku, 2010, p. 83.

⁴⁰ Gerçek zamanlı bir denkleştirme sistemi olan AZIPS üzerinden AMB'de hesapları bulunan katılımcılar arasında elektronik fon transferi gerçekleştirilmektedir.

⁴¹ The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Annual Report 2009*, Baku, 2010, p. 85.

Tablo 3'te Merkez Bankası ve para piyasası hakkında bazı temel veriler sunulmuştur. Tabloya göre, Merkez Bankası'nın uluslararası rezervleri artan petrol ihracının bir yansıması olarak 2005–2011 döneminde yaklaşık 7 kat artış göstermiştir. Ekonomiye yönlendirilen krediler ve dolaşımdaki para arzı açısından da benzer bir durum söz konusudur.

Tablo 3: Temel Parasal Göstergeler (Milyon Manat)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011*
Merkez Bankasının Net Uluslararası Rezervleri	930,8	2061,1	3524,3	5115,3	4257,3	5488,5	6327,6
M1 /GSYH	5,9	9,8	12,8	12,8	14,7	16,1	
Net Dış Varlıklar Toplamı	1036,3	1957,3	2871,7	4036,1	3529,3	4638,3	5607,8
Ekonomiye Yönlendirilen Krediler	1444,4	2370,6	4644,1	7224,9	8556,4	9785,7	10354,3

Kaynak: The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Statistical Bulletin*, 4/2011; State Statistical Committee of the Azerbaijan Republic, <http://www.azstat.org/indexen.php>, Erişim: 15.07.2011.

3.2.1.2. Ticari Bankalar

Geçiş ülkelerindeki kurumsal ortam banka ağırlıklı finansal sistemlerin lehine bir görünüm arz etmektedir. Diğer yandan, önceki dönemlere göre önemli yatırım ve büyüme oranlarına erişmiş olan bu ülkelerde, bankacılık sektöründeki istikrarsızlıklar ortak bir problem alanı olarak durmaktadır.

Sovyet Sisteminde Azerbaycan bankaları Moskova'da merkezleri olan Sovyet bankalarının bölgesel şubeleri konumundaydılar. Sektör 5 bankadan oluşmaktaydı:⁴²

* Mart 2011 itibarıyla.

⁴² Sabi, ibid, p. 491.

- Merkez Bankası (Gosbank)
- Tasarruf Bankası (Sberbank)⁴³
- Ziraat Bankası (Agroprombank)
- Dış Ticaret Bankası (Vneshtorgbank)
- Endüstriyel İnşaat Bankası (Promstroibank)

Merkezi planlama altında bütün finansal kararlar Moskova'da alınmaktaydı. Fonlar (hanehalkı tasarrufları dâhil) Amanat Bankası'nın Azeri şubeleri tarafından toplanmakta ve Moskova'ya aktarılmaktaydı. Buradan bütün Sovyetler Birliği'ne yönelik olarak hazırlanmış plana göre fonların dağıtımı gerçekleştirilmekteydi. Azerbaycan'daki şubeler fonların artırılması veya tahsisinde karar verici pozisyonunda değillerdi. Bu bankalar sadece merkezi planlamanın araçlarıydılar ve fonların bir devlet teşebbüsünden diğerine aktarılmasına aracılık ediyorlardı. Bu yüzden bankalar piyasa teşviklerinden ve borçlanıcıların kredi değerliliğini analiz etme, sağlam projeleri seçme ve izleme, kredilendirme kararları verme, kredilerin bankanın borç ödeme gücü ve likiditesi üzerindeki etkisini analiz etme ve tasarrufları çekmek için çeşitli finansal araçlar geliştirme kabiliyetinden yoksundular. 1988'de Sovyetler Birliği iki seviyeli bankacılık sistemine geçti ve Azerbaycan Milli Bankası⁴⁴ ülkedeki finans sisteminin merkezi oldu.⁴⁵

Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin arkasından Ağustos 1992'de Bankalar ve Bankacılık Faaliyetleri Hakkında Kanun yürürlüğe konuldu. Yeni kanun, üst kademedede AMB ve alt kademedede ticari bankaların (devlet mülkiyetinde olanlar ve diğerleri) olduğu, iki kademeli bankacılık sistemini devam ettirdi.⁴⁶ Serbest piyasa ekonomisine geçişin ilk yıllarında Azerbaycan'da, banka sisteminin oluşmamasından dolayı, bankalar üzerinde güçlü bir kontrol ve denetim olmadı. Hukuki boşluklardan da yararlanan ticari bankalar hızla arttı. Kurulan bankalar genellikle spekülatif faaliyetlerde yoğunlaştılar.⁴⁷

⁴³ Amanat Bankası olarak bilinir.

⁴⁴ Bugünkü AMB

⁴⁵ Sabi, ibid, pp. 491–492.

⁴⁶ Isazade, ibid, p. 318.

⁴⁷ Aras, ibid, p. 89.

1992 kanunundaki eksiklikler dikkate alınarak 1996’da yeni bir bankacılık kanunu yürürlüğe konuldu. Yeni kanunda önemli değişiklikler söz konusuydu. Örneğin, önceki kanundaki banka tanımı daraltılmış, banka “*mevduat kabul eden ve kredi veren bir kurum*” şeklinde tanımlanmıştır. AMB’nin amacı daha açık bir şekilde “*fiyat istikrarını gerçekleştirmek ve sürdürmek ve sağlam bir bankacılık sisteminin gelişmesini sağlamak*” olarak belirtilmiş, bankaya para ve döviz kuru politikalarının yürütülmesinde tam bağımsızlık verilmiştir. Banka ayrıca bankacılık faaliyetlerini lisanslama ve denetleme yetkisiyle donatılmıştır.⁴⁸ Bu dönemde lisanslama prosedürlerinin basit olması ve asgari sermaye yeterliliklerinin düşüklüğü⁴⁹ nedeniyle özel ticari bankaların sayısında hızlı bir artış ortaya çıkmıştır. Kanun, bankalar arasında mülkiyet yapıları veya yasal formlarına göre bir ayırım yapmamıştı. Ayrıca ticari bankalar, tasarruf bankaları ve yatırım bankaları arasında da ayırım söz konusu değildi. Bu durum genel bankaların gelişmesi için uygun bir zemin oluşturmuştur.

Finansal sektör liberalizasyonu Azerbaycan’da çok erken bir dönemde, istikrar politikaları veya kamu bankalarının özelleştirilmesi uygulamaları yürürlüğe konulmadan ve Merkez Bankası’nın kontrolü olmadan gerçekleştirilmiştir.⁵⁰ Geçiş döneminin başlarında ticari bankaların faaliyetlerini yeterli bir şekilde gözetleyecek düzenleme ve denetleme mekanizmaları geliştirilmeden, gereğinden fazla yeni banka lisansı verilmiştir. Bütün ticari bankalar faaliyet türlerinin tamamıyla uğraşabiliyorlardı. Yurtiçi bankalarla ortak girişim şeklinde veya kendi şubelerini açmaları şeklinde yabancı bankaların sisteme girişine izin verilmekteydi.⁵¹

1996’da Hükümet kamu mülkiyetindeki bankaların yeniden yapılandırılması ve tasfiyesinin yanı sıra finansal sektör altyapısının geliştirilmesini ve düzenleyici ve denetleyici çerçevenin güçlendirilmesini içeren bir stratejiyi uygulamaya koydu. İki kademeli bankacılık sisteminin kurulduğu 1992’den sonra bankacılık sektörüne yönelik reformlar çerçevesinde sistemin bazı alanlarında iyileşmeler gerçekleşti. Reform alanında inisiya-

⁴⁸ Sabi, ibid, p. 493

⁴⁹ Başlangıçta sadece 10.000 dolar.

⁵⁰ Bkz. Güven Delice ve Nihat Işık, “Orta Asya Ülkelerinde Finansal İstikrar Sorunu, Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi: Türk Dünyasının Geleceği*, 11–13 Haziran 2007, Calalabat, Kırgızistan.

⁵¹ Sabi, ibid, pp. 491–497.

tif alan AMB bankacılık denetim becerilerini güçlendirerek, özel bankaların kırılma noktalarını gözlemeye başladı.

İlk aşamada devlet bankalarının yeniden yapılandırılması ve iyileştirilmesine yönelik tedbirler yürürlüğe konulmuş, özel bankacılık sisteminin kurumsal yapılanması sağlanmıştır. Bu aşamada sermaye konusundaki zorunluluklar düşük tutulmuş, sisteme giriş kolaylaştırılmış ve bankacılık faaliyetlerinin düzenlenmesi için esnek düzenleme araçları devreye sokulmuştur. Bu sürecin sonucu olarak bankacılık sistemi kurumsal anlamda genişlemeye başlamış ve özel bankaların sayısı hızlı bir şekilde artmıştır.⁵² Böylece bankacılık sisteminin finansal aracılık fonksiyonları daha etkin hale gelmiştir. Bankacılık altyapısının coğrafi kapsamının genişlemesi ekonomik birimlerin sisteme giriş imkânlarını⁵³ da artırmıştır.

Artan kredi ve döviz risklerine karşı AMB bu alanlarla ilgili kuralları katılaştırmış ve asgari sermaye gerekliliklerini artırmıştır. Asgari sermaye gerekliliği, uluslararası standartlarla uyumlu olarak, risk uyumlu varlıkların %8'i olarak belirlenmiştir. Ancak, kredi tasnif sisteminin yokluğu nedeniyle, bu dönemde risk uyumlu varlıkların hesaplanmasında kullanılan yöntem uluslararası standartlara uyumlu hale getirilememiştir.⁵⁴

2002'den sonra önemli miktarlara ulaşan petrol gelirleri dikkate alınarak, 2002–2005 arası dönem için bir kalkınma stratejisi hazırlanmıştır. Stratejinin başlıca amaçları, halkın ve farklı bölgelerin bankacılık hizmetlerine erişim imkânlarının artırılması ve bu temelde bankacılık sisteminin finansal aracılık fonksiyonunun⁵⁵ iyileştirilmesi için petrol gelirlerinin petrol dışı sektörlerle etkin ve güvenilir bir şekilde dönüşümünün sağlanması olarak belirlenmiştir.⁵⁶

Bankaların etkin fonksiyon görmesini sağlamak için Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) 2004'te yedi bankaya 15 milyon dolar civarında kredi imkânı sağlamıştır. Banka ayrıca Bölgesel Ticari Kolaylık Programını

⁵² http://www.azerbaijan.az/portal/Economy/BankSystem/bankSystem_e.html, Erişim: 13.06.2011

⁵³ Özellikle bireylerin bankacılık hizmetlerine erişimi konusunda iyileşmeler gerçekleşmiştir.

⁵⁴ Sabi, ibid. p. 492.

⁵⁵ Bu fonksiyon yoksulluğun azaltılması, sistemin güvenilirliğinin ve sürekliliğinin sağlanması, bankacılık hizmetleri piyasasında serbest ve sağlıklı bir rekabet ortamının geliştirilmesine yöneliktir.

⁵⁶ http://www.azerbaijan.az/portal/Economy/BankSystem/bankSystem_e.html, Erişim: 13.06.2011

uygulamaya koymuş, buna ilaveten, Uluslararası Finans Kuruluşu (IFC), özel bankalar kanalıyla küçük ve orta ölçekli işletmelere kredi imkânlarını devreye sokmuştur. Söz konusu kuruluş ayrıca Azerbaycan Mikrofinans Bankası'na da hissedar olmuştur.⁵⁷

Bankacılık sisteminin bütün boyutlarında yapılan radikal reformlar ve kurumsal gelişmeler sektörde miktar ve kalite açısından derinleşme ortaya çıkarmıştır. Halkın sisteme güvenmesini ve mevduat hesabı açtırmalarını teşvik etmek için Ağustos 2007'de Mevduat Sigorta Fonu sistemi devreye sokulmuştur. Mevduat Sigortası Hakkındaki Kanunla, ülkede faaliyet gösteren bankalarda mevduat hesabı açtıran bireyler için bir ortak zorunlu sigorta sisteminin oluşturulması ve işlemesi ile ilgili ilkeler tanımlanmıştır.⁵⁸ Sisteme göre bir bankanın iflası halinde Fon 6.000 AZN miktarını aşmamak kaydıyla her bir güvence altına alınan mevduatın %100'üne tazminat ödemektedir. İlgili kanuna göre, ulusal para birimli mevduatlar ulusal para cinsinden; yabancı para birimi cinsinden açılmış mevduatlar ise ilgili paralar cinsinden tazmin edilmektedir. Eğer mevduatlar ABD doları ve Euro cinsinden değilse, AMB'nin resmi kurları dikkate alınarak bu paralardan birine göre çapraz kurlar hesaplanıp, ona göre ödeme yapılmaktadır. Batan bankaların birkaçında parası varsa bu mevduatlar toplanmakta ve tek bir mevduat gibi değerlendirilerek mudiye ödeme yapılmaktadır.⁵⁹ Aralık 2010 itibariyle 43 banka Fon'un üyesidir. Ortalama kredi maliyeti %18–25 arasında değişmekte olup, koruma altındaki mevduatlarda maksimum faiz oranı %12 gibi oldukça yüksek düzeylerde dir.⁶⁰

Ülkede genel ekonomik büyümede yaşanan genişlemeye paralel olarak bankacılık sektöründe son yıllarda birçok göstergede önemli iyileşmeler gerçekleşmiştir. Tablo 4'te ülkede faaliyet gösteren ticari bankalara ait bazı göstergeler yer almaktadır.

⁵⁷ Asian Development Bank, *ibid.*

⁵⁸ Isazade, *ibid.*, p. 321.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 330.

⁶⁰ U.S. Department of State, *2011 Investment Climate Statement – Azerbaijan*, Bureau of Economic, Energy and Business Affairs, March 2011, <http://www.state.gov/e/eeb/rls/othr/ics/2011/157236.htm>, Erişim: 22.06.2011.

Tablo 4: Ticari Bankaların Bilanço Yapıları: Krediler (Milyon Manat)

		2005	2006	2007	2008	2009	2010
Net Dış Varlıklar		105,9	-113,3	-655,7	1076,6	-727,8	-850
Net Yurtiçi Varlıklar		1279,4	2372,1	4063,8	5679,7	5281,2	6395,6
	Yurtiçi Krediler	1428,4	2380,1	4597,6	6894,6	8391,9	9437,1
	Rezervler	369,8	844,8	956,4	997,8	748,5	1098,3
	Net Diğer Kalemler	-518,8	-852,8	-1490,2	-2212,7	-3859,2	-4139,8
Sermaye Yeterlilik Oranı		17,2	16,0	16,3	16,6	17,2	16,6
Geri Dönmeyen Kredilerin Oranı		4,7	3,3	2,1	2,2	3,6	5,4

Kaynak: The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Statistical Bulletin*, 4/2011

Bu dönemde toplam banka varlıkları içinde büyük bankaların⁶¹ payı azalmış, orta ölçekli bankaların rolü daha belirgin hale gelmiştir. Bankalar yapısal ağlarını genişletme ve müşterilerin finansal hizmetlere erişebilirliklerini iyileştirme yönünde çaba sarf etmektedirler. Bankacılık sistemi kurumsal olarak gelişmektedir. Banka şube ve departmanlarının yaklaşık yarısı bölgelerde işlem yapmaktadır. Bankaların birçoğu şirketler üzerine yoğunlaşmışlardır. Perakende bankacılık hizmetleri hızla gelişmektedir. Banka ürünleri müşterilere en son teknolojik araçlar üzerinden⁶² sunulmaktadır.

2005–2008 arasında bankacılık sektörünün bilançolarında ortaya çıkan dört katlık bir artışın arkasından, büyüme 2009’da sekteye uğramıştır. Varlıklar 2009’un ilk çeyreğinde %14 kadar düşmekle birlikte, daha sonra hızlı bir toparlanma sürecine girilmiştir. Sektörün yurtiçi varlıkları müş-

⁶¹ Varlıklar açısından ilk 5 banka.

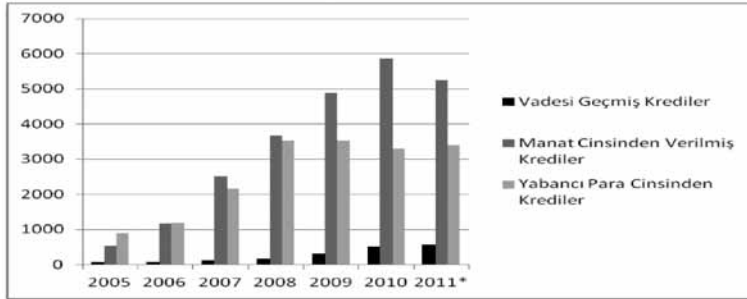
⁶² İnternet bankacılığı, mobil bankacılık, ATM’ler.

terilere verilen kredilerdeki büyük artışlar nedeniyle 2005'teki 2,3 milyar AZN değerinden beş kattan daha fazla artarak Nisan 2011 itibariyle 13,1 milyar AZN'ye yükselmişti.⁶³ Kredilerdeki artış ağırlıklı olarak mevduatlardan ve küresel ticari bankalarla uluslararası finansal kurumlardan alınan fonlar ile finanse edilmiştir.⁶⁴

Banka varlıklarının yapısında krediler önemli bir yer tutmaktadır. Nisan 2011 itibariyle müşterilere yönelik banka kredileri 8,9 milyar AZN düzeyindedir. Bu rakam banka varlıklarının %68'ine karşılık gelmektedir.

Grafik 1'den de görülebileceği gibi, yurtiçi krediler içerisinde ulusal para cinsinden verilen krediler ağırlıklıdır. Kredi portföyünün kalitesi genel olarak tatmin edici düzeydedir. Hanehalklarına verilen kredilerdeki artış bankacılık hizmetlerindeki önemli gelişmelerden biri olmuştur. Ancak küresel krizin etkisiyle geri dönmeyen kredilerin toplam krediler içerisindeki payı 2008'den sonra artmaya başlamıştır.

Grafik 1: Toplam Kredilerin Para Birimine Göre Dağılımı

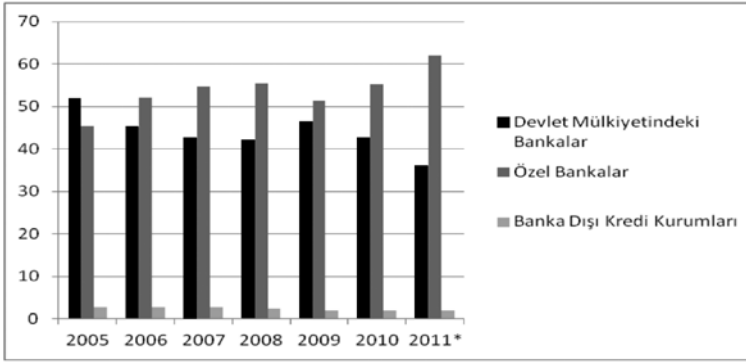
Kaynak: The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Statistical Bulletin*, 4/2011

Toplam kredilerin kaynağına bakıldığında 2011 itibariyle bankaların, kredi organizasyonlarının toplam aktiflerinin %98'ini oluşturdukları görülmektedir. Toplam kredi portföyü için de benzer bir durum söz konusudur. Daha önce de belirtildiği gibi, kredi piyasasında tek kamu bankası olan Uluslararası Azerbaycan Bankası'nın ağırlıklı bir yeri vardır.

*: Nisan 2011 itibariyle

⁶³ The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Key Monetary Indicators*, <http://www.cbar.az/pages/statistics/key-monetary-indicators>, 2011, Erişim: 08.07.2011

⁶⁴ Gerald Hübner, "As if Nothing Happened? How Azerbaijan's Economy Manages to Sail Through Stormy Weather", *Caucas Analytical Digest*, No. 18, 5 July, 2010, pp. 5-8.

Grafik 2 : Kaynağına Göre Krediler (%)

Kaynak: The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Statistical Bulletin*, 4/2011

Kredilerin yöneldikleri sektörler ekonomik gelişmenin yönü konusunda bir takım açılımlar sağlayabilir. Bu amaçla oluşturulmuş Tablo 5'e bakıldığında kredilerin ağırlıklı olarak hanehalklarının yanı sıra ticaret ve hizmetler sektörlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. 2011 itibariyle toplam kredilerin yaklaşık %60'ı bu kesimlere yönlendirilmiş durumdadır. Ülke ekonomisinin hayat kaynağı konumundaki enerji/doğal kaynaklar ve tarım sektörüne yönelik kredilerde ise azalmalar olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Kredilerin Sektörel Dağılımı

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011*
Ticaret ve Hizmetler	25,1	27,4	25,5	26,6	21,8	24,1	27,2
Enerji, Kimyasallar ve Doğal Kaynaklar	12,6	3,9	6,5	11,9	18,1	10,7	3,4
Tarım ve Gıda	6,8	5,8	4,2	3,6	4,7	4,8	5
İnşaat ve Gayrimenkul	5,7	6,5	6,7	6,4	6,9	7,2	7,7
Sanayi ve İmalat	5,8	8,2	6,6	5,9	6,4	7,4	5,7
Taşımacılık ve İletişim	8,9	9,1	10	9,3	6,2	5	5,3
Hanehalkları	27	32,9	35,4	32,5	27,7	29,5	32,8

Kaynak: The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Statistical Bulletin*, 4/2011

*: Nisan 2011 itibariyle

Krizden önceki dönemde ülkedeki hızlı ekonomik büyüme yerel bankaların kredi portföylerinde hızlı bir artışa yol açmıştır. Kredi artışı ekonominin bütün sektörlerinde yüksek düzeylerdeydi. Banka sermayelerinin ve tasarrufların artması devletin girişimcilere yönelik finansal desteklerinin devreye sokulmasıyla birlikte uzun vadeli kredi hacminde önemli artışlar gerçekleşmiştir. Ticari bankaların bilançolarında varlıklar kısmının en önemli kalemi olan mevduatlardaki gelişmeler Tablo 6'dan takip edilebilir.

Tablo 6: Ticari Bankaların Bilanço Yapıları: Mevduatlar (Milyon Manat)

		2005	2006	2007	2008	2009	2010
Toplam Mevduatlar		1368,7	2162,1	3411	4760,7	4654,2	5448,8
Manat Cinsinden Mevduatlar	Toplam	280,2	821,1	1662,6	1939,5	1915,8	2653,4
	Vadesiz	232	549,7	925	1050	1127,4	1478,8
	Vadeli	48,2	271,4	737,6	889,5	788,4	1174,6
Döviz Cinsinden Mevduatlar	Toplam	1088,5	1341,1	1748,5	2821,3	2738,4	2795,3
	Vadesiz	364,4	579,5	472,3	824,2	819,9	884,9
	Vadeli	724,1	761,6	1276,2	1997,1	1918,5	1910,4
Toplam Mevduatlar* / GSYH		10,9	11,5	12,0	11,8	13,0	13,1

Kaynak: The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, Key Monetary Indicators, 2011, <http://www.cbar.az/pages/statistics/key-monetary-indicators>, Erişim: 08.07.2011

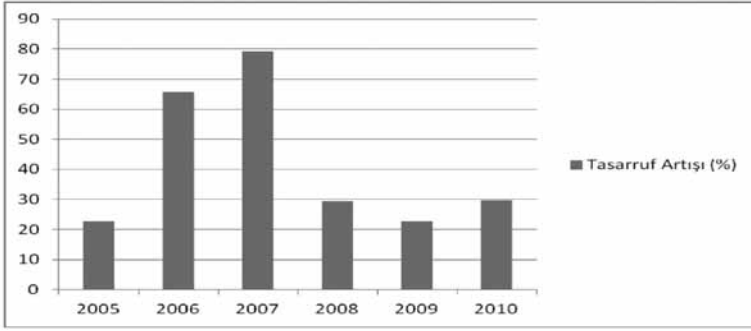
Halkın parasal gelirinin artması, bankacılık sistemine olan güvenin iyileşmesi, kreditorlerin ve mudilerin çıkarlarının korunmasına ilişkin yasal zeminin iyileştirilmesi, özellikle de Mevduat Sigorta Fonu'nun uygulamaya geçirilmesi banka mevduatlarında hızlı bir artışa yol açmıştır. Mevduat sigortası sistemi yerel bankalara olan güvenin artırılmasının etkin bir aracı olmuş ve hanehalkı tasarrufları için rekabetçi bir piyasa oluşmasına zemin hazırlamıştır. Artan petrol gelirleri ülkede önemli miktarda ticari fazla oluşturmuş, bu da manatın değer kazanmasına yol açmıştır. Bu değerlendirme yerel paraya güveni artırmış ve yabancı para cinsinden mevduatların toplam içerisindeki payı 2005'te %80 iken, 2010'da %51'e gerilemiştir. Bu, ekonomide para ikamesinin (dolarizasyon) giderek azaldığını göstermektedir. Diğer taraftan, 2010 itibariyle mevduatların %57'si vadeli

*: Yerleşik olmayanların ve merkezi hükümetin mevduatları dâhil değildir.

mevduatlardan oluşmaktadır. Vadeli mevduatların toplam içerisindeki payı dönem içerisinde artış göstermiştir.

Mevduatlara kaynaklık eden tasarruflar 2007 yılına kadar önemli oranda artış göstermiş, küresel krizle birlikte düşme eğilimine girmiştir (Grafik 3). Son yıllarda ekonomide dolarizasyon oranlarında düşüşler yaşanmakla birlikte, hanehalkları tasarruflarının önemli bir kısmını bankalar dışında yabancı menkul kıymetlerde tutmaya devam etmektedirler. Nisan 2011 itibariyle bankalardaki toplam mevduatlar 5 milyar AZN civarındadır. Bireysel tasarrufların yanı sıra kurumsal tasarruflar da önemli ölçüde artmıştır. Ancak 2007'den bu tarafa mevduatlardaki artış oranının kredi artış oranının gerisinde kaldığı görülmektedir.

Grafik 3: Tasarruflardaki Artış

Kaynak: State Statistical Committee of the Azerbaijan Republic, <http://www.azstat.org/indexen.php>, Erişim: 15.07.2011.

2006'da konut piyasasını finanse edecek şekilde mortgage sisteminin oluşturulması konusunda yasal düzenlemeler yapılmış ve Azerbaycan Mortgage Fonu kurulmuştur. 2009'da mortgage piyasasının ikincil piyasası oluşturulmuş ve AMB, Uluslararası Finans Şirketi'nin (IFC) uzmanlarıyla birlikte mortgage'a dayalı menkul kıymetler hakkında bir yasal çerçeve hazırlamıştı.⁶⁵ Bu gelişmeler bireysel kredilerde ilave bir artış ortaya çıkarmıştır. Düzenlemelerin iyileştirilmesi ve yabancı bankaların ulusal bankacılık sistemine aktif katılımları mevduat artışını olumlu etkilemiştir.⁶⁶

⁶⁵ The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Annual Report 2009*, Baku, 2010, p. 79.

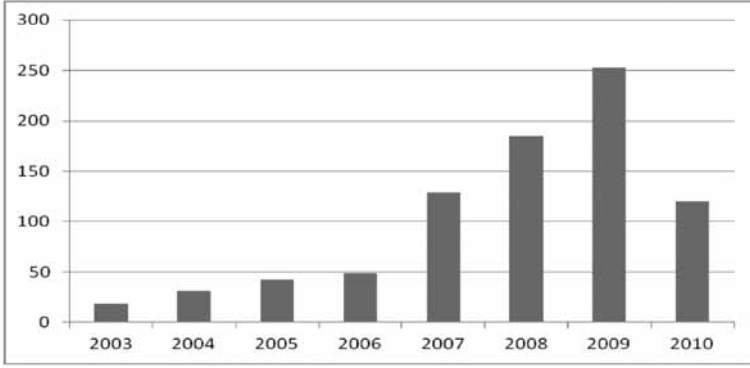
⁶⁶ International Bank of Azerbaijan, *Azerbaijan Banking System: An Overview*, Strategic Development Department, 2007, <http://www.the-best-of-both-worlds.com/supportfiles/azerbaijan-banking-sector-2007.pdf>, Erişim: 15.07.2011

Halkın tasarruflarının önemli bir kısmını finansal varlıklarda tuttuğu görülmektedir. Ülkede 1,1 milyonun üzerinde banka hesabı bulunmaktadır. Bu hesapların bir kısmı aile hesabıdır. Bu durum göstermektedir ki, 8,5 milyon nüfusu olan bir ülkede halkın büyük bir kısmı bankacılık sistemine yeterince erişememektedir.

Grafik 4'ten de görülebileceği gibi, Azerbaycan'da bankacılık sektörünün tamamında karlılık yüksektir. Küresel krizin etkilerinin tam olarak hissedildiği 2009 yılına kadar banka karlarında sürekli artış söz konusu olmuş, 2010'da ise bir düşüş yaşanmıştır. Aynı şekilde bankaların yurtdışından borçlanmalarında da bir artış söz konusudur.

Grafik 4: Bankacılık Sisteminin Net Kârı (Milyon Manat)

Kaynak: The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Statistical Bulletin*, 4/2011

3.2.2. Banka Dışı Kredi Kurumları

Azerbaycan'da bankacılık sektörü ödünç verme piyasasında hâkim pozisyonundadır. Banka dışı kredi kurumlarınca verilen kredilerin toplam değeri hızlı bir şekilde artarken, toplam krediler içerisindeki payları hâlâ %3'ten daha azdır. Ülkede uluslararası yardım örgütleri (humanitarian organizations) tarafından kurulmuş 18 tane banka dışı kredi organizasyonu (MFIs), 87 kredi birliği ve AqrarKredit⁶⁷ bulunmaktadır

⁶⁷ 1987'de Tarım Sanayi Bankası olarak kurulmuş ve 1988'de faaliyete geçmiş bir finansman kurumudur. Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra bu kurum 1992–2001 arasında aynı şartlarda faaliyetlerini devam ettirmiştir. Ülkede yürütülen reform çalışmaları ile uyumlu olarak 2001 yılında Maliye Bakanlığı'nın sermayesiyle bir banka-dışı kredi organizasyonu statüsünde yapılandırılmıştır. Halihazırda Kurum Tarım Bankasına dönüştürülme sürecindedir.

Tablo 7’de ülkede faaliyet gösteren banka dışı kredi kurumlarına ilişkin bazı göstergeler yer almaktadır. Uluslararası yardım örgütleri tarafından kurulan banka dışı kredi örgütlerine ilk olarak Hükümetin 2002’deki Yoksulluğun Azaltılmasına Yönelik Program çerçevesinde çıkarılan Bankalar Kanunu ile birlikte 2003’te lisans izni verilmiştir. Esas olarak kırsal tarımın geliştirilmesini teşvik etmek amacıyla dönük olarak faaliyet gösteren Kredi Birlikleri ile ilgili yasal düzenleme ise 23 Aralık 2001’de yapılmıştır. 2003 yılında 45 kredi birliği kurulmuş, bu sayı 2011’de 87’ye çıkmıştır. Kredi Birlikleri mevduat kabul edemezler. Bu nedenle diğer dışsal fonlara veya bağışlara (teberrü) dayanarak kaynak oluştururlar. Fonksiyonel açıdan diğer banka dışı finansal kurumlardan farklı olmamakla birlikte, bu kuruluşlar çoğunlukla kamu fonlarına aracılık etmektedirler.⁶⁸

Tablo 7: Banka Dışı Kredi Kurumları

Kredi Kurumu / Yıl		2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Kredi Birlikleri	Şartlı Sermaye	0,9	1,26	2,3	3,01	4,25	4,83	6,56
	Varlıklar	2,18	3,87	6,69	8,76	12,7	15,64	22,55
	Şube Sayısı	0	0	0	0	0	0	0
Uluslararası İnsani Yardım Kurumları Tarafından Finanse Edilen Kredi Kurumları	Şartlı Sermaye	0,04	0,06	3,93	11,15	2,37	8,82	9,1
	Varlıklar	6,77	22,31	38,39	58,97	127,92	174,92	185,84
	Şube Sayısı	6	13	13	29	44	52	54
Diğer Banka-Dışı Kredi Kurumları	Şartlı Sermaye	11,38	11,39	11,39	11,39	18,53	19,68	18,67
	Varlıklar	27,94	32,6	29,35	24,83	25,86	26,14	25,34
	Şube Sayısı	12	12	12	12	12	12	12
Toplam	Şartlı Sermaye	12,33	12,71	17,62	25,55	25,15	33,33	34,33
	Varlıklar	36,89	58,78	74,43	92,56	166,48	216,7	233,73

Kaynak: The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Statistical Bulletin*, 4/2011

⁶⁸ The World Bank, 2009, *ibid*, p. 38.

Ele alınan dönemde kredi birliklerinin gerek şartlı sermayelerinde,⁶⁹ gerekse varlıklarında önemli artışlar gerçekleşmiştir. Söz konusu kurumların şube ağları bulunmamaktadır. Tabloda en dikkat çekici olgu, uluslararası insani yardım kurumları tarafından finanse edilen kredi kurumlarının durumudur. Finans sisteminde giderek daha fazla yer alan bu kurumların şartlı sermayelerinde, varlıklarında ve şube sayılarında özellikle 2005 yılından sonra önemli artışlar söz konusu olmuştur. Bu olumlu gelişmelere karşılık bir bütün olarak bakıldığında banka dışı kredi kurumlarının kredi piyasasındaki payının hâlâ çok düşük düzeylerde (%3 civarında) olduğu görülmektedir.

Finansal sistemin önemli segmentlerinden birisi de sigortacılık sektörüdür. Sigorta şirketleri 1992 yılından itibaren yabancı ortaklar ile birlikte, 1995 yılından itibaren ise yerli sermayeli olarak kurulmaya başlanmıştır.⁷⁰ Bankacılık sektörüyle karşılaştırıldığında ülkede sigortacılık sektörünün çok gerilerde olduğu görülmektedir. Özellikle hayat sigortası sektörü çok zayıf kalmıştır. Sektörde işlem gören başlıca ürün motorlu taşıtlar sigortasıdır.⁷¹ Sektörün düzenlenmesine yönelik ilk yasal düzenleme 1993'te yapılmıştır. Parlamento 1999'da yeni bir kanun çıkarmış ve bu kanun 2007'ye kadar yürürlükte kalmıştır. Konuyla ilgili olarak en son Mart 2008'de yeni bir yasal düzenleme yapılmıştır.⁷² Yeni kanun müşterilerin korunmasına ilişkin birçok yeni provizyon sağlamak ve hayat sigortası işlemlerinin geliştirilmesine dönük düzenlemeler içermektedir. Sektörde hâlihazırda 27 sigorta şirketi, 1 reasürans şirketi, 174 sigorta acentası ve 7 sigorta brokeri bulunmaktadır.⁷³ Büyük katılımcıların çoğu önde gelen bankaların yan kuruluşları konumundadırlar. En büyük 3 sigorta şirketi, Azersigorta, Mbask ve Ateshgh'dır.

Bir kuruluşun sigorta şirketi olarak faaliyet gösterebilmesi için Maliye Bakanlığı'ndan lisans alması gerekmektedir. Başlangıçta sektöre yabancı katılım için üst limit %49 olarak belirlenmişti. Yeni düzenlemede bu eşik kaldırılmıştır. Bu bağlamda, yabancı bireyler ve yabancı kuruluşların yerel şubelerinin kurucu olmaları veya yerel sigorta şirketlerinin hisselerini almaları yasaklanmış, ancak yabancı sigorta şirketlerinin kendilerine yöne-

⁶⁹ İngilizce literatürde "*charter capital*" olarak geçen kavram, borçlanarak sermaye artırımına giden anonim şirketlerin çıkardıkları hisse senetlerine dönüştürülebilir tahvilleri ifade etmektedir.

⁷⁰ Aras, age, s. 96.

⁷¹ The World Bank, 2009, ibid, p. 17.

⁷² Sabina Gulmaliyeva and Ismail Askerov, *Azerbaijan*, Azerbaijan Chamber of Commerce and Industry, 2011, <http://www.ifri1000.com/pdfs/Directories/24/Azerbaijan.pdf>, Erişim: 13.07.2011.

⁷³ Gulmaliyeva and Askerov, ibid.

lik kısıtlamalara son verilmiştir. Finansal krizin ülkedeki sigorta piyasası üzerinde dolaylı etkileri olmakla birlikte, sektör hâlâ yabancı yatırımcılar için çekiciliğini korumaktadır. Hızlı büyüyen ekonomisiyle gelecek bir kaç yıl içerisinde yerel sigorta piyasasında yabancı yatırımların artması beklenmektedir.⁷⁴

Birçok ülkede finans sisteminin önemli aktörlerinden biri olan emeklilik sistemi de Azerbaycan'da henüz gelişme aşamasındadır. Azerbaycan Emeklilik Fonu bağımsız bir kuruluş olarak Sovyet döneminin sonunda 1991'de kurulmuştur. Ancak Fonla ilgili olarak modern bir emeklilik sisteminin gerekleri olan etkin yasal çerçeve, politik çerçeve, vasıflı personel, merkezi bir kayıt sistemi ve hatta fiziki bir bina dahi bulunmuyordu. Kurumun idari sorumlulukları Devlet Sosyal Koruma Fonu ve çeşitli kamu kuruluşlarının (KİT'ler dâhil) emeklilik departmanları olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Verilerin toplanması ve işlenmesi herhangi bir merkezi kayıt sistemi olmaksızın elle yapılıyor, bu da sistem içerisinde yolsuzlukların ve hataların artmasına yol açıyordu. 2001'den sonra hükümet, sistemi önemli ölçüde reforma tabi tutmuş ve uygulanan politikalar çerçevesinde sistemde bir takım iyileşmeler olmuştur. 2006'dan bu tarafa Devlet Sosyal Koruma Fonu'nun veri tabanı 1,8 milyon çalışan, 300 bin işveren ve 1,3 milyon emekliyi kapsayacak şekilde genişletilmiştir.⁷⁵ Devlet dışındaki emeklilik fonları için bir kanun tasarısı hazırlanmış, ancak finansal piyasaların henüz yeterince gelişmemiş olmasının doğurabileceği sorunlar nedeniyle yasa haline dönüştürülemedi. Uluslararası Azerbaycan Bankası ve Kapital Bank emeklilik hizmetleri sunmaya yetkili bankalardır; özel emeklilik fonları şu an mevcut değildir.⁷⁶

Azerbaycan finans piyasasında yeni gelişen bir alan da leasingdir. 1994'te yaşanan bankacılık krizinin arkasından kaldırılan leasing işlemleri 2003'te yeniden uygulamaya geçirilmiştir. Ülkede leasing şirketleri ya sınırlı sorumlu veya anonim şirket şeklinde kurulmakta ve Medeni Kanun çerçevesinde faaliyet göstermektedirler. Bu kuruluşlara yönelik özel bir düzenleyici ve denetleyici organ bulunmamakla birlikte, leasing esas olarak bankacılık sektörünün bir uzantısı olduğu için AMB, sektörle ilgili verileri toplamakta ve bir dereceye kadar denetim yapabilmektedir.⁷⁷

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Salim Muslumov and Oktay Ibrahimov, *Pension Reform in Azerbaijan: Challenges and Achievements, Development and Transition*, UNDP, 2009.

⁷⁶ Oesterreichische Entwicklungsbank, ibid.

⁷⁷ The World Bank, 2009, ibid, p. 40.

Hâlihazırda ülkede 19 leasing şirketi bulunmaktadır. Bunlardan 12'si aktif olarak faaliyet göstermekte olup, en büyük leasing şirketi olan Joint Leasing, Uluslararası Azerbaycan Bankası'na aittir. Bu nedenle de dolaylı olarak hükümetin mülkiyetindedir. Ülkedeki talep şartları leasing için uygun olmakla birlikte, vergileme sorunları nedeniyle piyasa gelişmemektedir. Banka kredilerinin aksine leasing için KDV istisnası bulunmamaktadır. Bu da leasing işlemlerini banka kredilerine göre %20 daha maliyetli hale getirmektedir. Sonuç olarak leasing ürünlerine yönelik talep düşük kalmakta ve müşterilerin çoğu banka kredilerini tercih etmektedir.⁷⁸

Ülkede mikro finans işlemleri bankalar, banka dışı kredi kurumları ve kredi birlikleri tarafından yürütülmektedir. Bu kuruluşların tamamı AMB tarafından denetlenmektedir. Hâlihazırda 11 banka, 19 banka dışı kredi kurumu ve 77 kredi birliği mikro finans işlemleri yapmaktadır.⁷⁹

3.2.3. Borsalar

Azerbaycan'da faaliyet gösteren 2 borsa bulunmaktadır. Bunlar Bakü Menkul Kıymetler Borsası ve Bakü İnterbank Döviz Borsası'dır.

3.2.3.1. Bakü Menkul Kıymetler Borsası

Kafkasya'da ilk borsa kurumu ve Rusya İmparatorluğunun borsa merkezlerinden biri 18 Temmuz 1886'da Bakü'de kurulmuştur. Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'ne dâhil edilmesinden sonra 1922'de daha önceki Kafkasya Bankası'nın binasında Bakü Borsası faaliyetlerini sürdürmüştür. Borsanın en önemli görevlerinden birisi, Azerbaycan piyasalarında işlem gören bütün ticari mallar, değerli kâğıtlar ve dövizler için piyasa oluşturmasıydı. Sovyetler Birliği'nin politikalarında değişiklik yapması ve ekonominin piyasa mekanizmasına uyumlaştırılmasından vazgeçilmesinden hemen sonra Bakü Borsası da kapatılmıştır.⁸⁰

Örgütlü bir menkul kıymetler borsasının oluşumu 1996'da kamu borç araçlarının oluşturulmasıyla başladı. Aynı yıl, Maliye Bakanlığı toplam 5 milyon AZN (yaklaşık 1 milyon dolar) tutarında ve yıllık %31,18'lik getirisi olan ilk hazine bonusu ihracını duyurdu. 1999'da oluşturulan Devlet Menkul Kıymetler Komitesi menkul kıymetler piyasasının geliştirilmesine

⁷⁸ Oesterreichische Entwicklungsbank, ibid.

⁷⁹ The World Bank, 2009, ibid, p. 35.

⁸⁰ Farhad Amirbekov, "Development of Exchange Business in Azerbaijan: New Impulse of Regional Integration", *Bank&Business*, Special Issue, 2008, http://www.bbv.org/data/files_en/33_2.doc, Erişim: 08.05.2011.

yönelik temel mekanizmaları oluşturmaya başladı. Komite menkul kıymet piyasası katılımcılarının denetlenmesi ve piyasada işlem gören şirket tahvilleri, hisse senetleri, hazine bonoları ve diğer bütün borç menkul kıymetlerini içeren işlemlerle ilgili düzenlemelerin yapılmasından sorumludur.⁸¹ Piyasada aracılık yapacak kurumlara yönelik bir takım zorunluluklar getirildi. Yatırımcıların piyasa kolaylıklarına ve piyasa bilgisine erişimlerini sağlamayı amaçlamayan düzenlemeler yapıldı. Ekim 2000'de, ağırlıklı olarak bankacılık sektöründen olmak üzere Türk ve İngiliz sermayesinin de aralarında bulunduğu bir grup hissedar tarafından Bakü Menkul Kıymetler Borsası kuruldu.⁸² Borsanın statüsü halka açık olmayan anonim şirket olup, 19 hissedarı vardır. Bunlardan biri de İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'dır. Borsanın 15 üyesi vardır ve piyasa aktivitesi ağırlıklı olarak (%93) hazine bonoları ve kamu menkul kıymetleri üzerinden yürütülmektedir. Kalan %7'lik kısım şirket tahvilleri ve hisse senetlerine aittir. Borsa piyasa katılımcılarına mevduat, kliring ve ödeme, bilgi hizmetleri, danışmanlık ve eğitim şeklinde bir dizi hizmet sunmaktadır.

Eylül 2004'te AMB para politikası operasyonlarını desteklemek için kısa vadeli senetler (notes) ihraç etmeye başladı. Diğer yandan aynı yıl Maliye Bakanlığı hazine bonusu ihracını önemli ölçüde azalttı. Ayrıca 2004 yılı büyük ölçekli şirket menkul kıymetlerinin ihracının başlangıç noktasıydı. Bu dönemde bankalar borç menkul kıymetleri ihraç etmeye başladılar. Bu kâğıtlar kısa bir süre içinde oldukça popüler hale geldi.⁸³

Borsada bireysel yatırımcıların sayısı ve Borsaya kayıtlı şirket sayısı çok az olduğundan⁸⁴ ve birçok özkaynak işlemleri borsa dışında gerçekleştirildiğinden piyasa hâlihazırda bireysel ve kurumsal yatırımcıları çekemeyecek kadar durgun bir görünüm arz etmektedir.⁸⁵ Borsa esas itibarıyla şirket menkul kıymetlerinin alım satımı ve ödemelerin yapılmasına aracılık etmek üzere kurulmuştur. Diğer taraftan, kamu menkul kıymetle-

⁸¹ The World Bank, *Payments and Securities Clearance and Settlement Systems in Azerbaijan*, Commonwealth of Independent States Payments and Securities Settlement Initiative, 2006.

⁸² Bir ülkede sermaye piyasasının gelişmesi bankacılık sektörünün gelişmişlik düzeyiyle yakından ilişkilidir. Teorik ve ampirik modellere göre ekonomiler büyüdükçe bankalar ve menkul kıymet piyasaları arasındaki karşılıklı etkileşim belirginleşmektedir. Bu iki yapı sermayenin hareketlilik kazanmasında birbirlerinin ikamesi olmaktan çok karşılıklı olarak birbirini destekleyen ve tamamlayan bir rol oynamaktadırlar.

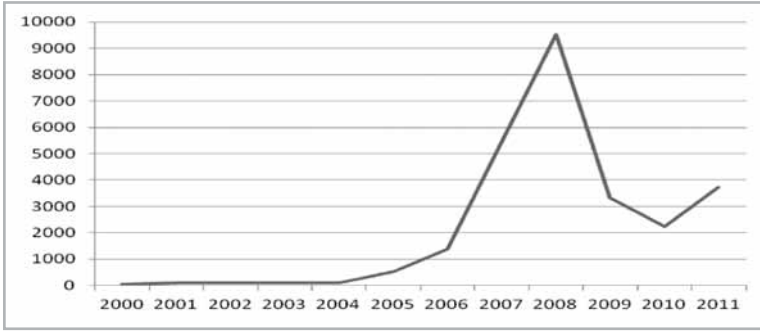
⁸³ The World Bank, 2006, ibid.

⁸⁴ Hâlihazırda Borsaya kayıtlı 2 şirket bulunmaktadır. Demirbank ve Teknikbank'a ait hisse senetleri ve tahviller borsada işlem görmektedir. Yurtiçindeki hisse senedi ihraç potansiyeli olan firmaları piyasaya çekmek için yoğun çaba sarfedilmektedir. (Oesterreichische Entwicklungsbank, ibid, p. 35)

⁸⁵ The World Bank, 2009, ibid, p. 27.

rinin ticareti, emanete alınması ve ödeme işlemlerinin yapılması da Borsa üzerinden yapılmaktadır. Grafik 5'te Borsanın işlem hacmi gösterilmektedir. Buna göre faaliyete geçtiği 2000 yılından 2005'e kadar olan sürede Borsada işlem hacmi oldukça düşük düzeylerde kalmış, 2006–2008 arasında önemli ölçüde yükselmiş, ve küresel krizin etkisiyle 2008 sonrasında tekrar düşüş söz konusu olmuştur.

Grafik 5: Bakü Borsası İşlem Hacmi (Milyon Manat)

Kaynak: Baku Stock Exchange, [http://www.bfb.az/index.php?r=101 &lang=en](http://www.bfb.az/index.php?r=101&lang=en), 2011, Erişim: 15.07.2011.

Sermaye piyasasında doğrudan yatırımlar ve portföy yatırımları şeklinde işlem yapılmaktadır. Piyasanın doğrudan yatırım yapılan segmentinde bankalar kredi şirketleri, leasing şirketleri ve yatırım organizasyonları aktif katılımcılar olarak yer almaktadırlar. Sermaye varlıklarına doğrudan yatırım yapma sürecinde bankaların yanı sıra işletmeler, hanehalkları, devlet bütçesi ve bütçe dışı fonlar da yer almaktadır. Yabancı yatırımcılar da piyasanın bu kısmında işlem yapmaktadırlar.⁸⁶

Borsada kamu ve özel şirket menkul kıymetleri olmak üzere iki tür menkul kıymet işlem görmektedir. Kamu menkul kıymetleri bağlamında borsada hazine bonoları, devlet tahvilleri, merkez bankası senetleri (note) alınıp satılmakta ve repo işlemleri yapılmaktadır. Hazine bonoları Maliye Bakanlığı tarafından ihraç edilmekte olup, vadeleri 1 aydan 1 yıla kadar olabilmektedir. Devlet tahvilleri ise 2–3 yıl vadelerle ihraç edilmektedir. Her iki menkul kıymet de yerleşik olan/olmayan gerçek ve tüzel kişilere satılmaktadır. Merkez Bankası ise Borsa üzerinden yerel ticari bankalara

⁸⁶ Baku Interbank Currency Exchange, *Financial Market of Azerbaijan*, 2011, http://www.bbvb.org/index.php?link=menu_view&id=8&lang=en, Erişim: 15.07.2011.

yönelik olarak bono (senet) ihracı, repo, ters repo ve interbank repo işlemleri gerçekleştirmektedir. Piyasanın ikinci kısmını oluşturan şirket menkul kıymetleri ise anonim şirketler tarafından çıkarılan adi ve imtiyazlı hisse senetleriyle sıfır kuponlu veya kuponlu tahvil ve bonolardan oluşmaktadır. Bu araçlar da yerleşik olan/olmayan gerçek ve tüzel kişilere satılmaktadır.⁸⁷

Borsanın ağırlıklı kısmını oluşturan kamu menkul kıymetlerine ilişkin verilere bakıldığında, piyasaya hazine bonolarının hâkim olduğu görülmektedir (Tablo 8). Hazine bonolarının ihracı 2005'te 39,4 milyon AZN iken, 10 katlık bir artışla 2011'de 308,5 AZN'ye yükselmiş olup, toplam piyasa hacminin %69,2'sini oluşturmaktadır.

Tablo 8: Kamu Menkul Kıymetler Piyasası Göstergeleri

		2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011*
İhraç Edilmiş Kamu Menkul Kıymetleri (Milyon Manat)		39,4	17,7	406,7	410,7	173,9	309,7	308,5
	Hazine Bonoları	15,1	63	153,5	230,6	164,9	269,7	213,5
	Merkez Bankası Senetleri	24,3	113,7	253,2	180,1	9	40	95
Kamu Menkul Kıymet Piyasalarındaki Pay (%)	Hazine Bonoları	38,3	35,7	37,8	56,2	94,8	87,1	69,2
	Merkez Bankası Senetleri	61,7	64,3	62,2	43,8	5,2	12,9	30,8

Kaynak: The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Statistical Bulletin*, 4/2011.

3.2.3.2. Bakü İnterbank Döviz Borsası

Bakü İnterbank Döviz Borsası (BİDB) 1993'te kurulmuş olup, bir kurul tarafından yönetilmektedir. Borsada işlem yapma serbestisi sadece yabancı para cinsinden işlem yapma lisansı bulunan bankalara aittir. BİDB Azerbaycan'da yabancı para işlemlerinin yapılacağı başlıca piyasa

⁸⁷ Baku Stock Exchange, <http://www.bfb.az/index.php?r=101&lang=en>, 2011, Erişim: 15.07.2011.

*: Nisan 2011 itibarıyla

olmasının yanı sıra bankaların aralarında ödünç para alıp verebildikleri bir piyasadır. 2002’de BİDB tarafından başlatılan “Borsa Elektronik Ticaret Sistemi”⁸⁸ bilgi ticareti sistemi için bir prototip oluşturmuştur. Borsanın özelleştirilen teşebbüslerin menkul kıymetlerinin kaydedilmesine dönük olarak hazırlanmasının yanında BİDB, bazı bankaların borsa kotuna alınması için önemli çalışmalar yürütmektedir.⁸⁹ Borsada işlem gören paralar ABD Doları, Euro ve Rus Rublesidir. Ancak piyasanın %98’ini ABD doları oluşturmaktadır. İşlemler BEST üzerinden gerçekleştirilmektedir.⁹⁰

BİDB finansal piyasanın para piyasası segmentinde interbank kredileri vermede aracı olarak fonksiyon görmektedir. Döviz piyasası ulusal paraların birbirlerine dönüştürülmesine imkân sağlamak suretiyle, dış ticaret, hizmetler, yatırımlar ve uluslararası ödemelerle ilgili denkleştirmelerin gerçekleştirilmesini sağlamaktadır. Bankalar⁹¹ ve BİDB döviz piyasasında aracılık fonksiyonu icra etmekte ve bu fonksiyon üzerinden oluşan döviz kuru AMB’nin resmi kuru için bir temel oluşturmaktadır.⁹²

4. Finansal Politikalar

Azerbaycan’da ekonomik iyileşme 1995’ten itibaren Hükümetin, ekonomik istikrarı tesis edecek ve yapısal reformları hızlandıracak bir reform programını uygulama kararı almasıyla başlamıştır. 2000’li yıllara kadar bankacılık sektörü önemli ölçüde baskı altında tutulmaktaydı. Yaygın operasyonel kayıplar, likidite ve sermaye yetersizliği bunun göstergeleriydi. Buna bağlı olarak bankalara olan güven düzeyinin düşüklüğü, bu kurumların bireylerden ve işletmelerden tasarrufları çekme kabiliyetinin yanı sıra, ekonomik büyümeyi destekleyecek olan kredi, ödeme ve diğer bankacılık hizmetlerinin sağlanmasını da kısıtlamaktaydı. Bu çerçevede Hükümet finansal sektör için daha etkin tedbirler almaya başlamış ve bu konudaki çabalarını yoğunlaştırmıştır. Bu çabalar Dünya Bankası ve IMF tarafından da destek görmüştür.

Finansal sektör reformlarının amacı, finansal kaynakları hareket kabiliyeti yüksek, sağlam, iyi fonksiyon gören, büyüyen bir ekonominin kredi

⁸⁸ Bourse E-System of Trades (BEST)

⁸⁹ Amirbekov, ibid, p. 2.

⁹⁰ The World Bank, 2006, ibid.

⁹¹ Yerel ve yabancı bankalar kurmuş oldukları 'muhabir' banka ilişkileri ile dünyanın birçok ülkesine yönelik parasal işlemleri yürütebilmektedirler.

⁹² Baku Interbank Currency Exchange, ibid.

ihtiyaçlarını etkin bir şekilde karşılayan, etkin ve güvenilir ödeme sistemleri olan, rekabetçi bir bankacılık sistemi oluşturmak şeklinde belirlenmişti. Bu amaç doğrultusunda Hükümet ve Azerbaycan Merkez Bankası tarafından sistemik banka yeniden yapılandırması ve reformuna yönelik kapsamlı bir strateji çerçevesinde bir program uygulamaya konulmuş ve önemli ölçüde başarılı olunmuştur.

AMB ülkedeki finansal kurumları konsolide etmeye ve sisteme istikrar kazandırmaya çabalamaktadır. Bu çerçevede bankaların birleştirilmesini ve mevcut kurumların büyümesini teşvik eden politikalar yürütmektedir. Konsolidasyon çerçevesinde bankaların sayısı azaltılırken, toplam varlıklar artırılmış; finansal sektörün daha ileri düzeyde konsolide edilmesi ve sisteme istikrar kazandırılması amacıyla sermaye gereklilikleri birkaç kat yükseltilmiştir. Yeni bankalar için asgari sermaye gerekliliği Temmuz 2008’de 10 milyon AZN’ye çıkarılmıştır.⁹³

2007’de mevduat sigortası uygulamaya geçirilmiştir. Başlangıçta üst limit 6.000 AZN iken, yakın zamanlarda derinleşen ekonomik krizin mevduat çekilmelerine yol açmasını engellemek için bu rakam 30.000 AZN’ye çıkarılmıştır.⁹⁴

Hâlihazırda ülkede faaliyet gösteren 131 finansal kurum bulunmaktadır. Bunların 44 tanesi yerel ve yabancı bankadır. Son yıllarda bankacılık sektörüne yabancı katılımı üzerindeki kısıtlamalar önemli ölçüde kaldırılmıştır. Yabancı yatırımcılar Azerbaycan bankalarında %50’ye kadar hisse sahibi olabilmektedirler. Döviz işlemleri üzerindeki kısıtlamalar 2002’de önemli ölçüde kaldırılmıştır. 2008–2009 küresel krizinden bu yana genişletici para politikası uygulanırken, prefinansman oranları %15’ten %2’ye; zorunlu karşılık oranları %12’den %0,5’e çekilmiştir.⁹⁵

Finansal sürdürülebilirliği sağlamaya çalışan merkez bankası 10 Şubat 2009 itibarıyla yeni bir para piyasası aracı yürürlüğe koymuştur. Bu araç “Para Swap İşlemleri”dir. Ulusal para swapları bankaların döviz pozisyonlarını uygun bir şekilde yönetmelerini mümkün hale getirmiştir.⁹⁶

Banka dışı kredi kurumları ile ilgili yasal düzenleme Aralık 2009’da Parlamento’da kabul edilmiş ancak düzenlemelerin tamamı henüz uygula-

⁹³ Oesterreichische Entwicklungsbank, *ibid*, p. 27.

⁹⁴ *Ibid*, p. 27; The World Bank, 2009, p.1.

⁹⁵ PwC Azerbaycan, *ibid*.

⁹⁶ The Central Bank of The Republic of Azerbaijan, *Annual Report 2009*, Baku, 2010, p. 47.

maya geçirilmediği için, finansal hizmetlere erişimi kolaylaştırıp, kolaylaştırmayacağı hâlâ belirgin değildir. Ekim 2010'da Parlamento'da Yatırım Fonları Hakkında Kanun kabul edilmiş olup, Devlet Menkul Kıymetler Komitesi bu kanunu destekleyecek kurumsal yapıları ve düzenlemeleri hazırlamaktadır. Bakü Borsası'nda halihazırda sadece iki hisse senedi kayıtlıdır. Borsa henüz öğrenme sürecini yaşamaktadır. Mortgage tahvilleri de piyasanın güçlenmesine katkı yapacaktır. Bunların değeri 2010'da yaklaşık 75 milyon AZN'dır; 2011'de 60 milyon olması beklenmektedir. Azerbaycan Mortgage Fonu toplamda en az 100 milyon AZN tutarında tahvil ihraç edebilecek kapasitededir.⁹⁷

Finansal sistemdeki gelişmeler ülkede döviz kurlarını önemli ölçüde etkilemiştir. Halen ülkede döviz işlemlerinin yapıldığı üç farklı yer bulunmaktadır: Açık Interbank Döviz Piyasası (OpIFEM), Dâhili Banka İşlemleri (IBT) ve Borsa Elektronik Ticaret Sistemi (BEST). Toplam işlem hacminin yaklaşık %40'ı IBT'de işlem görmektedir. Bu işlemlerin yarıya yakını dolar cinsindedir.⁹⁸

Azerbaycan parası Manat, 1 Ocak 1994'ten bu tarafa tek yasal ödeme aracı olarak kabul edilmiştir. Döviz işlemleri 21 Ocak 1994 tarihli Döviz İşlemlerinin Düzenlenmesine Dair Kanun çerçevesinde yürütülmektedir. AMB döviz kuru politikasını oluşturmakta ve döviz kontrollerine ilişkin düzenlemeler yapmaktadır. Döviz işlemlerine yönelik düzenlemeler çerçevesinde yerleşiklerin ve yerleşik olmayanların belirli durumlarda⁹⁹ Azerbaycan'dan döviz transfer etmelerine izin verilmektedir.¹⁰⁰

Kasım 2004'te IMF Kuruluş Yasasının VIII. Maddesinin 2, 3 ve 4. maddelerindeki yükümlülükler kabul edilmiş ve bu çerçevede cari uluslararası işlemler için yapılacak ödeme akımları üzerindeki kısıtlamaları kaldıran¹⁰¹ bir kur sistemi uygulanmaya başlanmıştır.¹⁰² Azerbaycan'da liberal bir döviz sistemi vardır ve yatırım amacıyla fonların transferi veya bir başka paraya dönüştürülmesi üzerinde herhangi bir kısıtlama bulunmamaktadır. Paraların dönüştürülmesi Bakü Interbank Döviz Borsası ve

⁹⁷ U.S. Department of State, *ibid.*

⁹⁸ Hasanov and Huseynov, *ibid.*

⁹⁹ Örneğin kredi geri ödemeleri, royaltiler, franchising ücretleri gibi.

¹⁰⁰ PwC Azerbaijan, *ibid.*

¹⁰¹ Fon'un uygun gördüğü güvenlik nedeniyle konulan kısıtlamalar hariç.

¹⁰² IMF, *Republic of Azerbaijan: Staff Report for the 2010 Article IV Consultation*, IMF Country Report No. 10/113, 2010.

Organize Olmuş İnterbank Para Piyasası üzerinden gerçekleştirilmektedir. Temmuz 2002’de Bakü Elektronik Döviz Sistemi üzerinden işlem yapmaya başlanmıştır. Nakit döviz işlemleri çok sayıdaki döviz noktalarından yapılmakta olup, döviz elde etmede herhangi bir güçlük bulunmamaktadır. Ekonomide para ikamesi olgusu artış gösterdiği için, 2001’den bu yana Hükümet, AMB nakit işlemlerinin Azerbaycan Manatı cinsinden yapılmasını zorunlu tutmuştur.¹⁰³

AMB 2006’nın başlarında sabit döviz kuru sisteminden, fiili olarak ABD dolarına karşı sürünen pariteler sistemine geçiş yapmıştır. Yasal olarak döviz kuru rejimi Mart 2008’den beri ulusal paranın bir Euro-Dolar sepetine bağlanması şeklinde oluşturulmuştur. Euro-Dolar sepetine geçişi takiben, AMB Euro’nun sepetteki ağırlığını önce artırmış daha sonra azaltmıştır. Böylece ulusal para fiili olarak Dolara bağlı hale gelmiş,¹⁰⁴ rejim Haziran 2008’den itibaren ulusal paranın Dolara karşı istikrarlı tutulduğu bir bağlı kur rejimi şeklini almıştır. Orta vadede ekonomik faaliyetler daha fazla çeşitlendikçe ve uluslararası sermaye piyasalarıyla daha fazla entegre oldukça kurların esnekliğinin artırılması beklenmektedir.¹⁰⁵

Bankacılık sektörüne ait veriler, diğer makroekonomik göstergelere göre daha iyi olmakla birlikte, sektörün potansiyeli ülkenin ekonomik ihtiyaçlarının hâlâ gerisindedir. Bankacılık sisteminin çözülmesi gereken birçok yapısal problemi bulunmaktadır. Örneğin bankalara yönelik asgari sermaye düzeyi, kurumsal yönetim standartları ve bankaların şeffaflığındaki yetersizlikler sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Bankalara halkın güveni zayıftır ve tek bir kamu bankası monopol pozisyonundadır. Bankacılığı geliştirme stratejisi bu tür problemlerin çözümüne yönelik önemli adımlar atılmasını önermektedir.¹⁰⁶

Yerel bankacılık sisteminin dezavantajlarını ortadan kaldırmaya yönelik reformlar yürütülmelidir. Ayrıca devlet otoriteleri tarafından açıkça

¹⁰³ U.S. Department of State, *ibid.*

¹⁰⁴ Uluslararası finansal piyasalarda döviz kurundaki günlük aşırı dalgalanmaların Merkez Bankası’nın resmi döviz kurları üzerindeki etkisini minimize etmek için o yıl ki para sepetinde ABD doları ve Euro’nun payları 70/30 yerine 90/10 olacak şekilde yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenleme Manatın istikrar kazanmasına katkı yapmıştır.

¹⁰⁵ IMF, *Republic of Azerbaijan: Staff Report for the 2010 Article IV Consultation*, IMF Country Report No. 10/113, 2010, p. 8.

¹⁰⁶ Isazade, *ibid.*, p. 331.

ifade edilen Avrupa'ya entegrasyon niyetleri¹⁰⁷ bağlamında AMB'nin bağımsızlığı sağlanmalıdır. Bankacılık sektöründeki mevcut stratejinin temel mantığı, hanehalkı mevduatları için bir piyasa oluşturmak, kamunun bu konudaki tekeli kırarak ve özel bankacılığın ve finansal aracılığın geliştirilmesini sağlamaktır. Banka sermayesinin ve sermaye yeterliliğinin etkin bir şekilde denetimi AMB açısından önemli bir problem teşkil etmektedir. Portföy riski, çeşitlendirme, sermaye yeterliliği, likidite, kârlılık ve mali tabloların açıklanmasına yönelik standart tedbirlere ilaveten AMB mülkiyet yapısının şeffaflığı ve banka yönetiminin niteliği gibi göstergelere daha fazla dikkat etmektedir. Bankacılık sektörünü geliştirme stratejisi çerçevesinde Basel İlkelerinin tam olarak yürütülmesine dönük yasadışı değişiklikler yapılması planlanmaktadır.¹⁰⁸

4.1. 2008–2009 Küresel Krizi ve Azerbaycan'da Kriz Karşıtı Politikalar

2008–2009 yıllarında dünya ekonomisi finans piyasalarını alt üst eden, ekonomik faaliyet hacminde önemli gerilemelere yol açan ve işsizliği artıran derin bir finansal kriz ile sarsılmıştır. 2007 yazında ABD yüksek riskli konut kredileri (subprime mortgage)¹⁰⁹ krizi ile başlayan finansal kriz adım adım bütün gelişmiş ülkeleri etkilemiş; bu ülkelerin izledikleri mali ve parasal politikaları sorgulanır hale getirmiştir. Özellikle krizin etkilerinin tam olarak hissedildiği 2009 başlarında önde gelen gelişmiş ülkelerde konut kredileri piyasalarında olumsuzluklar, bankaların sorunlu kredilerinde artışlar, tüketim harcamalarında ve yatırımlarda azalmalar ve işsizlikte artışlar ortaya çıkmıştır. Gelişmiş ülkelerin büyük bir kısmında yılın ilk yarısında GSHYH'da keskin düşüşler yaşanmış, bu şartlar altında bazı ülkelerde para politikası önemli ölçüde gevşetilmiş, kamu harcamaları ve bütçe açıkları artış göstermiştir. Bunlara paralel olarak zamanla finansal sistem üzerindeki kontroller sıkılaştırılmıştır.¹¹⁰

¹⁰⁷ 1996'da imzalanan Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması çerçevesinde Azerbaycan ve AB arasında kurulan ilişkiler ülkede modern bankacılık hizmetlerinin yürütülmesi için önemli bir ortam oluşturmuştur (The Central Bank of The Republic of Azerbaijan, *Annual Report 2009*, Baku, 2010, p. 95).

¹⁰⁸ Isazade, *ibid*, p. 332.

¹⁰⁹ Mortgage sistemi, ABD'de 20–30 yıla kadar uzayan vadelerle ev sahibi olma imkânı sunan bir konut kredi sistemidir. Bu sistemde yaşanan sorunlar 2007'de ABD'de başlayan krizin başlıca nedenidir. Bu piyasada faaliyet gösteren kuruluşlar kredi notu ve gelir düzeyi düşük olan kişilere de kredi verebilmektedirler. Bu şekilde kredi yeterliliği olmayanlara verilen konut kredileri “*subprime mortgage*” kredileri olarak adlandırılmaktadır. Küresel krizin kaynağını bu tür müşterilere verilen önemli miktarlardaki kredilerin geri dönmemesi oluşturmuştur.

¹¹⁰ The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *The Statement of Central bank of Azerbaijan Republic*

2008’de finansal krizin derinleşmesinin¹¹¹ ardından 2009’da finansal piyasalar kendi durumlarını belirli ölçüde güçlendirdiler. Küresel ölçekte hükümetlerin ve merkez bankalarının dünya finans sistemini desteklemeyi amaçlayan kapsamlı kriz karşıtı çabalarının bir sonucu olarak finansal piyasalar iyileşmeye başladı.

Krizden çıkışın işaretlerinin görüldüğü 2010 yılından itibaren birçok ülkede finansal sektörde iyileşmeler başlamakla birlikte, diğer sektörlerdeki kırılganlık devam etmiş, küresel ticaretin büyüme oranlarındaki yavaşlama krizden çıkışı engelleyen faktörlerden birisi olmuştur.

Azerbaycan ekonomisi küresel krizin etkilerinden başlangıçta önemli ölçüde korunabilmiştir. Finans sektörünün uluslararası piyasalara sınırlı ölçüde açık olması ve geçiş ülkeleri içinde en düşük kamu borç oranına sahip olması nedeniyle ülkenin mali pozisyonu güçlü bir durumdaydı.¹¹² Ülke ekonomisinin yoğun bir şekilde petrol ihracatına bağımlı olması nedeniyle küresel finansal kriz bir reel ekonomi krizine dönüştüğünde etkiler hissedilmeye başlanmıştır. Ham petrol ve doğal gaz fiyatları 2008’in ikinci yarısında şiddetli bir biçimde düşmeye başladığında¹¹³ kriz dalgası Azerbaycan’a ulaşmıştır.¹¹⁴

Kriz ulusal ekonomide, özellikle para piyasası ve bankacılık sektörü üzerinde olumsuz etkiler doğurmuştur. 2009’da GSYH %9,3 artış göstermiş, ancak petrol dışı GSYH artışı %16’dan %3’e gerilemiştir. Mali gelirler ve ihracat gelirleri %30’dan daha fazla düşmüş, kredi ve likidite imkânları önemli ölçüde daralmıştır. Birtakım kamu iktisadi teşebbüsleri ve bankalar kısa vadeli dışsal yükümlülüklerini çevirmekte zorluklarla karşılaşmışlar, bu durum bankacılık sisteminde bir likidite kıtlığına yol açmış ve kredilerde önemli azalmalar ortaya çıkarmıştır.¹¹⁵ Bu olumsuz gelişmelere rağmen,

---

about Main Directions of Money Policy in 2010, http://www.cbar.az/assets/1122/Monetary_2010.pdf, Erişim: 25.06.2011.

¹¹¹ Bu derinleşme uluslararası piyasalardaki likidite kıtlıkları ve ABD mortgage piyasasındaki köpüğün patlamasından kaynaklanan finansal varlıkların fiyatlarındaki çarpıcı düşüşlerle kendini göstermiştir.

¹¹² Ülkede iyileşen ticari ortam dış çevrelerin de dikkatini çekmeye başlamış Azerbaycan 2009’da Dünya Bankası Grubunun Yıllık “Doing Business” serisinde işletme ortamının iyileştirilmesine yönelik reformlarda 1 numara olarak yerini almıştır (Oesterreichische Entwicklungsbank, ibid, p. 12).

¹¹³ Bu dönemde petrolün varili 146 dolardan 40 doların altına düşmüştür.

¹¹⁴ Hübner, ibid; IMF, *Republic of Azerbaijan: Staff Report for the 2010 Article IV Consultation*, IMF Country Report No. 10/113, 2010.

¹¹⁵ IMF, *Republic of Azerbaijan: Staff Report for the 2010 Article IV Consultation*, IMF Country Report No. 10/113, 2010, p. 4.

Azerbaycan Hükümeti ve Merkez Bankası doğru politikalarla küresel krizin sistem üzerindeki etkilerini sınırlı tutmayı başarmışlardır. Kriz sonrası yürütülen ihtiyatlı makroekonomi politikaları sistemik risklerin ortadan kaldırılmasına yönlendirilmiştir. AMB bu doğrultuda sistemik riskleri değerlendirme ve yönetme çerçevesi oluşturmaya çabalamaktadır.¹¹⁶ Diğer taraftan, uygulanan politikalar sayesinde finans sektörü küresel krize karşı dengede kalmayı başarmış ve finansal istikrar önemli ölçüde korunmuştur. 2009'da yakalanan büyüme oranı bütün geçiş ekonomileri arasında en yüksek orandı. Manat Dolara karşı devalüe edilmediği için Manat cinsinden nominal GSYH azalmıştır. Özellikle bankacılık sektörü yüksek kapitalizasyon düzeyi ve likidite göstergeleriyle krizi karşılamıştır. Birçok ülkedekinin aksine Azerbaycan bankacılık sektöründe iflaslar yaşanmamış ve göstergeler nispi olarak istikrarlı kalmıştır.

19 Haziran 2009'da Merkez Bankası Kanununda bazı değişiklikler yapılmıştır. Yeni yasal düzenlemeye göre Azerbaycan Merkez Bankası'nın yerel bankalara yönelik devlet garantili ve ikinci dereceden teminatlı kredileri genişletme hakkı bulunmakta olup, Banka bu kredilerin şartlarını bağımsız bir şekilde belirleyebilmektedir. Bu değişiklikler Bankanın, yenden finansmana ihtiyacı olan kamu mülkiyetindeki teşebbüslere bankacılık sektörü kanalıyla finansman sağlamasını da mümkün kılmaktadır.¹¹⁷ Diğer taraftan, Petrol Fonu'nda biriken dövizlerin önemli bir kısmı nispi olarak daha güvenli olan kamu menkul kıymetlerine yatırılmıştır. Uluslararası finansal piyasalardan alınan borçlarda artış olmamıştır. Bu nedenle ülke ekonomisi büyümelerini borçlanmayla finanse eden bölgedeki diğer birçok ülkeden daha likit konumda kalabilmiştir.¹¹⁸

Ülkeye yönelik yabancı finansal akımlardaki azalmaya ve komşu ülkelerdeki psikolojik devalüasyon dalgasına rağmen, Manatın yabancı paralar karşısındaki değeri istikrarlı tutulmuştur. Yerel ve yabancı paraların dalgalanma durumları ve bunlara yönelik öngörülemeyen talebe karşılık AMB, Manatın Dolara karşı değerini istikrarlı tutmak için 2009 ve 2010'da piyasayı yakın bir şekilde izlemiş ve müdahalelerde bulunmuştur. Değer kaybı yönünde güçlü baskılara rağmen, Şubat ve Mart 2009'da AMB 1 milyar Dolardan fazla (Rezervlerin %16'sı) döviz satışı yapmak suretiyle sabit

¹¹⁶ The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Financial Stability Review*, Quarter 1, 2011, p. 30.

¹¹⁷ Hübner, ibid, p. 7.

¹¹⁸ Oesterreichische Entwicklungsbank, p. 10.

kuru başarılı bir şekilde korumuştur.¹¹⁹ Bu likidite desteği bankacılık sisteminin yanı sıra reel sektördeki önemli kuruluşları da kapsamıştır.¹²⁰ Sonuç olarak, dolarizasyon azalmış, mevduatlar geri dönmüş ve hanehalkları ve bankaların bilançoları üzerindeki olumsuz etki engellenmiştir.¹²¹

Bankaların 2009'dan beri karlılaştıkları en büyük problemlerden biri, kredi portföyü kalitesindeki bozulmaydı. Bankaların tamamında geri dönmeyen krediler tehlike sinyalleri vermeye başlamıştı (Bkz. Tablo 4). Ancak ülkede kriz nedeniyle hiç bir ticari banka iflasa sürüklenmedi. Daha önce de belirtildiği gibi, AMB mevduatlar üzerindeki zorunlu karşılık oranlarını Kasım 2008 ve Mart 2009 arasında %12'den %0,5'e indirdi. Yabancı yükümlülüklerde bu oran %5'den sıfıra indirildi.

2009'da Merkez Bankası'nın kriz karşıtı uygulamaya koyduğu para politikası çerçevesinde makroekonomik istikrarın korunması, finansal istikrarın güçlendirilmesi, ekonomiye likidite sağlanması, sistem için önem arzeden banka ve kurumların faaliyetlerine istikrar kazandırılması yönünde yoğun çaba gösterildi. Bu çerçevede alınan tedbirlerden bazıları şunlardır:¹²²

- Bankaların yürüttükleri faaliyetlerindeki riskli işlemlere Merkez Bankası tarafından sınırlama getirildi.
- İhtiyatlı düzenleme çerçevesi oluşturuldu.
- Konut kredilerindeki yoğunlaşma AMB'nin önemli kriz karşıtı önlemlerinden biriydi ve inşaat sektörü ile gayrimenkul piyasası üzerinde istikrar etkisi doğurdu.
- Bazı bankalara doğrudan destek sağlandı. Bankacılık sistemine istikrar kazandırıldıktan sonra AMB, hükümetin talebi ve devlet garantileri altında reel sektörü doğrudan finanse etmeye başladı. Bu bağlamda ilk defa AMB'ye, AZN cinsinden ve sağlam paralar cinsinden uzun vadeli kredi sağlama imkânı verildi.

¹¹⁹ The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *The Statement of Central Bank of Azerbaijan Republic about Main Directions of Money Policy in 2010*, http://www.cbar.az/assets/1122/Monetary_2010.pdf, Erişim: 25.06.2011.

¹²⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi, Azeraluminyum JSC.

¹²¹ IMF, *Republic of Azerbaijan: Staff Report for the 2010 Article IV Consultation*, IMF Country Report No. 10/113, 2010, p. 4.

¹²² The Central Bank of The Republic of Azerbaijan, *Annual Report 2009*, Baku, 2010; The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Financial Stability Review*, Quarter 1, 2011; Oesterreichische Entwicklungsbank, *ibid*; U.S. Department of State, *ibid*; IMF, *Republic of Azerbaijan: Staff Report for the 2010 Article IV Consultation*, IMF Country Report No. 10/113, 2010.

- Maliye Bakanlığı kısa vadeli borç senetlerine ilaveten kısa vadeli menkul kıymetler (2 ve 3 yıl vadeli) ihraç etmeye başladı.
- Azerbaycan Mortgage Fonu konut kredilerine dayalı 7 yıl vadeli tahvil ihracı gerçekleştirdi. Bu menkul kıymetlerin ikincil piyasası oluşturuldu ve Merkez Bankası bu kâğıtların likiditesini destekledi.
- Bankalardan mevduat çekilmelerini engellemek amacıyla, hükümet Azerbaycan Mevduat Sigortası Fonu üzerinde sağladığı sigortanın maksimum tutarını artırma kararı aldı.
- Ocak 2009 itibariyle bankalar, sigorta şirketleri ve reasürans şirketlerinin yeniden yatırıma yönlendirdikleri kazançları vergi dışı bıraktı.

Ekonomiyi ve bankacılık sektörünün likiditesini korumaya dönük olarak alınan bu tedbirler ekonomik istikrara önemli katkı sağladı ve ülkenin gelecekteki ekonomik büyümesi açısından bir zemin oluşturdu. Sonuç olarak Azerbaycan bankacılık sistemi küresel krizi yeterli bir kapitalizasyon oranı, yüksek finansal korunma ve yüksek likidite göstergeleriyle karşıladı. Dış borçların hacmini düzenlemeye dönük tedbirler çerçevesinde Bölgedeki diğer ülkelerle karşılaştırıldığında bankaların dış borçları oldukça düşük düzeylerde (%2) kaldı. Kapitalizasyon ve finansal risklere karşı korunma düzeylerinde önemli artışlar oldu.

Nispi olarak küçük ve gelişmemiş finansal sektör, riskli ve spekülâtif uluslararası yatırımlara ve işlemlere açık değildi. Bankalar ağırlıklı olarak yurtiçi piyasalarda faaliyet gösteriyorlar ve hem varlıklar, hem de yükümlülükler tarafında nispi olarak basit finansal araçlar kullanıyorlardı. Sonuç olarak hükümet müdahalesi önemli bir etki oluşturdu ve görünüşte amacına ulaşmış oldu.

2011'in ilk yarısında iyileşen uluslararası ortam ve dış finans kaynaklarının restorasyonu yurtiçi ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler yaptı.¹²³ Aynı zamanda devletin ekonomik faaliyetlere yönelik desteği ve gerekli yapısal ve kurumsal değişiklikleri yapması da ekonominin dinamiklerini olumlu bir şekilde etkiledi. Otoritelerin uygun politik tepkileri

¹²³ IMF Azerbaycan için 2011 ve 2012 için sırasıyla %2,8 ve %2,5 büyüme tahminleri yapmaktadır (The Central Bank of the Republic of Azerbaijan, *Monetary Policy Review January-March*, Baku, 2011, p. 72).

sayesinde döviz kuru istikrarlı kaldı, enflasyon çarpıcı bir şekilde düştü, resmi yoksulluk oranları düşmeye devam etti ve finansal istikrar korunmuş oldu.

4.2. Sistemin Zayıf ve Üstün Tarafları

Ülkede hemen her alanda yürütülen reform çabalarının sonucu olarak birçok olumlu gelişme ortaya çıkmakla birlikte, ekonomik ve finansal gelişmeyi kısıtlayan temel problemler varlığını sürdürmektedir. Yolsuzluklar ve servetin şeffaf olmayan dağıtımı hâlâ temel sorun alanlarından biri olmaya devam etmektedir. Petrole bağımlılığın bir sonucu olarak ulusal ekonomide sistemik risk bulunmaktadır. Petrol dışı ticari yapı ve politik sistem şeffaflıktan oldukça uzaktır. Petrol dışındaki ekonomik yapı ve özellikle bankacılık sektörü küresel finansal sistemle yeterince entegre olamamıştır.

Birçok sektörde formel veya enformel monopollerin varlığı devam etmektedir. Halkın gelir düzeyi düşük olup, bankacılık hakkındaki bilgilenme düzeyi yeterli değildir. Bankacılık sisteminde yüksek yoğunlaşma söz konusudur. Tek bir devlet bankası toplam aktiflerin %40'a yakın kısmını elinde tutmaktadır. Banka aktiflerinin büyük bir kısmı Bakü'de toplanmıştır. Kredi portföyü kalitesinde bozulmalar söz konusudur. Geri dönmeyen kredilerin giderek artması önemli bir sorundur. Bankaların risk yönetimi uygulamaları yeterli değildir. Leasing ve sigorta sektörleri gelişmemiştir.¹²⁴

Diğer taraftan, Azerbaycan bankacılık sistemine güvenin artması, finansal istikrarı olumlu etkilemektedir. Bu durum küresel piyasalarda yaşanan cari kriz dikkate alındığında özellikle önem arz etmektedir. Mortgage finansmanının gelişmesi, altın kaynaklarının rekor düzeylere ulaşması ve petrodolar akımları sistemin güçlü tarafları olarak karşımıza çıkmaktadır. Uluslararası rating şirketlerinin ülkenin kredi notunu yükseltmeleri, ülkedeki güçlü ve sürekli ekonomik büyümenin, kamunun ekonomideki rolünün azalmasının, dış borç oranlarının düşmesinin ve cari hesap fazlasının artmasının bir sonucudur.¹²⁵

AMB'nin etkin düzenleme ve denetim fonksiyonları sayesinde ortaya çıkan sermaye artışı yerel bankaların varlıklarını genişletmelerini mümkün kılmaktadır. Çok sayıda banka Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD),

¹²⁴ Oesterreichische Entwicklungsbank, ibid; IMF, *Republic of Azerbaijan: Staff Report for the 2010 Article IV Consultation*, IMF Country Report No. 10/113, 2010.

¹²⁵ Isazade, ibid, p.319.

Uluslararası Finans Kurumu (IFC), Asya Kalkınma Bankası (ADB) gibi uluslararası finans kurumlarını hissedar olarak çekebilmektedir. Bütün kategorilerde yer alan krediler hızla artmaktadır. Mevduatlarda da (özellikle hanehalkı tasarrufları) hızlı bir artış gözlenmektedir. Yabancı bankalar ulusal bankacılık sistemine ilgi duymakta ve aktif olarak katılmaktadırlar. Devlet bankalarının piyasadaki ağırlığı azalmaktadır. Döviz kuru cihetinde Dolara sabitlenmiş kur politikası kısa vadede uygun bir formül olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak daha fazla esneklik orta vadede yararlı olacaktır.

5. Sonuç

Sovyet dönemi sonrasında yapılan kapsamlı reformlar çerçevesinde Azerbaycan'da ekonomik ve finansal yapıda önemli iyileşmeler ortaya çıkmıştır. Ekonomi önemli ölçüde petrol ve doğal gaz üretim ve ihracatına dayalıdır. Büyük miktarlara varan dolaysız yabancı sermaye yatırım girişlerinin hidrokarbon sektörünü desteklemeye devam etmesi ve petrol/gaz ihracatındaki artışların önümüzdeki yıllarda GSYH'yı önemli ölçüde artırması beklenmektedir. Bu çerçevede özellikle artan petrol üretiminin ekonomik büyümenin kaynağı olmaya devam edeceği görülmektedir. Bu da orta vadede yıllık %20'den daha fazla büyüme olasılığı demektir. Bakü-Tiflis-Ceyhan ve Kuzey Kafkasya petrol boru hatlarının açılmasının arkasından petrol ve gaz ihracat kapasitesinde ortaya çıkan artışın orta vadede büyük bir cari hesap fazlasıyla sonuçlanması muhtemeldir. Ekonomide enerji sektörüne aşırı bağımlılık devam edecek gibi gözükmektedir. Uzun vadeli sürdürülebilirlik açısından ekonomik çeşitlendirme elzemdir. Ticari ortamda yapılacak daha ileri iyileştirmeler vasıtasıyla ekonomik çeşitlendirme hızlandırılmalıdır. Bu bağlamda özellikle vergi ve gümrüklerde daha ileri düzeyde modernizasyon sağlanmalı ve yapısal finansal sektör reformları tamamlanmalıdır.

Bir ülke finans sisteminin gelişmişlik düzeyinin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde önemli etkileri vardır. Bu husus ekonomistler ve politikacılar tarafından kabul edilmekle birlikte, bir finans sisteminin sağlıklı bir şekilde büyümesi için neler yapılması gerektiği konusu çok açık bir biçimde ortaya konulmuş değildir. Politikacılar kanun veya kararnamelerle bir finans sisteminin gelişmesini sağlayamazlar. Kanun yapıcılar ve düzenleyiciler sadece sistemin güçlenmesi için ortam oluşturabilirler.

Azerbaycan finansal piyasası hâlihazırda oluşum aşamasını tamamlamış olup, gelişme aşamasına geçmiştir. Bu çerçevede en önemli görev, su-

nulan hizmet ve kullanılan araç çeşidinin yeni katılımcıları çekecek kadar geniş olduğu evrensel bir finansal piyasa oluşturma stratejisi geliştirmektir.

Küresel krizin Azerbaycan üzerindeki sınırlı etkileri, hükümetin prensip olarak yeterli politik tepkiyi verdiğini göstermektedir. Bu durum ayrıca ülkenin genel olarak istikrarlı bir mali ve makroekonomik pozisyona sahip olma yolunda ilerlediğinin de kanıtı olarak görülebilir.

Sistemde etkin olan bankalar ürün geliştirme, markalaşma, şube alt-yapısını ve beşeri kaynaklarını iyileştirme konularında önemli yatırımlar yapmaktadırlar. Özel bankaların çoğu, faaliyetlerini özel sektöre, esas olarak da bireysel girişimcilere ve küçük ve orta ölçekli işletmelere kredi verme üzerinde yoğunlaştırmışlardır.

Elde edilen olumlu gelişmelere karşın Azerbaycan finans sistemi hâlâ geçiş aşamasındadır. Bu nedenle reformların devam etmesi ve sistemin sürekli gelişmesini sağlayacak tedbirlerin alınması gerekmektedir. Bankacılık sektöründe düzenlemeler konusunda hala daha eksiklikler bulunmaktadır ve sektörün bir bütün olarak daha ileri konsolidasyona ihtiyacı vardır. Banka yeniden yapılandırması ve özelleştirme tamamlanmamıştır ve ulusal bankacılık sektörü kamu sektörünün ağırlıklı olduğu bir görünüm arz etmektedir.

Ülkede sermaye piyasaları henüz emekleme aşamasında olup, kamu menkul kıymetlerinin hâkim olduğu bir yapı söz konusudur. Bu konuda da ciddi reform çabalarına ihtiyaç bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Allen, Franklin and Hiroko Oura. *Sustained Economic Growth and the Financial System*, Discussion Paper No. 2004-E-17, Institute for Monetary and Economic Studies, Bank of Japan, 2004.
- Amirbekov, Farhad. "Development of Exchange Business in Azerbaijan: New Impulse of Regional Integration", *Bank & Business*, Special Issue, 2008, http://www.bbvb.org/data/files_en/33_2.doc, Erişim: 08.05.2011.
- Aras, Osman Nuri. *Azerbaycan Ekonomisi: Makro Ekonomik ve Sektörel Analiz*, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Merkezi Yayınları, No. 2, 2003.
- Asian Development Bank. *Loan Azerbaijan: Private Banks and Leasing Companies in Azerbaijan*, Extended Annual Review Report, Project Number: 39930, 2010.
- Aslanlı, Kenan and Amin Charkazov. *Azerbaijan Investment Guide*, Azerbaijan-Turkey Business Association, Baku, 2009.
- Baku Interbank Currency Exchange. *Financial Market of Azerbaijan*, 2011, http://www.bbvb.org/index.php?link=menu_view&id=8&lang=en, Erişim: 15.07.2011.
- Baku Stock Exchange. <http://www.bfb.az/index.php?r=101&lang=en>, 2011, Erişim: 15.07.2011.
- Beck, Thorstein, Aslı Demirgüç-Kunt and Ross Levine. "A New Database on the Structure and Development of the Financial Sector", *The World Bank Economic Review*, Vol. 14, No. 3, 2000, pp. 597-605.
- Delice, Güven ve Nihat Işık. "Orta Asya Ülkelerinde Finansal İstikrar Sorunu, Karşılaştırımlı Bir Analiz", *Beşinci Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi: Türk Dünyasının Geleceği*, 11-13 Haziran 2007, Calalabat, Kırgızistan.
- Gerald, Valpy Fitz. *Financial Development and Economic Growth: A Critical View*, Background Paper for World Economic and Social Survey 2006, United Nations, 2006.

- Gulmaliyeva, Sabina and Ismail Askerov. "Azerbaijan Chamber of Commerce and Industry" *Azerbaijan*, No. 3, 2011, <http://www.iflr1000.com/pdfs/Directories/24/Azerbaijan.pdf>, Erişim: 13.07.2011.
- Hasanov, Fakhri Javanshir and Fariz Huseynov. *Real Exchange Rate Misalignment in Azerbaijan*, November 20, 2009, Electronic copy available at: <http://ssrn.com/abstract=1522297>
- http://www.azerbaijan.az/portal/Economy/BankSystem/bankSystem_e.html, Erişim: 13.06.2011
- Hübner, Gerald. "As if Nothing Happened? How Azerbaijan's Economy Manages to Sail through Stormy Weather", *Caucas Analytical Digest*, No. 18, 5 July 2010, pp. 4-14.
- IMF. *Financial System Soundness*, Factsheet, International Monetary Fund, 2010, <http://www.imf.org/external/np/exr/facts/banking.htm>, Erişim: 15.04.2011.
- IMF. *Republic of Azerbaijan: Staff Report for the 2010 Article IV Consultation*, IMF Country Report No. 10/113, 2010.
- IMF. *The Financial Sector Assessment Program (FSAP)*, Factsheet, International Monetary Fund, 2010, <http://www.imf.org/external/np/exr/facts/fsap.htm>, Erişim: 15.04.2011.
- International Bank of Azerbaijan. *Azerbaijan Banking System: An Overview*, Strategic Development Department, 2007, <http://www.the-best-of-both-worlds.com/supportfiles/azerbaijan-banking-sector-2007.pdf>, Erişim: 15.07.2011
- Isazade, Afkan R. "Azerbaijan: Deposit Insurance System", *Journal of Financial Regulation and Compliance*, Vol. 17, No. 3, 2009, pp. 318-335.
- King, Robert G. and Ross Levine. "Finance, Entrepreneurship, and Growth: Theory and Evidence", *Journal of Monetary Economics*, 1993, 32, pp. 513-542.
- Levine, Ross. "Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda", *Journal of Economic Literature*, 1997, 32 (2), pp. 688-726.

- Muslumov, Salim and Oktay Ibrahimov. *Pension Reform in Azerbaijan: Challenges and Achievements*, Development and Transition, UNDP, 2009.
- Oesterreichische Entwicklungsbank. *Analysis of the Financial Sector: Armenia, Azerbaijan and Georgia*, Zurich, August 2009.
- PwC Azerbaijan. *Doing Business and Investing in Azerbaijan*, Baku, 2011, <http://www.pwc.com/az/en/assets/document/az-dbg-2011.pdf>, Erişim: 15.06.2011.
- Sabi, Manijeh. "Banking in Transition: Development and Current Problems in Azerbaijan", *Communist Economies & Economic Transformation*, Vol. 9, No. 4, 1997, pp. 491-499.
- State Statistical Committee of the Azerbaijan Republic. 2011, <http://www.azstat.org/indexen.php>, Erişim: 05.08.2011.
- Sundararajan, Charles Enoch, Armida San Jose, Paul Hilbers, Russell Krueger, Marina Moretti and Graham Slack. *Financial Soundness Indicators: Analytical Aspects and Country Practices*, International Monetary Fund, Washington D.C., April 2002.
- The Central Bank of the Republic of Azerbaijan. *Annual Report 2009*, Baku, 2010.
- The Central Bank of the Republic of Azerbaijan. *Financial Stability Review*, Quarter 1, 2011.
- The Central Bank of the Republic of Azerbaijan. *Key Monetary Indicators*, 2011, <http://www.cbar.az/pages/statistics/key-monetary-indicators>, Erişim: 08.07.2011
- The Central Bank of the Republic of Azerbaijan. *Monetary Policy Review: January – March 2011*, Baku, 2011.
- The Central Bank of the Republic of Azerbaijan. *Statistical Bulletin*, 4/2011.
- The Central Bank of the Republic of Azerbaijan. *The Statement of Central Bank of Azerbaijan Republic about Main Directions of Money Policy in 2010*, http://www.cbar.az/assets/1122/Monetary_2010.pdf, Erişim: 25.06.2011.

The World Bank. *Azerbaijan: Technical Note on Consumer Protection and Financial Literacy*, Volume II Review Against Good Practices, Private and Financial Sector Development Department, Europe and Central Asia Region, Washington, DC, 2009.

The World Bank. *Payments and Securities Clearance and Settlement Systems in Azerbaijan*, Commonwealth of Independent States Payments and Securities Settlement Initiative, 2006.

U.S. Department of State. *2011 Investment Climate Statement – Azerbaijan*, Bureau of Economic, Energy And Business Affairs, March 2011, <http://www.state.gov/e/eeb/rls/othr/ics/2011/157236.htm>, Erişim: 22.06.2011.

Finansal Kriz Konjonktürü (2007–2009) ve Küresel Ticaretin Anatomisi

İrfan KALAYCI¹

Öz

2007’de ABD’de başlayan ve 2009’da tüm dünyaya yayılan iktisadi kriz, bir mahallede çıkan ve diğer evlere sıçrayan bir yangına benzemektedir. Temel neden, emlak kredilerinde şişirilen balon ve küresel finans piyasalarındaki bir dizi tehliktedir. İkincil nedenler olarak; ABD’nin makro iktisadi dengesizlikleri, sistemik yapı ve Çin hükümetinin ABD’ye karşı oynadığı dumping oyunu vb. sayılabilir. Küreselleşen dünyada, iktisadi krizler önce serbest dış ticareti etkilemektedir. Zira dış ticaret küreselleşmenin en önemli viteslerinden biridir. Bu son küresel krizle birlikte dünya ticaret hacmi %10’dan fazla daralmıştır. Pek çok ülke ciddi dış ticaret açığı vermiştir. Kriz, her bölgede, çok taraflı müdahale gerektirmiştir. Küresel finans krizi yönetimi başlı başına bir sorun oluşturmuş ve her ülke kriz yönetimini bir ölçüde ‘özelleştirmiştir.’ Korumacılığa dönüş ve yeni merkantilizm tartışmaları hızlanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Finans krizi, küresel ticaret, yeni merkantilizm.*

¹ Doç. Dr. İnönü Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, irfan.kalayci@inonu.edu.tr

Financial Crisis Conjuncture (2007-2009) and Anatomy of Global Trade

Abstract

The economic crisis that has started in USA in 2007 and spanned over the world very quickly is exactly looks like a fire that started in a house and then spanned to the all district. The basic reason was the overpriced mortgage credits and some problems in the finance sector. The second reason might be specified as; the macro economical imbalances of USA, the systematic structure and the damping game that Chinese government implemented on USA etc. In the globalize world, the economic crisis first affects the international trade, because international trade is one of the most important stages of globalization. With the last economical crises total world international trade decreased more than %10. Most of the countries faced serious international trade deficit. It has been required to implement may different cautions in many areas. The global economic crisis management is a problem itself and each country specified its own crises management. Returning back to mercantilism or new mercantilism arguments started to accelerate.

Keywords: *Financial crisis, global trade, neo mercantilism.*

1. Giriş

2007’de ABD’de başlayan ve 2009’da tüm dünyada doruğa ulaşan finansal kriz, ortaya çıkış nedenleri ve sonuçları itibariyle, bağımsız olmaktan çok, daha önceki diğer yerel-bölgesel krizlerin bir toplamı gibi gözükmektedir.

Bu son kriz, bir mahallede çıkan ve diğer evlere sıçrayan bir yangına benzemektedir. Mahallenin en büyük evinde adeta gaz sıkışmasından çıkan yangın, mahallenin doğalgaz ve onunla bağlantılı su, elektrik, telefon gibi tüm yaşamsal şebekeleri felce uğratmıştır. Her evde çıkan yangın elbette tüm mahalleyi ateşe vermez. Fakat eğer o ev mahallenin başında, pazara en yakın yolda ve diğer evleri bile gölgede bırakan bir tarzda inşa edilmişse, ayrıca o evin yerleşikleri de mahallenin yaptığı üretimin ve tüketimin yarısından fazlasını tek başına gerçekleştirme kudretine sahipse elbette yangın ve yangının çıktığı mekân büyük bir hassasiyetle yaklaşmayı gerektirecektir. Burada, benzetmeye konu olan mahalle, dünyamız; en büyük ev, ABD; diğer evler de çeşitli ülkelerden başkası değildir. Sözkonusu yangına yol açan gaz sıkışması da, krizi tetikleyen ‘emlak kredisi balonu’ iken; felce uğrayan şebekeler ise doğal olarak bankalar, sermaye piyasası ve dış ticareti de kapsayan reel sektör olmaktadır.

Böyle bir yangında, can dışında, maddi anlamda ne kurtarılabilirse o kazanç sayılmıştır. Ortak yaşamını serbest piyasa mekanizmasına bağlayan bu mahalle ve ileri gelen sakinleri, yangın sonucunda oluşan yanık ve yaralarını iyileştirmek ve yeni yangınlardan ‘korunmak’ için ağır ilaçlar almaya başlamışlardır.

Bu çalışmada, ABD kaynaklı küresel finans krizinin nedenleri ve seçenek tanımları ışığında, krizin yol açtığı dünya ticaretindeki daralmanın sayılara ve yorumlara dayalı bir anatomisinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu çerçevede makale iki ana bölümden oluşturulmuştur. Birinci bölümde, son küresel finans krizinin temel özelliği, ortaya çıkış ve yayılma nedenleri açıklanmış, 1929 tarihli krizle karşılaştırılması yapılmış ve dış ticaret üzerindeki etkisi saptanmıştır. İkinci bölümde ise, bu finans krizinin dünya ticaretini nasıl daralttığı verilerle irdelenmiştir.

Esas itibariyle çalışma, krizle ilgili akademik literatürün bir derlemesine dayanmaktadır. Temel kavramlar 2008 krizinin özellikleri ışığında tanımlanırken uluslararası kurum ve kuruluşların veri kaynakları kullanılmıştır. Burada konuyla ilgili literatürde bir boşluğun doldurulması değil, mevcut literatürün genişletilmesi önemsenmiştir.

2. Küresel Finans Krizi (2007–2009): Nitel Gelişmeler

ABD’de 2007 ve 2008’de likidite darboğazından dolayı iflas eden bazı emlak bankaları, finans krizinin küreselleşmesine yol açtılar. Bu kriz, akademik ve iş dünyasında yapılan tartışmalarda, genellikle, kapitalist sistemin içsel dinamiklerinin ürettiği bir konjonktürel kriz olarak adlandırıldı.

2.1. Küresel Krizin Temel Özelliği

Bu krizi, 20 Eylül–12 Ekim 2008 arasında tank olunan ‘harikulâde bir likidite krizi’ olarak adlandıran iktisatçılar vardır. Bunlardan biri Sapir’dir ve ona göre likidite krizi; son on yıl boyunca ‘menkul kıymetleştirme’ (securitization) sürecinden dolayı gelişmiş karmaşık borç araçlarına –genellikle belirsiz bir şekilde- odaklanmış bir finansal sistemin içine girdiği küresel krizin bir sonucudur. Fakat bu finansal krizin kökleri; ABD ve hatta Birleşik Krallık, İspanya ve İrlanda’da gelişmiş olan aşırı kredi genişlemesine dayanmaktadır.²

2008 krizinin miladının, pek çok nedenin uzun bir süreçte bir araya geldiği 1999 yılına kadar götürülebileceğini ileri sürenlere de rastlamak mümkündür. Örneğin, Sakbani’ye göre, ABD’de ilk olarak emlak kredisi (mortgage) sistemi ile desteklenen konut piyasasındaki aşırı genişleme; ikincisi, tarihsel olarak, büyük merkez bankaları tarafından konulan düşük faiz oranları; üçüncüsü, sınır tanımayan-şahlanmış deregülasyon bağlamında finansal yeniliklerin artışı; dördüncüsü, enflasyonun sanal gaipliğinin merkez bankalarının ekranlarını karartması; böylece bu bankaların alışılmış ihtiyatlarını gevşetmesi kriz yangının çıkışını hazırlamıştır.³ Bunun, tüm dünya piyasalarında ucuz Çin ithalatının ve hemen hemen tüm ekonomilerde verimliliğin sağlıklı büyümesine katkı verdiğine kuşku yoktur.

Her küresel kriz, daha önce yaşanan krizlerin bir devamı ya da toplamıdır. Bu son krizin tohumları da, aslında önceki krizlerle birlikte atılmıştır. Bu görüşe göre, hiçbir kriz birdenbire ortaya çıkmamaktadır.

Dünya Bankası (WB) Grubu Başkanı R.B.Zoellick, bu saptamayı doğrulayacak şekilde konuşmalar yapmıştır. Örneğin, İstanbul’da ya-

² Jacques Sapir, “From Financial Crisis to Turning Point: How The US Sub prime Crisis”, *Turned Into a Worldwide One and is to Change The Global Economy*, Friedrich Ebert Stiftung Publication 13, 2010, <http://www.fes.org.mk/eng/SocialDemocracy.asp> (5.4.2011)

³ Michael Sakbani, “The Global Recession Analysis: Evaluation, and Implications of the Policy Response and Some Reform Proposals”, *Studies in Economics and Finance*, Vol. 27 No. 2, pp. 91-109, 2010, Emerald Group Publishing, www.emeraldinsight.com/1086-7376.htm (20.11.10)

pılan “Kriz Sonrası Dünya Bankası Grubu” toplantısında özetle şunları söylemiştir:⁴

“Geleceğe bakmadan önce geçmişi anlamamız gerekir. Bugünkü krizin tohumları daha önceden atılmıştı. Son 20 yılda; Sovyetler Birliği ile Orta ve Doğu Avrupa’daki planlı ekonomilerin dağılması, Çin ve Hindistan’daki ekonomik reformlar ve Doğu Asya’nın ihracata dayalı büyüme stratejileri yaklaşık 1 milyardan 4–5 milyar kişiye artan bir dünya piyasa ekonomisine katkıda bulundu. Bu tohumların bir kısmı 1990’ların sonlarındaki mali krizlere cevap olarak gerçekleştirilen müdahaleler ile ya da gerekli müdahalelerin yapılmaması nedeniyle atıldı. (...) Birçok ülke döviz kurlarını yöneterek ve büyük döviz rezervleri oluşturarak kendisini ‘sigortaladı’. Bu değişimlerden bazıları küresel ekonomideki dengesizliklere ve gerilimlere malzeme oldu. Merkez bankaları yeni ekonomide oluşan riskleri ele almakta başarısız oldu. 1980’lerde ürün fiyatlarındaki enflasyonu kontrol altına almış gibi göründüler, ancak bu bankaların çoğu varlık fiyat balonlarını saptamanın ve para politikası ile bunları kontrol altına almanın güç olduğuna karar verdi. Faiz oranlarının sert düşürülmesi yoluyla bu köpükler patlatıldıktan sonra ‘reel ekonomi’de oluşan zararın kontrol altına alınabileceğini savundular. Ancak daha sonra yanıldıkları ortaya çıktı.”

2.2. Krizin Ortaya Çıkış ve Yayılma Nedenleri

a- Temel Neden: Emlak Fonlarında Şişirilen Balon ve Küresel Finans Piyasalarında Oluşan Bir Dizi Tehlike.

Snower, 2008 krizi bağlamında, uluslararası finansal piyasaların karşı karşıya kaldığı dört büyük tehlikeyi şöyle sıralamaktadır:⁵

Birincisi; Ağustos 2007’den beri gözlemlenen, uluslararası bankacılık sisteminde bir likidite krizinin yükselmesine toksik-riskli emlak (mortgage) kredilerinin yol açmış olmasıdır. Bundan dolayı, şirketlere ve hanehalklarına verilen kredi miktarı azalmıştır.

⁴ Robert B. Zoellick, “After the crisis?”, *World Bank - News and Broadcast*, Sept. 28, 2009a, <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/NEWS/0,,contentMDK:22329125~pagePK:34370~piPK:42770~theSitePK:4607,00.html> (6.5.2011).

⁵ Dennis J. Snower, “Four Mega-Dangers International Financial Markets Face”, *The First Global Financial Crisis of the 21st Century*, A. Felton and C. Reinhart (Eds.), pp.109-111, CEPR, London, June 2008.

İkincisi; ABD’de ev fiyatlarının hareketliliğine dek uzanmaktadır. Amerikalı aileler emlak kredilerini geri ödemekte yetersiz kaldılar, icra yoluyla satışlar ve emlak piyasasında arz (elden çıkarılmak üzere satışa konulan ev miktarı) arttı, dahası ev fiyatları düştü.

Üçüncüsü; zenginlik, harcama ve istihdam arasındaki bir etkileşimden kaynaklanmaktadır: Amerikan ailelerin, emlak piyasasındaki refah ve borsa endeksi düşerken, harcamaları da düşmüş ve belli aralıklarla daha da düşecektir. Tüketim harcamaların düşmesi, başkalarının gelirinin düşmesi ve dolayısıyla yatırım harcamalarının ve istihdamın daralması demektir. Sonuçta istihdamdaki yani emek piyasasındaki bu kaos, tekrar harcamaların ve toplam talebin azalması anlamına gelmektedir.

Dördüncü ve bir olasılıkla en sevimsiz olan tehlike ise, para politikası müdahalesinin hoş görülmesidir. ABD merkez bankası FED krizle mücadele etmek için faizleri düşürürken, doların değeri de düşmektedir. Bu, ABD’de ithal fiyatların ve petrol fiyatlarının daha da artmasına öncülük etmekte; böylece enflasyonun hortlaması (%4’ü aşması) yönünde baskı yapmaktadır. Enflasyon baskısı ve bekleyişi ne kadar büyükse, FED’in gelecekte faizleri düşürmesi de o kadar zor olacaktır.

b- İkincil Nedenler: ABD’nin Makro İktisadi Dengesizlikleri, Sistemik Yapı, Çin Etmeni vb.

Küresel krizin görünen tarafında bankaların ipotekli emlak senetlerini nakde dönüştüremeyip likidite darboğazına girmesi vardır. Amerikan maliyesindeki emiş gücü yüksek ‘süpürge makinesi’ borç kısıntılarını (borç çöpünü) toplaya toplaya tıkandı, emiş gücü azaldı ve emlak fonları döngüsüne, banka krizleri paniğine eklenerek adeta bağımsız bir kriz yarattı. Öte yandan, evrensel boyutunda ise, ABD ekonomisindeki aşırı iç tüketim, finansallaşmaya ve ‘finans-kapital’in egemen gücünün genişlemesine bağlı olarak büyük miktardaki cari açık ve bütçe açıkları⁶ ile tasarruf-yatırım eşitsizliğinin (yani, ‘üçüz açıklar’ın) varlığı sözkonusudur. Hangi ülke, ABD ile finansal, ticari ve iktisadi açıdan bağlı ya da bağımlı ise o ülke kriz girdabına girmiştir.

⁶ Thomas ve Hennessey, ABD federal hükümeti borcunun, Aralık 2007 - Eylül 2010 arasında, %47 artarak 9,2 trilyon dolardan 13,6 trilyon dolara yükseldiğini ve Kongre Bütçe Bürosu CBO’nun, genişletilmiş Federal Rezerv programlarının –sübvansiyon maliyetleri, hazine yardımları ve faiz harcamaları denkleştirildikten sonra- bütçe için net bir kazanç sağlayacağını tahmin ettiğini belirtmişlerdir. (Bill Thomas and Keith Hennessey, “Financial Crisis Primer, Questions and Answers on the Causes of the Financial Crisis”, *Republican Commissioners on the Financial Crisis Inquiry Commission*, 2010, <http://keithhenessey.com/wp-content/uploads/2010/12/Financial-Crisis-Primer.pdf> (17.4.2011)).

Son kriz, biraz da sistemiktir; çünkü kapitalist sistemin doğası gereği zaman zaman kâr sıkışmasından kaynaklanan kriz niteliğindedir. Bu ne ilktir, ne de sonuncusu olacaktır.

Peki, küresel ekonominin ‘müstakbel iktidarı’ olarak gösterilen ve ABD ekonomisini dampingle bir süre karıştıran Çin’in bu krizde bir rolü olmuş mu dur? Tucker de, “Çin krize neden oldu mu?” diye sormakta ve yanıtını da, ‘korkunç derecede simetrik çalışan’ ve ‘vahşi iktisadi hayvan’ diye nitelediği küresel piyasa üzerinden şöyle vermektedir:⁷

“Çin hükümeti 1994–2002 arasında bir döviz stratejisi olarak para birimi Yuan’ın Amerikan doları karşısındaki değerini düşürerek başta ABD olmak üzere dünya ihracat pazarında önemli bir oyuncu oldu. 2005’ten sonra, cari işlemlerde fazlayı eritmek için de bu defa parasının değeri artırdı.”

Son krizin ABD ayağında iki neden öne çıkmaktadır: İlki, ipotekli kredi balonu. (Balonu şişiren de patlatan da derin finans kapitalistleridir.) Diğeri ise, artan savunma (saldırı) harcamaları ve dış borçlar. (ABD dışındaki ülkelerde krizin cereyan etmesinin nedenleri ise, ‘birleşik su kapları kuramı’ nı hatırlatmaktadır.)

Bazı analizcilere göre Amerikan krizinin marjinal nedeni ise, ilginçtir ki, bu ülkede finansal okur-yazarlık düzeyinin yetersiz oluşudur. Mazumder ve Ahmad, kriz başladığında yapılan birçok deneysel (ampirik) çalışmaya dayanarak bu yönde bir sonuca ulaşmışlardır. Örneğin, Zandi’nin 2008’de yaptığı bir çalışmasına göre, ABD’de yüksek eğitilmiş olan ev sahiplerinin %27’sinin (olmayanların ise %42’sinin), ayarlanabilir riskli emlak kredi oranlarının değişik özelliklerini anlamadıkları anlaşılmıştır.⁸

c- Kriz ve Sonuçları Üzerine: Efsaneler ve Gerçekler

Aizenman, kriz-küresel dengesizlikler ilişkisinin bazı efsaneler üzerinden çözümlendiğine dikkat çekerek bunların yanlışlığını ortaya koymaktadır:⁹

⁷ Noah Tucker, “Did China cause the crisis?”, *21st Century Socialism*, February 2, 2009, <http://21stcenturysocialism.com/> (9.5.2011).

⁸ M. Imtiaz, Mazumder and Nazneen Ahmad, “Greed, Financial Innovation or Laxity of Regulation?: A Close Look into the 2007-2009 Financial Crisis and Stock Market Volatility», *Studies in Economics and Finance*, Vol. 27 Issue 2, 2010. pp. 110-134.

⁹ Joshua Aizenman, “On the Causes of Global Imbalances and Their Persistence: Myths, Facts and

i- Dolar standardı (küresel döviz piyasasında dolar egemenliği), ABD'nin cari işlemlerde açık verdiği yerde küresel dengesizliklerin büyümesini gerektirmektedir. ABD'nin büyük cari hesapları yönetmesi yeni değildir ve önemli açıkları Bretton Woods sistemi hamlesinden beri yönetmekte ve bu yüzden rezerv döviz olarak dolar talebindeki artışı fonlaması söz konusudur.

ii- Düşük oranda büyüyen ülkeler döviz ve tasarruf kısıtlılığından dolayı kalkışa geçememektedirler. Bu bakımdan, büyük döviz açıkları (ya da küçük fazlalar) nedeniyle ülke içine sermaye akışı, yoksul ülkelerin daha yüksek derecede büyümesini kolaylaştırmaktadır.

iii- Finansal bütünleşme gelişen ülkelerde - piyasa ekonomilerinde daha yüksek büyüme için gerekli koşuldur.

iv- Derinleşen finansal bütünleşme refahı arttırmaktadır.

v- Küresel dengesizlikler 2008–2009 krizine neden olmuştur.

vi- Küresel dengesizliklerin yerine derhal küresel gelişmeye dönüş kaçınılmazdır. Cari hesap eğilimleri devamlıdır ve birdenbire (overnight) değişmez.

1929'dan beri yaşanan çağdaş krizleri değerlendiren Hill'e göre üç senaryo kurgulanabilir:¹⁰ *Birincisi*, spekülasyon ve aşırı kredi uzantılı bankacılık krizi; *ikincisi*, 1930'lara paralel olarak bankacılık ve kredi krizinin ardından gelen durgunluk; *üçüncüsü* de, ABD ve Birleşik Krallık gibi ekonomilerde görülüşü gibi, tüketici beklentileri ile rekabetçi üretken kapasite arasında bir dengesizliği maskeleyen ortaya çıkan finansal kriz. Bu krizler arasında Keynesçiliği ters yöne döndürecek gelişmeler ile karşılaşılabilir.

Her krizle birlikte, krizin niteliğine bağlı olarak; genellikle “*sıfır toplamı oyun*” oynanmış olmaktadır: Mikro iktisadi karar birimlerinden bazıları kazanırken bazıları kaybeder ve burada ortaya çıkan kazançlarla kayıpların toplamı “sıfır” olur. Durgunluk şeklinde gerçekleşen son krizde, pek çok ülkede üreticilerin kârları ve istihdam kapasiteleri düştü, işsizlik stoku büyüdü. Tüketici kitlelerinin ise, düşen fiyatların etkisiyle, satınalma

Conjectures”, in *Rebalancing the Global Economy: A Primer for Policymaking*, S. Claessens, S. Evenett and B. Hoekman (Eds.), Centre for Economic Policy Research, pp. 23-30, London, 2010.

¹⁰ Michael Hill, “The Economic Crisis and Paradigm Change”, *UK Social Policy Association*, May 2010, <http://www.social-policy.org.uk/lincoln/Hill.pdf> (20.4.2011)

gücü arttı. Bankalar, tüketici ve yatırım kredilerinin bir bölümünü toplayamadılar. Devlet gelirleri de azalmaya yüz tuttu. IMF ile stand-by düzenlemeleri yapmak için bazı hükümetler müzakerelere başladı. Dış ticaret sektörleri içe kapandı, korumacılık başladı.

Belsie, üretim ve fiyatların düşüşüne, işsizliğin ise artışına sahne olan 1929 Büyük Çöküşü'nün korumacılık için bir üreme sahası olduğunu belirtmektedir.¹¹ 1929 sonrasında korumacı politikalara geçmek daha rahat olmuştur, zira o dönemde sözkonusu uluslararası örgütler yoktu.

Gözden kaçan, küresel krizin “siyasal” sonuçlarıdır. Gamble'ye göre, iflasların ve durgunlukların siyasal etkisi tekdüze değildir; uluslararası ekonomide belirli devletlerin konumuna bağlı olarak yüksek düzeyde pürüzlüdür.¹² 2008'in sonunda finansal çöküşü engellemek için hükümetlerce yapılan hızlı müdahaleler başarılı iken, bu müdahalelerin yarattığı bazı ciddi sorunlar gelecek için maliyetli idi.

Torre ve Ize, finansal krizin, özellikle zengin ülkelerde makro iktisadi istikrarı, finansal istikrarı ve gelişmeyi önemli ölçüde etkilediğini, geleceksel ve ikinci nesil asimetrik bilgiyi içeren ve aynı zamanda sistemik bulanıklığın arttırdığı yeni piyasa başarısızlıklarına yol açtığını belirtmektedirler.¹³

Kriz, her bölgede, çok taraflı müdahale gerektirmiştir. Arias, Powell ve Rebucci, bu tür bir müdahalenin mantığını, küresel krize karşı topluca ve etkin mücadele gereğine dayandırmaktadırlar. Onlara göre,¹⁴ çok taraflı müdahale bu küresel durgunlukta maliye politikası içinde korumacılığa karşı bir fırsattır. Mademki kriz küresel düzeyde, o halde krizle mücadelede kurulacak ve çalıştırılacak işbirliği mekanizmaları da ‘ulusal’ (özerk) değil, ‘küresel’ (karşılıklılık) şeklinde olmalıdır.

Krize giren ya da ondan dolayı etkilenen her ülke kendine özgü bir şekilde krizi yönetmeye başladı. ‘Kriz yönetimi’, ilk ve asıl meydan oku-

¹¹ Laurent Belsie, “The Roots of Protectionism in the Great Depression”, *NBER*, <http://www.nber.org/digest/oct09/w15142.html> (6.1.2011)

¹² Andrew Gamble, “The Political Consequences of the Crash”, *Political Studies Review*, Vol. 8, pp. 3–14.

¹³ Augusto de la Torre and Alain Ize, “Finance in Crisis: Causes, Lessons, Consequences, and an Application to Latin America”, *The Day After Tomorrow: A Handbook on the Future of Economic Policy in the Developing World*, O.Canuto and M. Giugaleeditors (Eds.), The World Bank, pp.143–160, 2010.

¹⁴ Eduardo Fernández Arias, Andrew Powell and Alessandro Rebucci, “The Multilateral Response to the Global Crisis: Rationale, Modalities, and Feasibility”, *Inter-American Development Bank*, June 2009.

ma yöntemidir. İkinci meydan okuma, küresel finans mimarisini yeniden biçimlendirmektir. Alman hükümeti, bu her iki yöntemi deneyenlerden biri oldu. Almanya'nın krize karşı atacağı her adım, AB'nin lokomotifini olma ve taklit edilme özelliğinden dolayı, son derece önem taşımıştır.

Küresel finans krizi yönetimi başlı başına bir sorun oluşturmuştur ve her ülke kriz yönetimini bir ölçüde 'özel'leştirmiştir. Bu noktada Asmussen, bir 'Alman perspektifi' sunmaktadır.¹⁵ Ortada bir sistemik kriz vardı ve buna karşı sistemik bir yanıt gerekiyordu. Bu gerçekten hareket eden Alman politika yapımcıları finans sektöründe istikrarı sağlama sürecinde çok hızlı karar aldılar ve federal hükümet henüz Ekim 2008'de finansal sisteme eski güveni kazandırmak için "finansal piyasa istikrar fonu" adı altında 480 milyar Euro'luk ciddi bir kurtarma planını kabul etti; ayrıca Avrupa Konseyi ile anlaşarak, ekonomiyi canlandırmak üzere GSYH'nin %1,5 oranında bir kaynak ayırdı.

Öte yandan Bordo, son krizle birlikte 'hedge fonları'nın¹⁶ ve diğerlerinin temsil ettiği servet kayıplarının sahte krizleri (pseudo-crisis) temsil ettiği yönünde bazı politik dersler çıkartmıştır.¹⁷ Bazı İktisatçılar da, 2009 ve 2010 yıllarında çeyrek dönemler itibariyle kaydedilen büyüme oranlarına bakarak; son zamanlarda küresel krizden çıkışın Avrupa'da ve Avro bölgesinde 'L', Kuzey Amerika'da 'U', yükselen piyasalarda ise 'V' şeklinde gerçekleştiğini gözlemlemişlerdir.

2.3. Son Krizin Çeşitli Tanımları

2007–2009 krizine ne ad verilmeli? "Durgunluk" (resesyon) mu, yoksa "çöküş" (depresyon) mü? Durgunluk, reel gayri safi yurtiçi hâsılanın

¹⁵ Jörg Asmussen, "Mastering Global Financial Crises: A German Perspective", *State Secretary of the Federal Ministry of Finance in Germany*, The Washington Quarterly, Center for Strategic and International Studies, July 2009.

¹⁶ Krugman, hedge fonları vb. sorun yaratan aletlere *Evrenin Efendileri* adını verdiği kitabında, 2000'li yıllarda ortaya çıkan krizlerin en garip yönlerinden birinin, sahiplerinin servetinin oldukça üzerindeki aktiflerin geçici denetimini üstelenecek 'hedge fonu' yatırım kurumlarının rolünü tahlil etmektedir. Bu fonlar başarılı / başarısız olduğunda dünya piyasalarını sarsmışlardır; olası zararlara karşı bir önlem olarak düşünülse de aslında tersini yapmaktadır (Paul Krugman, *Bunalım Ekonomisinin Geri Dönüşü*, Çev. N. Domaniç, 4. baskı, Literatür Yayınları, İstanbul, 2005-ç.) (Teknik olarak; 'hedge'; bahisleri, yatırımları vb. dengeleyerek kayıpları önlemeye çalışmak / azaltmak; kişinin servetini piyasa dalgalılarına karşı korumak amacıyla yapılır.)

¹⁷ Michael D. Bordo, "The Crisis of 2007: Some Lessons from History", *The First Global Financial Crisis of the 21st Century*, A. Felton and C. Reinhart (Eds.), Centre for Economic Policy Research, pp.51–4, London, June 2008.

(RGSYH) arka arkaya iki çeyrek küçülmesi; çöküş ise, RGSYH'deki küçülmenin derinleşerek daha uzun bir sürece yayılması demektir. Bu tanımlar ve çeşitli ülkelerin RGSYH bazında gösterdiği bazı daralmalar¹⁸ 'referans' alındığında görülecektir ki, krizden dolayı her ülke aynı derecede ve aynı sürede küçülmemiştir. Ekonomisi birkaç çeyrek dönem daralan ABD ve Yunanistan gibi ülkeler için 'çöküş', daralması sadece iki çeyrek dönemle sınırlı olan Almanya ve Türkiye gibi ülkeler içinse 'durgunluk' sözkonusu olmuştur.¹⁹

Son kriz, finans sektörünün disiplinsizliğinden dolayı bankaların likidite krizine girmesi ve iflas etmesi nedeniyle 'ikinci kuşak kriz' olarak adlandırılabilir. Bu yüzden, kamu sektörünün aşırı harcama yapmasıyla oluşan bütçe açığının merkez bankasının banknot basarak finanse etmesi ve ayrıca para ve maliye politikalarının uyumsuzluğuna bağlı olarak oluşan devalüasyon baskısı sonucunda ortaya çıkan krizleri açıklayan 'birinci kuşak kriz'lerden değildir.

Son yaşanan küresel kriz, dünyanın ileri gelen iktisatçıları tarafından farklı adlandırmaların konusu olmuştur. Rogoff, 'büyük büzülme' dediği son krizi şöyle değerlendirmiştir:²⁰

"İktisadi tahmincilerle piyasa boğaları arasında bir popüler söz vardır; '*durgunluk ne kadar derin ise, toparlanma da o kadar çabuk olur.*' Gerçekten de, normal bir durgunluktan sonra ekonomilerin çoğu hemen on iki ayda hızla büyümeye başladılar. Fakat ne yazık ki, 2008–2009 dönemindeki Büyük Durgunluk (Great Recession) normal bir

¹⁸ Örneğin; reel GSYH bazında ABD 2008'in son ve 2009'un ilk çeyreğinde yaklaşık-ortalama %1,5; Japonya aynı dönemlerde %3,2; Almanya %2,8; Yunanistan %0,9 ve Türkiye ise %5,8 oranında küçülmüştür. 2009'un ikinci yarısından itibaren 2010'un sonuna dek, Yunanistan negatif büyümeyi sürdürürken, diğer ülkeler toparlanmaya başlamış, Türkiye ise sürekli pozitif büyüme kaydetmiştir.

¹⁹ Öz, küresel krizde her ülkenin küçülmediğini, Polonya gibi bazı ekonomilerin düşük de olsa pozitif büyümeyi sürdürdüğünü hatırlatmakta ve küresel krizin bir ülkedeki iktisadi büyümeyi etkilemesi beklenen beş farklı unsuru kuramsal olarak şöyle sıralamaktadır: 1- Krizin finans kaynaklı olması nedeniyle finans sektörü sorunlu ülkelerde krizin etkisinin daha fazla olacağı beklentisi. 2- Küresel krizin ortaya çıktığı ülkenin ve bu ülkeyle yoğun iktisadi ilişkileri bulunan ülkelerin krizden daha hızlı ve daha fazla etkileneceği. 3- Kriz ülkesinin ekonomisinin ne ölçüde ihracata dayandığı. 4- Ekonominin hangi ölçüde uluslararası üretim zincirlerinin bir parçası olduğu. 5- Özellikle büyümesi dış finansmana bağlı olan ülkelerde- küresel krize bağlı olarak azalan uluslararası sermaye akımları. (Sumru Öz, "Küresel Krizde Büyüyenler de Var: Polonya Örneği", *TÜSİAD-EAF Politika Notu*, 09/09, Eylül 2009.)

²⁰ Kenneth Rogoff, "The Great Contraction of 2008–2009", *Project Syndicate*, 11–02, 2009, <http://www.project-syndicate.org/commentary/rogoff62/English> (25.1.2011)

küresel durgunluktan uzaktır. (...) Büyük Durgunluk; küresel kredi, ticaret ve büyümede kendiliğinden oluşan büzülmeden dolayı oluşan finansal krizle turbo-şarjlı olan bir durgunluktur.”

Çoğu iktisatçı, krizin, IMF'nin deyimlendirdiği ‘Büyük Durgunluk’ olarak anlaşılması yönünde sanki gizli bir uzlaşa içindedir. İleride başka bir kriz çıktığında bu nitelendirme daha bir açıklık kazanabilecektir. Ancak Krugman, bu son krizi ısrarla ‘Üçüncü Çöküş’ (Third Depression) olarak nitelendirirken, şu kısa tarihsel çözümlemeyi de yapmaktadır:²¹

“*Resesyonlar* genel-olağan-yaygın iken, *depresyonlar* özel-olağandışı-seyrektir. Şimdiye dek dünya iktisat tarihinde depresyon olarak nitelendirilebilecek iki dönem olmuştur; ilki, 1873 Paniğini izleyen deflasyon ve istikrarsızlık; ikincisi de, 1929-33 finansal krizi izleyen kitlesel işsizliktir. Ne 19.yy Uzun Çöküşü, ne de 20.yy Büyük Çöküşü aralıksız bir düşüş dönemidir. Birbirlerine zıt olmalarına rağmen her ikisi de ekonomi büyüyorken oluşmuştur. (...) Şimdi biz *Üçüncü Çöküş*’ün başındayız ve bu çöküşün, büyük bir olasılıkla Büyük Çöküş’ten daha şiddetli olmak üzere Uzun Çöküş’e benzeyeceği için tedirginlik duyuyorum. Çünkü dünya ekonomisine maliyeti gittikçe artmakta, kaybedilen işlerden dolayı milyonlarca yaşam kararmakta ve politikaların başarısızlığı ortaya çıkmaktadır. (...) G20 liderleri toplantılar düzenliyorlar; FED ve ECB kredi piyasalarına para aktarıyorlar. (...) Fakat gelecek tarihçiler bize bunun *Üçüncü Çöküş*’ün sonu olmadığını söyleyecekler. (...) Farklı bir resimle karşı karşıyayız. (...) (Yine de) Obama Hükümeti zamansız kemer sıkmanın tehlikelerinin farkındadır.”

Krize, ‘küresel ticaretin çöküşü’ diyenler de var. Martins ve Araújo’ya göre, şimdiki ticari çöküşü destansı (epic) bir tarzda açıklayacak pek çok ‘suçlu’ (örneğin; kredi sıkışıklığı, küresel üretim zincirleri, yaygın güven kaybı) ortaya konulduğunda, çöküşün tabanında bireysel etkiden çok, büyük olasılıkla bu öğeler arasındaki etkileşime bağlı ‘büyük eşleşme’nin (synchronisation) yattığı görülür.²² Mora ve Powers, ticaretteki küresel çöküşün, *küresel kredi sıkışıklığı* şeklinde bir anda oluştuğu saptamasını yaparak; “*finansal piyasadaki çalkantı, ticari finansmana erişebilirliğin*

²¹ Paul Krugman, “The Third Depression”, *The New York Times*, June 27, http://www.nytimes.com/2010/06/28/opinion/28krugman.html?_r=1&ref=paulkrugman

²² Joaquim O. Martins ve Sónia Araújo, “The Great Synchronization: Tracking the Trade Collapse With High-Frequency Data”, *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences And Prospects*, R. Baldwin (Ed.), Centre for Economic Policy Research, pp.101-106, London, 2009.

azalmasıyla doğrudan ticareti engelledi mi?” diye sormaktadırlar.²³ Kuzey Amerika ve Avrupa’da yaşanan krizin iki nedeninden biri (talepten sonra) ticari kredinin finansmanıdır ki, o yüzden ticari kredi finansmanındaki düşüş ticaret hacmindeki düşüşten daha sığ olarak gözükmetedir.

2.4. Şimdiki Krizin Büyük Atası: 1929 Büyük Çöküşü

Büyük Çöküş (Great Depression), 1929–1932 yılları arasında dünya üretiminin ve ticaret hacminin oldukça daralmasına neden olmuştur ve bu özelliğiyle, 2007–2009 döneminin krizi olan Büyük Durgunluk (Great Recession) için ‘büyük ata’ olarak kabul edilmektedir. Eichengreen ve Irwin’in derlediği verilere göre²⁴ 1929 yılı dünya üretimi ve ticareti 100 iken, 1932’ye gelindiğinde endeks 70’e düşmüştür. Bunun üzerine Büyük Çöküş’te korumacı ticaret politikaları devreye sokulurken çok ülkeli ticaret sistemi askıya alınmıştır. Ülkeler ticari engelleri arttırmak için birbirleriyle kapışmış; altın standardında kalan ülkeler²⁵ bu standarttan çıkan ülkelerden daha fazla tarife, ithalat kotası ve döviz kontrolüne başvurmuşlardır.

Bugünkü krizden çıkış için başvurulan araçlar da farklıdır. ‘Büyük Durgunluk’ta (2008), ülkeler parasal araçlar dışında mali araçları da uygulamaktadırlar. Bir ülkedeki mali canlandırma komşu ülkede de aynı şekilde yararlı sonuçlar doğurmaktadır. Yurtiçinde olduğu gibi yurtdışında da yatırımlara yer bırakmayan dünya faiz oranlarındaki yukarıya doğru baskı yoluyla oluşan dolaylı etki şimdiki koşullarda ihmal edilebilir düzeyde iken; daha hızlı büyüme ve daha fazla ithalat talebi yoluyla doğrudan etki pozitifdir.

1929 Büyük Çöküşü, pek çok ülkeye²⁶ (ABD’den Latin Amerika’ya, Avrupa’dan Asya’ya) yüksek tarifeler ağırlıklı korumacılık önlemlerine

²³ Jesse Mora and William Powers, “Did Trade Credit Problems Deepen The Great Trade Collapse?”, *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*, R. Baldwin (Ed.), Centre for Economic Policy Research, pp.115-125, London, 2009.

²⁴ Barry Eichengreen and Douglas Irwin, “The Protectionist Temptation: Lessons From the Great Depression for Today”, *Vox*, 17 March 2009a, <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/3280> (20.2.2011); Barry Eichengreen and Douglas A. Irwin, “The Slide to Protectionism in the Great Depression: Who Succumbed and Why?”, *NBER Working Paper Series*, Working Paper 15142, 2009b.

²⁵ Büyük Çöküş konjonktüründe, gelişmiş dünya ekonomileri Sterlin, döviz kontrolü ve altın bloklarına ayrılmıştı. 1928’den başlayarak 1938’e kadar, en yüksek ithalat tarifesi uygulayan ülkeler; sterlin bloğunda Birleşik Krallık, döviz kontrolü bloğunda Almanya ve altın bloğunda ise İsviçre idi.

²⁶ Coatsworth ve Williamson, Büyük Çöküş’ten önce, Latin Amerika’nın, tarifeleri en uzun sürdüren; 1920’lerden önce küreselleşme güçlerinden en fazla yararlanan bölge olduğunu, 1930’larda ise, küreselleşme karşıtı (anti-global) bir bölge haline geldiğini belirtirler (John H. Coatsworth and Jeffrey G. Williamson, “Always Protectionist? Latin American Tariffs From Independence to Great Depression,” *Journal of Latin American Studies*, Cambridge University Press, 36, pp. 205–232, 2004).

başvurma seçeneğini ve cesaretini sundu. ‘İleri korumacılık’ (pro-protecti-on) politikalarına bu deneyimlerle ulaşıldı.

2.5. Dış Ticaret Neden Önemlidir? Kriz ve Korumacılık Yönü

Dış ticaretin önemi, ülkelerin neden dış ticaret yaptıklarına dayanmaktadır. Ülkeler genellikle; yurtiçi üretim için gerekli hammadde, ara ve yatırım mallarını elde etmek, karşılaştırmalı üstünlüklerle uzmanlaştığı malları satmak ve pahalı ürettiğini yabancı ülkeden sağlamak, döviz geliri elde etmek vb. nedenlerle dış ticaret yaparlar.

Finansal krizin serbest ticareti etkilediği bir gerçektir. Bu etkileri araştıran Hall, Amerikan emlak piyasasının çöküşü ile başlayan ve tüm dünyaya hızla yayılan finansal krizin, başta küresel ticaret olmak üzere birçok sonucunun ortaya çıktığını şu şekilde ortaya koymaktadır:²⁷

i- Dallas Federal Rezerv Bankası’nın hesaplarına göre, uluslararası ticaret hacminin daralması: 2009 yılı bazında %12 oranında daralmış; gelişen ekonomilerin ihracatta kaydettikleri %7’lik kayıplarına karşı ABD gibi iktisadi güç liderleri ise onların nerdeyse iki kat daha az (-%14) ihracat gerçekleştirmiştir.

ii- Ticaret fonlarının sınırlandırılması: Ticaretin finansı, uluslararası işlemlere bağlanan ihracatçıların verdiği krediler ile ihracat kredi kurumlarının verdiği garantileri kapsar ve Uluslararası Ticaret ve Sürdürülebilir Kalkınma Merkezi’nin (ICTSD) de kabul ettiği gibi küresel kriz, özellikle gelişen ekonomiler açısından kredilerin ve garantilerin elde edilmesini zorlaştırdığı için bu bağı zayıflatmıştır.

iii- İhracat gelirlerinin azalması: Kongre Araştırma Birimi-CRS’nin bir raporuna göre, krizden etkilenen ülkelerin ihracata bağlı döviz gelirlerinde düşüşler olmuş; ev, şirket ve hükümet varlıkları için faiz oranları artmıştır.

iv- Korumacılığın yükselişi: Serbest ticaretteki bir yükseliş, ithal malları daha pahalı hale getiren tarife ve kota gibi korumacı politikaları azaltır. CRS, dünyayı her yönüyle kavrayan küresel krizin yeni korumacı önlemleri tetiklediğini rapor etmiştir.

Dış ticaret ve göç ilişkisi de korumacılığa işaret etmektedir. Panizzon’un da önemle vurguladığı gibi, mal ve hizmetlerdeki ticari serbestleşme, be-

²⁷ Shane Hall, “Effects of the Economic Crisis on Free Trade”, *eHow.com*, September 3 2010; http://www.ehow.com/list_6891878_effects-economic-crisis-trade.html#ixzz1AvqDcnKo (20.4.2011)

şeri ve mali sermayenin hareketliliğini tamamlar ve ‘kazan-kazan’ sonucu yaratacak şekilde uluslararası emek göçünün artmasına katkıda bulunur.²⁸

2.6. Dış Ticaret, Merkantilizme Geri Dönüş ve Korumacılığa Başlangıç

Wheeler²⁹ ve Rodrik,³⁰ “Merkantilizme geri dönüş mü; yoksa?..” sorusuna yanıt bulmaya çalışan iktisatçılar olarak; “yeni merkantilizm”i (neo-mercantilism), Çin etmeni³¹ etrafında şekillenen ve ‘komşunun canı çıksın’ şeklinde özetlenebilecek bir tür korumacılığı tasvir etme eğilimini taşımaktadırlar. Başta ABD olmak üzere herkes Çin’in daha az ihracatına karşılık daha fazla ithalat yapmasını ve böylece Çin’in ticari dengesinin diğerleri için bir tür tampon işlevi görebileceğini ummaktadırlar.

Blum ise, merkantilizm ile şimdiki finansal çöküş arasında şu noktalarda bir bağlantı kurmaktadır:³²

i- Japonya ve Çin gibi merkantilist ülkeler, kendi piyasa değerlerinin altında yapay kurlar yükselirken para birimleri ile ticaret yapılmasını sağlayacak değişik araçları kullanmaktadırlar.

ii- Ucuz kurlar, ülkelerin ihracat yapmasına hizmet eder: Her ihracatçı her uluslararası satış için iç piyasadaki dövizden ek prim alır. Aynı zamanda ucuz kur tüm ithalatlara gizli bir tarife ya da vergi yükler.³³

²⁸ Marion Panizzon, “Trade And Labor Migration: Gats Mode 4 and Migration Agreements,” *Dialogue Globalization on Occasional Papers*, No 47 / January, Friedrich Ebert Stiftung, 2010.

²⁹ Brent Wheeler, “The Case for Free Trade (Following the Mercantilism Discussion)” *Finance 3.0 - Social Network for Finance*, January 5, 2010b, <http://www.finance30.com/profiles/blogs/the-case-for-free-trade>.

³⁰ Dani Rodrik, “Mercantilism Reconsidered,” *Project Syndicate*, 07-10, 2009a, <http://www.project-syndicate.org/commentary/rodrik33/English>, (25.1.2011)

³¹ Yoksul ülkeler için Çin merkantilizminin iyi mi, kötü mü olduğunu tartışan Rodrik’e göre, “Eğer Renminbi (Çin para birimi) değer kazanacak olsaydı, yoksul ülkelerin ihracatı daha rekabetçi olurdu ve onların ekonomisi küreselleşmenin nimetlerinden daha çok yararlanırdı. Bu nedenle, yoksul ülkeler, Çin baskısında, ABD ile diğer gelişmiş ekonomiler arasında ortak bir neden haline gelmiştir.” (Dani Rodrik, “Is Chinese Mercantilism Good or Bad for Poor Countries?”, *Project Syndicate*, 09/09, 2009b, <http://www.project-syndicate.org/commentary/rodrik47/English>. (25.1.2011)

³² Charles Blum, “From Mercantilism to Meltdown”, May 5th, 2009; <http://faircurrency.org/blog/?cat=7> (2.12.2010).

³³ Raghavan, döviz piyasalarındaki dalgalanmanın korumacılık ve anti-dumping faaliyetleri ürettiğini ileri sürer: Şiddetli-çalkantılı (turbulent) finansal akımların ve kurda yanlış sıralamanın gelişen ekonomilerin uluslararası ticarete başarılı bir şekilde katılmasını engellediğini; UNCTAD ve WTO kuruluşlarına gönderme yaparak, uluslararası ticaretle finansal sistemler arasındaki tutarsızlığı düzeltmek gerektiğini ve böylece ancak hızlı ve sürdürülebilir kalkınmanın çoklu anlaşmalarla desteklenebileceğini vurgulamaktadır (Chakravarthi Raghavan, “Volatile Exchange Markets Spawn Protectionism, Anti-Dumping Actions”, *Third World Economics (Twn)*, No. 284, 1–15 July 2002, <http://www.twinside.org.sg>).

Sonuç, merkantilist hükümet tarafından sağlanan yapay üstünlüklere bağlı süregelen ticaret fazlasıdır. Ticaret fazlası da ticari ortaklardan merkantilist hükümete eşit bir fon transferi sağlar.

iii- Ucuz kurlar ilave yatırımları da teşvik eder. Çünkü yabancı yatırımcı her dolar ya da euro için daha fazla yerel döviz elde tutar.

iv- Ticaret ve yatırım fazlası merkantilist ülkenin cari işlem fazlası vermesi için temel araçtır; birikimli fazla yıldan yıla büyür. Bugün (2009), Japonya'nın 1 trilyon doları aşkın, Çin'in ise yaklaşık 2,5 trilyon dolar civarında bir 'fazla'ya sahip olması beklenmektedir.

v- Bu dengesiz cari hesap ilişkisi içinde kazanan taraf için asıl sorun, en kazançlı parayı bulup kullanmaktır. Bu, açıkça 'istenmeyen dolar'dan sözeden bazı Çinliler için bir tür yük haline gelmiştir.

vi- Sıkı döviz rezervlerine sahip Çin ve 'Wall Street sihirbazları', getiri garantisi yüksek yatırımdan yana politika benimsiyorlar.

vii- Sonuç olarak, modern merkantilizm şimdiki kriz için tek neden değildir; fakat oyuna karıştırılan bir 'hile'dir, çünkü açık rekabeti, serbest piyasaları ve yüksek getirili fonlarla çalışan finans piyasalarını altüst etmektedir.

Yeni merkantilizm; ticari kapitalizmin modern çeşitlemesi bağlamında; dış ticaret dengesi lehine ihracatı körükleyip ithalatı köstekleyen, sonuçta iç tüketimi kısıtlayan ve sermaye hareketini denetim altına alan ve kur kararlarını merkezileştiren bir politika rejimini tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Yeni merkantilist politikaların hedefi, hükümetlerin nakit döviz rezervi düzeyini attırmak ve daha etkili parasal ve mali politikalar uygulamasını sağlamaktır. Yeni merkantilist ekonomilerin başında Çin, Japonya ve Singapur gelmektedir. Klasik merkantilizm, imparatorluk çağının bir ürünü olarak ve kolonyalist-emperyalist çizgide askeri gelişmeye vurgu yaparken, yeni merkantilizm ise daha çok ulus-devlet ya da makro entegrasyon çağına özgü olarak iktisadi gelişmeyi esas almakta ve fiyatın piyasada belirlenmesini ön kabul etmektedir. Yeni merkantilizmin eksen aldığı politikalar genellikle yüksek tarifeler ve ithalat sınırlamalarından oluşan korumacı önlemlerdir. O nedenle, yerli üreticiyi koruyucu ve kendi kendine yeten (otarşik) önlemlere bağlı sanayi politikasını ve sabit döviz

ve özerk para politikasını uygulayan ülkeler makro iktisadi planda kendiliğinden yeni merkantilist grubuna girerler. Yeni merkantilizm, ‘mahpus ikilemi’ oyun kuramıyla da ilişkilendirilmektedir.

Eğer Adam Smith günümüzde yaşasaydı ve *Ulusların Zenginliği* kitabındaki tezleri halen savunuyor olsaydı, yeni merkantilizmi reddederdi. Çünkü o korumacılığa karşıydı, en fazla serbest ticaretin nimetleri ve dış ticaretteki mutlak üstünlüklerle uyumlu klasik merkantilizmi desteklemekteydi.

Dünya Bankası Grubu Başkanı Zoellick, “Bretton Woods mimarlarının bir başka mirasının küresel ticaret sistemimiz” olduğunu hatırlattıktan sonra, ticaretin politik ekonomisini, yeni gerçekler doğrultusunda dönüştürülmesi yönünde, ‘bisiklet kuramı’ adı verilen ilginç bir kuram ile –özetle– şöyle vurgulamaktadır:³⁴

“Çoğu ülkede korumacı üreticilerin yerel baskıları göz önüne alındığında, onların baskısına karşı koymanın tek yolu serbestleşen bir ticaret gündemi ile yeni bir yapı oluşturmaktır. O zaman, açılan piyasaların getireceği potansiyel kazanımlar bu bariyer yaygaralarını karşılayacak çıkarların harekete geçirilmesine yardımcı olacaktır. Bugün WTO için Doha Turu’nda pedallar zor dönüyor. Ayrıca, çerçevesi neredeyse on yıl önce çizilen bir gündem ile Doha Turu yeni zorlukların hızla gerisinde kalıyor.(...) Doha Turu, yıllarca kurallara dayalı ticaret sisteminin dışında kalan tarımsal desteklerden bazılarını kısımlar, hatta ortadan kaldırabilir. Piyasaları, gelişmiş ve başlıca gelişmekte olan ekonomilerdeki imalat sanayi ve tarım ürünlerine yavaş yavaş açabilir. Aynı zamanda yoksul ülkelerdeki temel imalat sanayi üretimini ve katma değerli üretimi sınırlayan gelişmiş ülke tarife sınırlamalarını kontrol altına alabilir ve hizmet piyasalarını açabilir... Bunlar gerçek kazançlardır ve gelişmiş ülkelerin ve önde gelen gelişmekte olan ülkelerin karşılıklı ve sistemik bir çıkar için anlaşmaya varma becerisini ortaya koyacaktır. (...) Bretton Woods sistemi, gücün daha az sayıda ülke üzerinde yoğunlaştığı bir dönemde 44 ülke tarafından oluşturulmuştu. Büyük dekolonizasyon dalgaları heyecan vericiydi; az sayıda-

³⁴ Robert B. Zoellick, “The World Bank Group Beyond the Crisis”, Annual Meetings, Board of Governors of the World Bank Group, The World Bank Group Istanbul, October 6, 2009b.

ki gelişmekte olan ülkeler tarihin öznesi olarak değil nesnesi olarak görülüyordu. O dünya artık çok eskide kaldı. Politik ekonominin yeni gerçeklikleri farklı bir sistem gerektiriyor.”

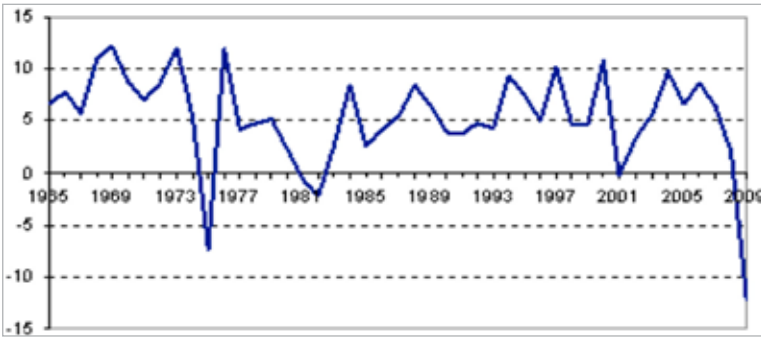
3. Kriz Konjonktüründe (ve Sonrasında) Dünya Ticareti ve Üretimi

Dünya ülkelerinin neden korumacılık önlemlerine başvurduğunu tahlil ederken, aslında öncelikle, korumacılığın uygulandığı konjonktürdeki dünya ticaretinin hangi yapıda olduğunu bilmek gerekir.

3.1. Kriz Konjonktüründeki Dünya Ticareti: Bir ‘Gri Fotoğraf’

Dünya Ticaret Örgütü (WTO) verilerine göre, krizin en fazla yaşandığı konjonktür sayılan 2009 yılının ardından, küresel ticaret hacmi %9,5 oranında genişledi. Oysa 2009’da bu oran, pek çok ekonomistin (ve hatta WTO’nun %10’luk) tahminini aşarak, %-12 idi. Bu daralma, ihracat bazında 1975’ten beri görülen en büyük daralmadır (Grafik 1). Dünya ticaretinin sadece bir yıl arayla önce büyük bir oranda daralması sonra da yine büyük bir oranda büyümesi, kriz-ticaret etkileşiminin ne kadar hızlı olabileceğini kanıtlar durumdadır.

Grafik 1: Dünya Mal / Emtia İhracatı Hacmi, 1965–2009 (Yıllık Değişme, %)

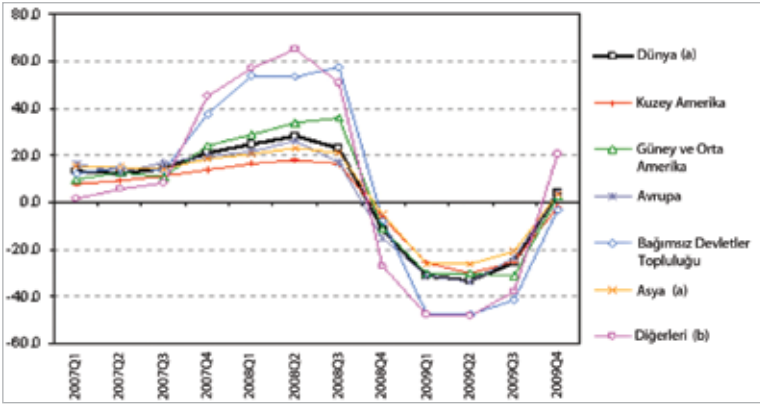

Kaynak: WTO-World Trade Organization. Press Releases, Press/598, 26 March, 2010a.

Durgunluğa bağılı olarak, dünya GSYH'sinin ne kadarının mal ve hizmet ihracatı ile oluştuğunu gösteren 2000 yılı için endeks 100 kabul edilirse, 'ihracat/GSYH oranı', krizin ardından düşmeye, yani dünya ihracat gelirleri (dünya ithalat harcamaları) azalmaya başlamıştır. WTO verilerine göre, 1981'de yaklaşık 80 olan endeks, küresel büyüme ile birlikte 2008'de 130'a çıkmış, fakat krizle birlikte 2009'da 20 puan düşerek 110 olmuştur.

2009 dünya ticaretindeki düşüş-durgunluk, eşlemeli (synchronized) nitelikteydi. Bütün ülkelerin ihracat ve ithalatı –krizin teğet geçtiği bölgeler de dâhil- aynı zaman diliminde düşmüştür (Grafik 2).

Grafik 2: Bölgelere Göre Dünya Mal İhracatında Büyüme (USD değerindeki yıllık değişme bazında) *

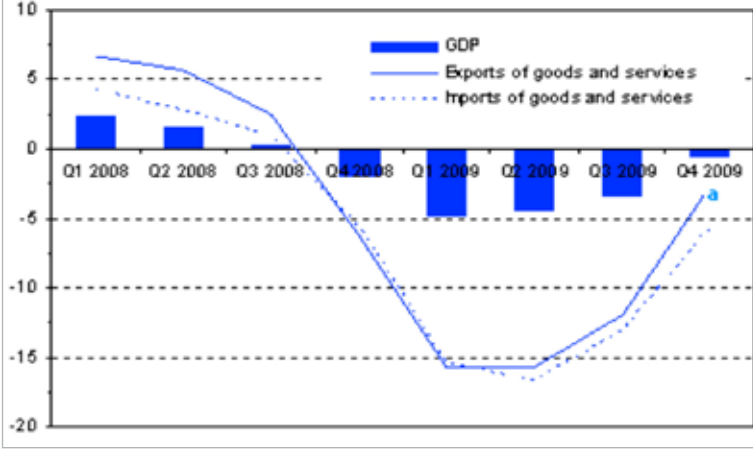
Kaynak: IMF, Eurostat, Ulusal istatistikler, vb.'den derleyen WTO, Press/598, 26 Mart 2010a.

Grafik 3'te görüldüğü gibi, kriz konjonktüründe OECD ülkelerinde GSYH'deki düşüşe paralel olarak toplam ihracat ve ithalat hacminde ciddi daralmalar ile karşılaşılmıştır. 2008'in başından 2009'un sonuna kadar, ödemeler dengesi tehlikeye girerek, OECD toplam ithalatındaki küçülmenin %9,5 civarında olduğu tahmin edilmiştir.

* (a): yeniden ihracat için dünya ithalatı.

(b): Afrika ve Orta Doğu gibi.

Grafik 3: OECD Ülkelerinin Reel GSYH ve Ticaretindeki Büyüme Oranı: 2008–2009 (Bir önceki yıla göre değişim, %)*

Kaynak: OECD Çeyrek Dönem Ulusal Hesaplarından derleyen WTO, Press/598, 26 Mart 2010a.

WTO'nun verilerine göre,³⁵ 2009'da dünya ticaret hacmi, mal bazında, yaklaşık 24,5; hizmet bazında ise 6,5 olmak üzere toplam 31 trilyon dolara ulaşmıştır. Mal ticaretinin yarısından 200 milyar \$ fazlası ithalattan; hizmet ticaretinin de yarısından 200 milyar \$ fazlası ihracattan oluşmuştur. 2007 ve 2008'de dünya mal ihracat ve ithalat hacmi %15'er oranında artarken, krizin en etkili olduğu 2009'da %23'er oranında azalmıştır. Benzer şekilde, hizmet ticareti aynı yıllarda ortalama %12 artarken, 2009'da ise bu oran kadar azalmıştır. Son krizin kaynak ülkesi olan ABD ise; 2009'da mal ihracatında %18 gerileyerek 1,0; mal ithalatında %26 gerileyerek 1,6 trilyon \$ olmak üzere toplam 2,6 trilyon \$'lık bir dış ticaret hacmi sağlamıştır. Hizmet ihracatı ve ithalatında da %9 oranında gerileme göstererek 2009'da 800 milyar \$'lık hizmet ticareti hacmine ulaşmıştır. İlginçtir ki, dış ticarete aynı dönemde, krizin anavatanı ABD'den daha dramatik düşüşleri (%20–30 arası) AB, Rusya ve çevresi, Orta Doğu gibi bölgesel ekonomiler kaydetmiştir.

*: GDP-GSYH; Export-mal ve hizmet ihracatı; Import-mal ve hizmet ithalatı.

a: Mevcut verilere dayalı tahmin.

³⁵ WTO, Press/598, 26 Mart 2010a.

WTO'nun çektiği bu fotoğraf, dünya ticaretinin içine düştüğü kötü durumu yansıttığı için 'gri fotoğraf' olarak tarihe geçmiştir.

Freund, 2007–2009 kriz konjonktüründe, 86 ülkeden 59'unun (yani %69 = 2/3) daha az fazla ya da daha az açık vermek şeklinde bir ticari dengesizlik içine girdiğini saptamıştır. Birleşik Krallık, İspanya ve pek çok Doğu Avrupa ülkesi gibi büyük açık verenler ithalattan büyük ölçüde vazgeçerlerken; Almanya, Endonezya, Singapur ve Şili gibi büyük fazla verenler ise katı denge kurma etkileri geliştirmişlerdir. 27 ülke ise dengesizlikleri artırmış ve diğer ülkelerde ticaretin daralmasına yol açmıştır. Freund'un yaptığı hesaplamada, ticareti en fazla daralan ülkelerin başında Rusya (96,7), Birleşik Krallık (71,6), ABD (40), Almanya (47,5), Japonya (21,3); en az daralan ülkeler arasında ise Kanada (17,7) ve Türkiye (28,7) yer almaktadır. En şanslı olanlar ise, örneğin Avustralya (-7,2), Brezilya (-0,7), Çin (-7,5) sayılabilir.³⁶

OECD'nin bir başka hesaplamasına göre,³⁷ küresel ticaret 2009 krizinde talepteki düşüş ve ticaret finansmanındaki sorunlar yüzünden %12,5 oranında daraldı. Korumacılık bu daralmada en büyük etmen olmamasına rağmen, hükümetler, ülke içinde çalışanları ve girişimcileri krizden kurtarmak için korumacı politikaları tamamlamanın baskısı ile karşı karşıya kaldılar. Bazı korumacı önlemler verimlilik karşıtı oldu: Doğrudan ticareti kısıtlayan önlemler büyüme ve istihdam üzerinde oldukça olumsuz etki yarattı. Tarife gelirlerindeki %1 dolarlık artış, dünya ihracatını 2,16 ve dünya gelirini ise 0,73 dolar düzeyinde daralttı.

3.2. Yaşamsal Sektör: Dünya Tarım ve Yakıt Ticareti

WTO'nun 2010 tarihli 'mal ticareti profili'ne göre,³⁸ tarımsal ürünlerde lider ihracatçılar (AB-27 ve ABD) toplamın %52'sini, aynı ülkeler lider ithalatçılar olarak %56'sını oluşturmaktadır. İmalatta lider ihracatçılar

³⁶ Caroline Freund, "Adjustment in Global Imbalances and The Future of Trade Growth", *Rebalancing The Global Economy: A Primer For Policymaking*, Centre For Economic Policy Research, S. Claessens, S. Evenett and B. Hoekman (Eds.), pp. 11-22, London, 2010.

³⁷ OECD, "Trade and Economic Effects of Responses to the Economic Crisis", *Trade Policy Study*, 9 September 2010, <http://www.oecd.org/dataoecd/20/59/45964501.pdf> (30.4.2011)

³⁸ WTO, "International Trade Statistics: Trade to Expand by 9.5% in 2010 After a Dismal 2009", Reports, 2010b, http://www.wto.org/english/news_e/pres10_e/pr598_e.htm, 9.5.2011.

AB-27 (%43), ABD %14, Japonya %10) toplamın %67'sini, aynı ülkeler lider ithalatçılar olarak %64'ünü temsil etmektedirler. Kriz yılı 2009'da tarımsal ürün ve yakıt ticareti ciddi düşüşler kaydetmiştir (Tablo 1).

Tablo 1: Tarımsal Ürün, Yakıt ve İmalat Ticareti

	2009 milyar \$	2008 yıllık değişim %	2009 yıllık değişim %
Tarımsal ürün ticareti Toplam ihracat (fob) (%78'ini gıda)	1169	18	-13
Tarımsal ürün Toplam ithalat (cif) (%77'sini gıda)	1199	20	-15
Yakıt ve mineral ürünlerde Toplam ihracat %78 yakıt)	2263	33	-36
Yakıt ve mineral ürünlerde Toplam ithalat %76 yakıt)	2347	34	-37
İmalatta Toplam ihracat (fob) (%21'ini büro ve iletişim donanımı)	8355	10	-20
İmalatta Toplam ithalat (cif) (%21'ini büro ve iletişim donanımı)	8641	10	-20

Kaynak: WTO. "International Trade Statistics: Trade to Expand by 9,5% in 2010 After a Dismal 2009", Reports, 2010b, http://www.wto.org/english/news_e/pres10_e/pr598_e.html, 9.5.2011.

3.3. Küresel Dış Ticaretin Makinesi: İmalat Sektörü

Demir-çelikten kimyasal ürünlere ve sınai mallara kadar oldukça geniş bir yelpaze sergileyen küresel imalat sektörü 2008 yılının ilk iki çeyreğinde pozitif büyümesini sürdürürken, üçüncü çeyreğinden (2008/Ç3) itibaren genellikle daralma göstermeye başlamıştır. 2009/Ç3 döneminde en yüksek negatif büyüme ile anılan demir-çelik sektörü olurken, imalatta toplam büyüme %-21,5 oranında gerçekleşmiştir. Bu, krizin ne kadar 'büyüme' gösterdiğini ortaya koyması bakımından anlamlıdır (Tablo 2).

**Tablo 2: İmalata Bağlı Dünya Ticaretinde Dönemsel Büyüme
(Bir önceki yılın aynı dönemine kıyasla, %)***

	2008/ Ç1	2008/ Ç2	2008/ Ç3	2008/ Ç4	2009/ Ç1	2009/ Ç2	2009/ Ç3
İmalat	15,7	18,6	13,2	-10,4	-27,6	-29,8	-21,5
Demir-çelik	14,6	27,0	42,7	5,4	-37,3	-54,7	-55,0
Kimyasallar	19,3	24,5	21,7	-5,9	-23,5	-24,4	-16,6
Büro ve iletişim malzemesi	10,0	13,2	7,2	-13,9	-28,4	-22,2	-15,3
Otomotiv ürünler	15,3	15,8	3,4	-26,0	-46,9	-45,6	-28,6
Sınai makineler	21,9	22,7	15,7	-7,3	-28,8	-36,0	-31,9
Tekstil ürünleri	10,3	8,9	3,4	-12,8	-26,9	-26,8	-17,3
Giyim	10,3	11,4	7,9	-2,5	-10,4	-15,5	-12,1

Kaynak: WTO, Press/598, 26 March, 2010a.

Küresel imalatta rekabet, ülkelerin, bir yandan ‘ulusal çıkar’ ve ‘ulusal marka’ (made in nation) konusundaki hassasiyetini, öte yandan da ‘çok uluslu marka’ ve ‘dünya markası’ (made in world) yaratma alanındaki rekabetini kızıştırır.³⁹

3.4. *The Economist*’e Göre Dış Ticaret Gelişmeleri

2009’da küresel talep daralırken, ticaret çökmekte ve korumacılık yükselmekte idi. Durumu bu şekilde ortaya koyan *The Economist* dergisi,⁴⁰ WTO’nun tahminlerini de kullanarak, küresel ticarete büyümenin, GSYH büyümesi ile çakışma ve küçük farklar yarattığı konjonktürler sayılmazsa, son kırk yılda, 1975 hariç, krize kadar hep yüksek seyrettiğini belirtmektedir. 2005’ten itibaren her iki parametrede daralma sinyalleri baş göstermiş ve %3’lük kritik eşiğe girilmiştir (Grafik 4).

*: Ç, çeyrek yıl demektir. (Örneğin Ç1, birinci çeyrek ya da yılın birinci üç ayı şeklinde okunmalıdır.)

³⁹ WTO Stat Talk, “Providing Insights on Trade and Tariff Information: Trade in Value Added-Globalmanufacturing: ‘Made In World’”, Issue No. 4 December, 2010, http://www.wto.org/English/Res_E/Statis_E/Stattalk_Dec10_E.Pdf (7.4.2011).

⁴⁰ *The Economist*, “Globalization and Trade: The Nuts and Bolts Come Apart”, March 26, 2009, http://www.economist.com/PrinterFriendly.cfm?story_id=13362027 (2.5.11).

Grafik 4: Dünya Ticareti ve GSYH (bir önceki yıla göre değişim, %)

Kaynak: IMF-WB-WTO'dan derleyen *The Economist*. "Globalization and Trade: The Nuts and Bolts Come Apart", March 26, 2009, http://www.economist.com/PrinterFriendly.cfm?story_id=13362027 (2.5.11).

Küreselleşmenin vitesleri arasında dış ticaret var ve bu, Ricardo'nun 'karşılaştırmalı üstünlükler kuramı'na göre değer yaratıp yönünü bulmaya devam etmektedir. Küresel durgunluk talep balonunun sönmesi demektir. *The Economist*'in belirttiği gibi, kredilerdeki sıkışma, dünya ticaretini 'yağlayan' tahmini 100 milyar dolarlık ticaret finansmanındaki eksiklik yüzünden toplam sıkışmaya eklenmiştir. Dünya Bankası'nın verilerinden oluşturulan G20 ligi ülkeleri –Avustralya hariç- mal ihracatlarında Ocak 2009 itibarıyla eksi değerlerde değişmeler kaydetmişlerdir (Grafik 5).

The Economist'e göre, zengin ülkelerin alternatif silahı şimdiye dek ne ithalat tarifeleri, ne de tarife dışı engellerdir. Bu silahlar, özellikle otomobil imalatçıları başta olmak üzere sıkıntılı yerli sanayiler için parasal desteklemelerin (sübvansiyonların) yerine hassas bir şekilde kullanılırlar. Bazı iktisatçılar, küresel satın almanın korumacılığın siyasal ekonomisini değiştiren bir kanıt olduğunu ifade etmektedirler. Amerikan otomotiv sektörü, katma değerinin çoğunu ithal ettiği ve ABD'de kendi arabalarının parçalarını takan yabancı şirketlerle rekabet edebildiği için doğrudan korumacılık uygulansın diye artık lobi yapmamaktadır. ABD'den Avrupa'ya

* tahmin; GDP=GSYH, Trade=TicaretA

ve bazı gelişen piyasalara (BRIIC ülkelerine) dek markalı oto imalatçıları şimdi açık desteklemeleri tercih etmektedir. Dünya Bankası, krizin ardından oto sektörü için bu doğrudan / dolaylı destek miktarının 50 milyar dolara yaklaştığını ve bunun %90'ının gelişmiş ülkelerde talebi uyaracak bir bütçe paketine konulduğunu varsaymıştır.

Grafik 5: G20’de Mal Ticareti Değeri (Ocak 2009, bir önceki yılın aynı dönemine göre % değişim)*

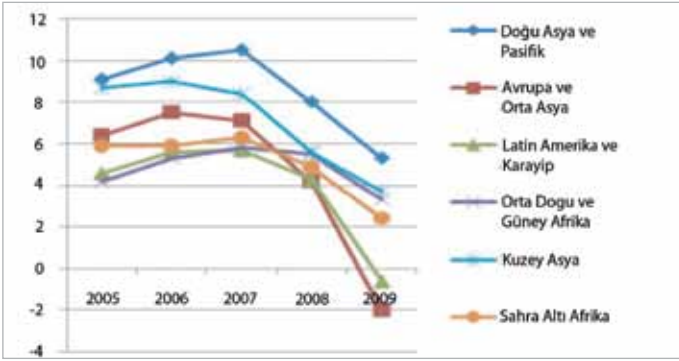
Kaynak: WB ve ulusal istatistiklerden derleyen, *The Economist*. “Globalization and Trade: The Nuts and Bolts Come Apart”, March 26, 2009, http://www.economist.com/PrinterFriendly.cfm?story_id=13362027 (2.5.11).

Dünyanın çeşitli bölgelerinde, özellikle gelişen ekonomilerde, küresel krizin beklenen etkisi ‘GSYH büyümesi’ ile ilgili olmuştur. Grafik 6’da görüldüğü üzere, en yüksek büyüme (2005–2007 arasında %10+) kaydetmiş olan Doğu Asya gibi makul büyüme gösteren Avrupa ve Orta Asya, Güney Asya, Latin Amerika ve Sahra-altı Afrika ülkeleri de, kriz konjonktürüne girilince, büyüme hızlarında ‘irtifa’ kaybetmişler, onların arasından Latin Amerika ile Avrupa ve Orta Asya ülkeleri kritik eşik sıfır büyümenin altına girmişlerdir. GSYH büyümesini gösteren eğriler baş aşağı olup krizin etkilerini işaret etmektedir (Grafik 6).

*: i- S.Arabistan verileri yoktur. ii- Sıfırın sağı pozitif, solu negatif değerleri göstermektedir.

The Economist,⁴¹ ayrıca, krizin başlangıcından itibaren ‘oyuncu’ özelliğini sürdüren Çin’in çağdaş standartların altındaki ihraç mallarıyla ilgili bir dizi skandalı dünyanın dikkatine sunmuştur. Çin yapımı çocuk oyuncakları, adeta dünya marka-kalite ve fiyatlarıyla ‘çocuklar gibi oynanması’nda malzeme oluşturuyor ve bu durum Çin-ABD arasındaki ticaret gerginliğini artırıyor. Kimi zaman Amerikan oyuncakçı şirketleri de ortaklık ve aracılık gibi bazı nedenlerden dolayı, Çin mallarının dışarıdaki kötü şöhretinden kaynaklanan skandallarından nasibini alıyor. Dış ticaret Çin iktisadi büyümesinin belkemiği olduğu için, hükümet uluslararası topluluğun şikâyetleri karşısında sürekli savunma konumuna geçmektedir. *The Economist*, Çin ihracatı için en büyük potansiyel tehlikenin, Çin mallarının öldürücü etkisinden söz eden medya raporları olduğunu vurgulamaktadır. Çin’in ABD karşısında büyük ticaret fazlası vermesi, onun büyük döviz rezervleri, toksik oyuncaklar vs. ABD’yi tarife-dışı korumacılık tezgâhlarını kurmaya zorlayan gelişmelerdir.

Grafik 6: Küresel Krizin Beklenen GSYH Büyümesi Üzerine Etkisi: Gelişen Ekonomiler

Kaynak: WB'nin tahminlerine dayanarak aktaran Wim Naudé, “The Global Economic Crisis After One Year: Is a New Paradigm for Recovery in Developing Countries Emerging?”, *UNU-WIDER Policy Brief*, No 2, United Nations University, 2009.

3.5. Krizden Sonra Dünya Ticaretinde Gelişmeler

WTO (2010) tahminlerine göre, küresel ticaret, 2009’da %12,2 oranında daralırken, büyük bir olasılıkla 2010’da 13,5 oranında büyüyeceği tahmin edilmiştir (Tablo 3).

⁴¹ *The Economist*, “Stoking Protectionism: Concerns Rise About the Quality of Chinese Exports”, Aug 16, 2007 <http://www.economist.com/> (25.5.2011).

Tablo 3: Bölgelere Göre Mal İhracatı: 2007–2009

<i>(yıllık, % değişme)</i>				
	2007	2008	2009	2010 *
İhracat				
Dünya	6,5	2,2	-12,2	13,5
Gelişmiş ekonomiler	4,8	0,8	-15,3	11,5
Gelişen ekonomiler + BDT	9,0	3,8	-7,8	16,5
Piyasa fiyatları ile GSYH (2005)				
Dünya	3,8	1,6	-2,2	3,0
Gelişmiş ekonomiler	2,6	0,4	-3,5	2,1
Gelişen ekonomiler + BDT	8,0	5,7	2,0	5,9

Kaynak: WTO, International Trade Statistics: Trade to Expand by 9.5% in 2010 After a Dismal 2009”, Reports, 2010b, http://www.wto.org/english/news_e/pres10_e/pr598_e.htm, 9.5.2011.; WTO, “Trade Growth Forecast Revised Upwards For 2010”, Press Releases, Press/616, 20 September 2012010c, http://www.wto.org/english/news_e/pres10_e/pr616_e.htm (9.5.2011)

Eaton vd., 2008-2009 krizi süresince küresel ticaretin GSYH’ye görece oranla %30’luk ve toplam imalat talebinin de %80’den fazla bir düşüş kaydettiğini; ayrıca, ‘ticaret /GSYH’si düşen ülkelerin başında da dünya ekonomisinin ilk dört büyüklerinin (ABD, Japonya, Çin ve Almanya’nın) geldiğini vurgulamaktadır.⁴²

Krizin fotoğrafını çeken bazı uzmanlar, krizin dramatik sayısal boyutunu ortaya koymaktadırlar. Örneğin, Herrmann vd. özetledikleri gibi,⁴³ dünya mal ticareti 2008’de 16,1 trilyon dolarlık bir rekorun ardından, 2009’da (Büyük Çöküş’ten bu yana) benzeri görülmemiş bir şekilde %23

*: Tahmini.

⁴² Jonathan Eaton, Samuel Kortum, Brent Neiman and John Romalis, “Trade and the Global Recession”, *NBER Working Paper 16666*, January 2011.

⁴³ John M. Herrmann, Kelley Drye and Warren LLP, “The Global Financial Crisis: Impact on International Trade and Matters Potentially Coming Before the US Court of International Trade, *Submitted for the U.S. Court of International Trade’s 16th Judicial Conference United States Court of International Trade*, November 18, 2010, http://www.cit.uscourts.gov/Judicial_Conference/pdf/2010/Herrmann%20Paper.pdf (18.5.2011)

oranında azalarak 12,1 trilyon dolar düzeyine düşmüştür. 2009'da Dünya GSYH'sindeki %2,3'lük düşüş ise, II. Paylaşım Savaşı sonundan beri kaydedilmiş küresel iktisadi çöküşteki ilk düşüştür. Bütün bu olumsuz gelişmeler, WTO'nun dünya mal ihracatının 2010'da %13,5 oranında sağlam bir şekilde büyüyeceği yönünde projeler ortaya koymasını gerektirmiş ve G20 toplantılarının da 'korumacılık' seçeneği tartışmalarıyla geçmesine neden olmuştur.

Bu arada, Chalamish, ev sahibi ülke için verimlilik, istihdam ve uluslararası ticareti arttırmak yönünde olumlu etkileri olduğunu vurguladığı 'doğrudan yabancı sermaye' (FDI) akışının 2008 krizi nedeniyle %20 oranında azaldığına dikkat çekmektedir.⁴⁴

Bu son kriz, yarattığı tüm toz-duman altında, diğerlerinden farklı olarak gösterdi ki, gelişmiş kapitalist ülkeler birbirlerini –adeta gözü yaşına bakmadan- dibe çekip durdular: “*Ben battıyorsam, öyleyse sen de bat!*”

3.6. Küresel Kriz Konjonktürlerinde Uluslararası Arz Zincirleri ve Ticaret Esnekliği

Escaith vd., 2008-2009 ticaret çöküşünün açıklanmasında küresel arz zincirinin ve ticaretin gelir esnekliğinde gözlenen uzun dönem değişkenlerin rolünü ön plana çıkarmaktadır.⁴⁵ Uluslararası arz zincirlerindeki genişleme ticaret esnekliğinde görünür bir artışı tarif eder. Tüketim ve vurgunculuk etkilerine bağlı iki arz zinciri ticaret esnekliğinin birden neden arttığını da açıklar. Ticaret esneklikleri, ithalat miktarı için GSYH'ye bağlı yurtiçi gelirdeki bir değişikliğin saf etkisini yansıtırlar.

Bems, vd. göre,⁴⁶ uluslararası arz zincirleri ya da dikey bağlantılar büyük ticaret çöküşünün neden büyük olduğunu açıklayan tezler birbirleri ile rekabet eder durumdadırlar. Her şeyden önce, ticaretteki düşüş ve şok iletimleri özellikle ara mal ithalatı bağlantılarından kaynaklanmıştır.

Öte yandan, Štěrbová, şimdiki finansal ve iktisadi krizin, hükümetleri, dış ticaret dâhil ekonominin her alanında güçlü bir düzenleme yapmaya

⁴⁴ Efraim Chalamish, “Protectionism and Sovereign Investment post Global Recession”, *OECD Global Forum on International Investment*, December 7-8, 2009.

⁴⁵ Hubert Escaith, Nannette Lindenberg and Sébastien Miroudot, “Linkages International Supply Chains and Trade Elasticity in Times of Global Crisis”, *Staff Working Paper; ERSD-2010-08*, WTO-Economic Research and Statistics Division, February 2010.

⁴⁶ Rudolf's Bems, Robert C. Johnson and Kei-Mu Yi, “The Collapse of Global Trade: Update on the Role of Vertical Linkages”, *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*, R. Baldwin (Ed.), Centre for Economic Policy Research, pp. 79-86, London, November 2009.

zorladığını; ancak WTO'nun yerleşik kurallarının geniş ve vahşi korumacılık için pek açık bir kapı bırakmadığını; yine de desteklemelerden anti-dampinge, ithalat lisansına ve diğer koruyucu önlemlerin tasarlandığını hatırlatırken;⁴⁷ Evenett ise, son krize karşı çağdaş korumacı dinamiklerin ne anlama geldiğini şöyle vurgulamaktadır:⁴⁸ i- Kasım 2008'de kriz bağlantılı ilk G20 zirvesinden beri, en büyük ticari ülkeler yurtdışındaki ticari çıkarlarına yönelik değişik ayrımcı (discrimination) eğilimler gösterdiler. ii- Önceki resesyonlardan farklı olarak, geçmiş on iki ayda keskin iktisadi gerileme boyunca, sıkça uygulanan korumacılık yöntemleri kurtarma planları şeklinde idi.

Son olarak, Baldwin ve Taglioni, küresel krizin, talepte küresel-eşleme ile yürütülen dünya ticaretinde benzeri görülmemiş bir çöküşle eklendiğini; ihracat ve ithalat akışı tabanında ihracatla ithalat arasında açığa yolaçtığı için bunun küresel dengesizliğe neden olduğunu; ihracat ve ithalattaki eski büyümeye geri dönülürken, büyük küresel dengesizliklerin, eğer açık ve fazla veren ekonomiler yapısal değişiklikler geçirmezse yeniden başlayacağını belirtmektedirler.⁴⁹

3.7. Krizin Hiç mi Yararı Olmamıştır?

Küresel krizin bazı yararları olduğunu büyük bir ciddiyetle ileri süren iktisatçılar vardır; ancak bunlar 'marjinal' kalmaktadırlar. Örneğin; Wheeler ve Rachman, iflasın ABD için iyi sonuçlar doğurabileceğini ileri sürmüşlerdir.⁵⁰ Burada *Winnie-the-Pooh* adlı ünlü bir çocuk-çizgi filmi hatırlatılmaktadır: “*Ayıya ekmeğini ballı mı yoksa sütlü mü istediği*” sorulduğunda, o da “*her ikisi*” diye yanıt verirdi. Benzeri bir soru Amerikalılar için de geçerlidir: Onlara, “*düşük vergiler mi, cömert sosyal harcamalar mı, yoksa dünyanın en iyi sermayesi ile donatılı askeri makine mi istersiniz?*” diye sorulduğunda, toplu yanıtları “*bunların hepsi*” şeklindedir. Sonuç şu ki; hepsinin aynı anda istendiği ABD, borç yığını içindedir ve GSYH'ye oranla %12'ye çıkan bütçe açığı, dev finansal krize kısa dönemli

⁴⁷ Ludmila Štěrbová, “Role Of International Trade Rules in The Current Economic Crisis”, *E-Leader Conference*, Tallinn, 8-10 June 2009, <http://www.g-casa.com/conferences/tallinn/pdf%20papers/Sterbova.pdf> (4.5.2011)

⁴⁸ Simon J. Evenett, “Crisis-era Protectionism One Year After the Washington G20 Meeting”, *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*, R. Baldwin (Ed.), Centre for Economic Policy Research, pp. 37-46, London, 2009.

⁴⁹ R. Baldwin and D. Taglioni, “The Great Trade Collapse and Trade Imbalances”, *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*, R. Baldwin (Ed.), CEPR, pp. 47-55, London, 2009.

⁵⁰ Brent Wheeler, “The Benefits of Financial Crisis”, *Finance 3.0 - Social Network for Finance*, January 17, 2010a, <http://www.finance30.com/profiles/blogs/the-benefits-of-financial> (8.4.2011); Gideon Rachman, “Bankruptcy Could Be good for America”, *Financial Times*, Jan. 12, 2010.

bir tepki olarak anlaşılabilir bir yapıdadır. Amerikalıların merak etmesi gereken, orta dönemde bütçe açığını kontrol edebilecek güvenilir bir planın olmamasıdır.

İktisatçılar, uzun bir süre, akademik çözümlmeleri kolayca yapabilmek için Dünya ekonomilerini, Soğuk Savaş'ın bir ürünü olarak '1. Dünya' (gelişmiş kapitalist ülkeler), '2. Dünya' (sosyalist ülkeler), '3. Dünya' (gelişmemiş ülkeler) ve '4. Dünya' (küresel toplum) diye sınıflandırmayı tercih ettiler. Ancak içinde bulunduğumuz 21. yüzyılda böyle bir sınıflandırma yapma gerekçeleri çoğunlukla ortadan kalktı. Çünkü ayrılmaya konu olan ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının devam etmesine rağmen 'iktisadi sistem farkı' kapandı, bir başka deyişle, kapitalist küreselleşme tüm ülkeleri birbirine yakınlıştırdı. Son kriz de, gelişmiş-gelişmemiş ülke ayrımını gözetmeden hepsini etkilediği için ülkeler arası farklılığı azalttı.

4. Sonuç

2007–2009 küresel kriz, Amerikan ticari bankacılık sektörünün ürettiği bir finansal krizdir ve bu krizin temel nedeni dış ticaretteki bozulma değil, emlak piyasasına arz edilen ipotekli kredilerin geri dönmeyip likidite krizine dönüşmesidir. Dış ticaret dengesindeki aşırı açıklar, bu krizin bir sonucudur ve korumacı önlemleri gerektirmiştir. Bhagwati'nin dediği gibi;⁵¹ kriz serbest dış ticaretin güvenilirliğini sorgulama olanağını vermiştir, ancak ticaret krizin nedeni olmamıştır.

Küresel finans krizinin dramatik tablosu büyük sayılarla ifade edilmektedir. Örneğin, Dünya mal ticareti hacmi 2008'de 16 trilyon doları aşarken, 2009'da (Büyük Çöküş'ten bu yana) benzeri görülmemiş bir şekilde yaklaşık 4'te 1 (%23) oranında azalarak 12 trilyon dolara kadar düşmüştür. 2009'da Dünya GSYH'sindeki %2,3'lük düşüş ise, II. Paylaşım Savaşı sonundan beri kaydedilmiş küresel iktisadi çıktıdaki ilk düşüş sayılmaktadır. Ulusal gelir pastaları küçüldükçe, doğal olarak, işsizlik ve gelir bölüşümü adaletsizliği de artmıştır. Bütün bu olumsuz gelişmeler, liberal dış ticareti izlemekle görevli WTO'nun dünya mal ihracatının 2010 ve sonrasında dengeli ve istikrarlı bir şekilde büyüyeceği yönünde projeler ortaya koymasını gerektirmiştir.

Krizden etkilenen her ülke için, dış ticarete liberal çarkların daha iyi dönmesi için –geçici olarak başvuru- 'korumacılık' adeta 'moda' iktisat politikası haline gelmiştir. Gerçekten de, pek azı dışında, tarife ve tari-

⁵¹ Jagdish Bhagwati, "Lessons from the Current Crisis", *Q Finance*, Columbia University, 2008. <http://www.columbia.edu/~jb38/papers/pdf/lessons-from-the-current-crisis.pdf> (3.2.2011)

fe dışı engellerden nasibini almayan hiçbir ülke ya da ürün kalmamıştır. Korumacı önlemler ya misilleme ya da ürünlerin sağlık ve güvenlik gibi nesnel nedenlerden dolayı uygulanmıştır.

Küresel kriz, finansal kapitalizmin kötü hayali ruhlarını (gulyabanilerini) açığa çıkarmıştır. Zira Roubini, ABD ekonomisinde krizin ayak sesleri duyulduğu sıralarda, finansal kapitalizmin yeni gulyabanilerinden sözeder.⁵² Krizin yol açtığı panik, korku ve krizden bir an önce çıkma psikolojisi; ülkeleri korumacı politikalara yönlendirmiştir. Korumacılığa ilke olarak karşı olan WTO ve IMF gibi finans örgütleri de sert ulusal kararlar karşısında aynı sertlikte küresel bir tavır sergileyememiştir.

En son kriz dâhil, her bir kriz kendisinden önce yaşanan krizlerin bir toplamı sayılabilir. Krizler kartopu gibi büyür; yamaçtan aşağıya kaydığında, önüne gelen hangi ülke varsa, altında bırakabilir. Altta kalan ülke ne kadar büyükse, ortaya çıkan etki ve bırakılan iz de o kadar büyük olur. ABD'nin krizi tüm dünyanın ortak krizi oldu, çünkü kartopunun altında kalan ülke sayısı çok fazlaydı ve bu ülkeler de oldukça büyüktü. Krizi görece 'pas geçen' ya da by-pass eden Çin gibi ülkelerin yıldızı daha da parlamış ve bu kriz, Çin'in ya da "Çindistan"ın (Çin+Hindistan) orta-uzun vadede (2050'lilerde) ABD imparatorluğunun yerine geçebileceği iddialarını arttırmıştır. Bu iddialar arasına, Çin para birimi Yuan'ın, Amerikan Doları'nın yerine ya da onun yanısıra uluslararası rezerv para birimi haline gelebileceği de girmiştir.

Bu arada, iktisadi krizin bir ayağının küreselleşme olduğu düşüncesine karşılık, hükümetler ve uluslararası finans kuruluşları 'sorumlu küreselleşme'yi savunarak gereğini yerine getirmelidirler.⁵³ Zira 'küreselleşme saati'nin geriye doğru kurulamayacağı bir gerçektir.

⁵² Nouriel Roubini, "The New Bogeymen of Financial Capitalism", *Project Syndicate*, August 30, 2007, <http://www.project-syndicate.org/commentary/roubini1/English> (10.1.2011)

⁵³ Dünya Bankası (WB) Grubu Başkanı Zoellick, Yıllık Güvernörler Kurulu'nda, "Kriz Sonrası WB Grubu" başlıklı konuşmasında; küreselleşmeyi krizle bağlantılı olarak şu sözlerle sorgulamaktadır: "Küreselleşme pek çok ülkede yüksek büyümenin sürdürülebilirliğine yardımcı olmuş ve yüz milyonlarca insanı yoksulluktan kurtarmıştır. Bununla birlikte ekonomiler arasında giderek artan bağlar aynı zamanda gelişmiş dünyada yaşanan bir mali krizin milyonlarca insanı tekrar yoksulluğa döndüren bir küresel krize dönüşmesinde merkezi bir rol oynamıştır." Ve aynı WB yoksulluk ve krizlerle mücadele boyutunda "sorumlu küreselleşme" için mali muslukları daha fazla açarak üzerine düşen görevi yerine getireceğini vaat ederken, devletin canlandırma politikaları, büyümeyi arttıracak kamu-özel sektör iş ve güç birliği için özellikle G-20 grubu ülkelerine büyük sorumluluk düştüğünü belirtmektedir (Robert B. Zoellick, "The World Bank Group Beyond the Crisis". Annual Meetings, Board of Governors of the World Bank Group., The World Bank Group Istanbul, October 6, 2009b).

O nedenle, dünya ülkeleri ve toplumları, finansal krizlerden çok, küreselleşmenin bir başka ivedi sorunu olmaya başlayan iklim ve iklime bağlı krizlerden ziyadesiyle korkmalıdır. Su, tarım, enerji odaklı kıtlıklar herkesi bekleyen krizlerdir. Yetersiz de olsa halen su içilebiliyor ve hormonlu da olsa halen domates ve et yenebiliyor. Ya içilecek su ve yenebilecek domates ve et olmazsa, o zaman ne yapılacaktır? Para olsa bile... Kaldı ki, herhangi bir ciddi küresel iklim krizi, finansal kriz de dâhil birçok türev sorun doğuracaktır. Finansal krizler büyük iklim krizlerinin ön habercisi ve aklın başa alınması için fırsat olabilir.

Küreselleşme dünya ülkeleri arasında farklılaşma yaratmıştır ve bunun somut yansımalarından biri de, krize hazırlıksız yakalananlar ve krizden sonra da hazırlıksız duranlar... Şu ünlü sözü hatırlama zamanıdır: *"Sular çekilince kimin mayosuz yüzdüğü ortaya çıkacaktır."*

KAYNAKÇA

- Aizenman, Joshua. "On the Causes of Global Imbalances and Their Persistence: Myths, Facts and Conjectures", in *Rebalancing the Global Economy: A Primer for Policymaking*, S. Claessens, S. Evenett and B. Hoekman (Eds.), Centre for Economic Policy Research, pp. 23-30, London, 2010.
- Arias, Eduardo Fernández, Andrew Powell and Alessandro Rebucci. "The Multilateral Response to the Global Crisis: Rationale, Modalities, and Feasibility", *Inter-American Development Bank*, June 2009.
- Asmussen, Jörgg. "Mastering Global Financial Crises: A German Perspective", *State Secretary of the Federal Ministry of Finance in Germany*, The Washington Quarterly, Center for Strategic and International Studies, July 2009.
- Baldwin, R. and D. Taglioni. "The Great Trade Collapse and Trade Imbalances", *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*, R. Baldwin (Ed.), CEPR, pp. 47-55, London, 2009.
- Belsie, Laurent. "The Roots of Protectionism in the Great Depression", *NBER*, <http://www.nber.org/digest/oct09/w15142.html> (6.1.2011)
- Bhagwati, Jagdish. "Lessons from the Current Crisis", *Q Finance*, Columbia University, 2008. <http://www.columbia.edu/~jb38/papers/pdf/lessons-from-the-current-crisis.pdf> (3.2.2011)
- Bems, Rudolfs, Robert C. Johnson and Kei-Mu Yi. "The Collapse of Global Trade: Update on the Role of Vertical Linkages", *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*, R. Baldwin (Ed.), Centre for Economic Policy Research, pp. 79-86, London, November 2009.
- Blum, Charles. "From Mercantilism to Meltdown", May 5th, 2009; <http://faircurrency.org/blog/?cat=7> (2.12.2010).
- Bordo, Michael D. "The Crisis of 2007: Some Lessons from History", *The First Global Financial Crisis of the 21st Century*, A. Felton and C. Reinhart (Eds.), Centre for Economic Policy Research, pp. 51-4, London, June 2008.
- Chalamish, Efraim. "Protectionism and Sovereign Investment post Global Recession", *OECD Global Forum on International Investment*, December 7-8, 2009.

- Coatsworth, John H. and Jeffrey G. Williamson. "Always Protectionist? Latin American Tariffs from Independence to Great Depression," *Journal of Latin American Studies*, Cambridge University Press, 36, pp. 205–232, 2004.
- Eaton, Jonathan, Samuel Kortum, Brent Neiman and John Romalis. "Trade and the Global Recession", *NBER Working Paper 16666*, January 2011.
- Eichengreen, Barry and Douglas Irwin. "The Protectionist Temptation: Lessons from the Great Depression for Today", *Vox*, 17 March, 2009a; <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/3280> (20.2.2011).
- Eichengreen, Barry and Douglas A. Irwin. "The Slide to Protectionism in the Great Depression: Who Succumbed and Why?", *NBER Working Paper Series*, Working Paper 15142, 2009b.
- Escaith, Hubert, Nannette Lindenberg and Sébastien Miroudot. "Linkages International Supply Chains and Trade Elasticity in Times of Global Crisis", *Staff Working Paper, ERSD-2010-08*, WTO-Economic Research and Statistics Division, February 2010.
- Evenett, Simon J. "Crisis-era Protectionism One Year After the Washington G20 Meeting", *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*, R. Baldwin (Ed.), Centre for Economic Policy Research, pp.37-46, London, 2009.
- Freund, Caroline. "Adjustment in Global Imbalances and The Future of Trade Growth", *Rebalancing The Global Economy: A Primer For Policymaking*, Centre For Economic Policy Research, S. Claessens, S. Evenett and B. Hoekman (Eds.), pp. 11-22, London, 2010..
- Gamble, Andrew. "The Political Consequences of the Crash", *Political Studies Review*, Vol. 8, 2010, pp. 3–14.
- Hall, Shane. "Effects of the Economic Crisis on Free Trade", *eHow.com*, September 3, 2010, http://www.ehow.com/list_6891878_effects-economic-crisis-trade.html#ixzz1AvqDcnKo (20.4.2011)
- Herrmann, John M., Kelley Drye and Warren LLP. "The Global Financial Crisis: Impact on International Trade and Matters Potentially Coming Before the US Court of International Trade, Submitted for the U.S. Court of International Trade's 16th Judicial Conference United States Court of International Trade, November 18, 2010, http://www.cit.uscourts.gov/Judicial_Conference/pdf/2010/Herrmann%20Paper.pdf (18.5.2011)

- Hill, Michael. "The Economic Crisis and Paradigm Change", *UK Social Policy Association*, May 2010, <http://www.social-policy.org.uk/lincoln/Hill.pdf> (20.4.2011)
- Krugman, Paul. *Bunalım Ekonomisinin Geri Dönüşü*, Çev. N. Domaniç, 4. baskı, Literatür Yayınları, İstanbul, 2005-ç.
- Krugman, Paul, "The Third Depression", *The New York Times*, June 27, 2010, http://www.nytimes.com/2010/06/28/opinion/28krugman.html?_r=1&ref=paulkrugman
- Martins, Joaquim Oliveira and Sónia Araújo. "The Great Synchronization: Tracking The Trade Collapse with High-Frequency Data", *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*, R. Baldwin (Ed.), Centre for Economic Policy Research, pp. 101–106, London, 2009.
- Mazumder, M. Imtiaz and Nazneen Ahmad, "Greed, Financial Innovation or Laxity Of Regulation?: A Close Look into the 2007-2009 Financial Crisis and Stock Market Volatility", *Studies in Economics and Finance*, Vol. 27 Issue 2, pp. 110-134, 2010.
- Mora, Jesse and William Powers. "Did Trade Credit Problems Deepen The Great Trade Collapse?", *The Great Trade Collapse: Causes, Consequences and Prospects*, R. Baldwin (Ed.), Centre for Economic Policy Research, pp. 115-125, London, 2009.
- Naudé, Wim. "The Global Economic Crisis After One Year: Is a New Paradigm for Recovery in Developing Countries Emerging?", *UNU-WIDER Policy Brief*, No. 2, United Nations University, 2009.
- OECD. "Trade and Economic Effects of Responses to the Economic Crisis", *Trade Policy Study*, 9 September 2010, <http://www.oecd.org/dataoecd/20/59/45964501.pdf> (30.4.2011)
- Öz, Sumru. "Küresel Krizde Büyüyenler de Var: Polonya Örneği", *TÜSİAD-EAF Politika Notu*, 09/09, Eylül 2009.
- Panizzon, Marion. "Trade And Labor Migration: Gats Mode 4 and Migration Agreements," *Dialogue Globalization on Occasional Papers*, No. 47 / January, Friedrich Ebert Stiftung, 2010.
- Rachman, Gideon. "Bankruptcy Could Be good for America", *Financial Times*, Jan. 12, 2010.

- Raghavan, Chakravarthi. “Volatile Exchange Markets Spawn Protectionism, Anti-Dumping Actions”, *Third World Economics (Twn)*, No. 284, 1–15 July, 2002, <http://www.twinside.org.sg>.
- Rodrik, Dani. “Mercantilism Reconsidered,” *Project Syndicate*, 07–10, 2009a, <http://www.project-syndicate.org/commentary/rodrik33/English>, (25.1.2011)
- Rodrik, Dani. “Is Chinese Mercantilism Good or Bad for Poor Countries?”, *Project Syndicate*, 09/09, 2009b, <http://www.project-syndicate.org/commentary/rodrik47/English>. (25.1.2011)
- Rogoff, Kenneth. “The Great Contraction of 2008–2009”, *Project Syndicate*, 11–02, 2009, <http://www.project-syndicate.org/commentary/rogoff62/English> (25.1.2011)
- Roubini, Nouriel. “The New Bogeymen of Financial Capitalism”, *Project Syndicate*, August 30, 2007, <http://www.project-syndicate.org/commentary/roubini1/English> (10.1.2011)
- Sakbani, Michael. “The Global Recession Analysis: Evaluation, and Implications of the Policy Response and Some Reform Proposals”, *Studies in Economics and Finance*, Vol. 27, No. 2, pp. 91–109, 2010, Emerald Group Publishing, www.emeraldinsight.com/1086-7376.htm (20.11.10)
- Sapir, Jacques. “From Financial Crisis To Turning Point: How The Us Sub prime Crisis”, *Turned into a Worldwide One and is to Change The Global Economy*, Friedrich Ebert Stiftung Publication 13, 2010, <http://www.fes.org.mk/eng/SocialDemocracy.asp> (5.4.2011)
- Snower, Dennis J. “Four Mega-Dangers International Financial Markets Face,” *The First Global Financial Crisis of the 21st Century*, A. Felton and C. Reinhart (Eds.), pp. 109–111, CEPR, London, June 2008.
- Štěrbová, Ludmila. “Role of International Trade Rules in The Current Economic Crisis”, *E-Leader Conference, Tallinn*, 8-10 June 2009, <http://www.g-casa.com/conferences/tallinn/pdf%20papers/Sterbova.pdf> (4.5.2011)
- The Economist*. “Stoking Protectionism: Concerns Rise about the Quality of Chinese Exports”, August 16, 2007, <http://www.economist.com/> (25.5.2011)

- The Economist*. "Globalization and Trade: The Nuts and Bolts Come Apart", March 26, 2009, http://www.economist.com/PrinterFriendly.cfm?story_id=13362027 (2.5.11).
- Thomas, Bill and Keith Hennessey. "Financial Crisis Primer, Questions and Answers on the Causes of the Financial Crisis", *Republican Commissioners on the Financial Crisis Inquiry Commission*, 2010, <http://keithhenessey.com/wp-content/uploads/2010/12/Financial-Crisis-Primer.pdf> (17.4.2011)
- Torre, Augusto de la and Alain Ize. "Finance in Crisis: Causes, Lessons, Consequences, and an Application to Latin America", *the Day After Tomorrow: A Handbook on the Future of Economic Policy in the Developing World*, O. Canuto and M. Giugaleeditors (Eds.), The World Bank, pp. 143–160, 2010.
- Tucker, Noah. "Did China Cause the Crisis?", *21st Century Socialism*, February 2, 2009, <http://21stcenturysocialism.com/> (9.5.2011)
- Wheeler, Brent. "The Benefits of Financial Crisis", *Finance 3.0 - Social Network for Finance*, January 17, 2010a, <http://www.finance30.com/profiles/blogs/the-benefits-of-financial> (8.4.2011).
- Wheeler, Brent. "The Case for Free Trade (Following the Mercantilism Discussion)", *Finance 3.0 - Social Network for Finance*, January 5, 2010b, <http://www.finance30.com/profiles/blogs/the-case-for-free-trade>.
- WTO-World Trade Organization. Press Releases, Press/598, 26 March, 2010a.
- WTO. "International Trade Statistics: Trade to Expand by 9.5% in 2010 After a Dismal 2009", *Reports*, 2010b, http://www.wto.org/english/news_e/pres10_e/pr598_e.htm, 9.5.2011.
- WTO. "Trade Growth Forecast Revised Upwards For 2010", Press Releases, Press / 616, 20 September 2010c, http://www.wto.org/english/news_e/pres10_e/pr616_e.htm (9.5.2011)
- WTO Stat Talk. Providing Insights on Trade and Tariff Information, "Trade in Value Added- Global Manufacturing: 'Made in World'", Issue No. 4 December, 2010, http://www.Wto.Org/English/Res_E/Statist_E/Stattalk_Dec10_E.Pdf (7.4.2011).

Zoellick, Robert B. "After the Crisis?", *World Bank- News and Broadcast*, Sept. 28, 2009a, [http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/NEWS/0,,contentMDK: 22329125~pagePK:34370~piPK:42770~the SitePK:4607,00.html](http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/NEWS/0,,contentMDK:22329125~pagePK:34370~piPK:42770~theSitePK:4607,00.html) (6.5.2011).

Zoellick, Robert B. "The World Bank Group beyond the Crisis", Annual Meetings, Board of Governors of the World Bank Group, The World Bank Group Istanbul, October 6, 2009b.

Karlofça Antlaşması Sonrası Osmanlı – Avusturya İlişkilerinde Macarların Durumu

Selim Hilmi ÖZKAN¹

Öz

Osmanlı Devleti'nin beylikten devletleşme sürecine geçişte en önemli genişleme alanı Avrupa olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1526 yılında kazandığı Macaristan zaferi sonrası tüm Macaristan Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girdi. Bu durum karşısında Habsburg hanedanı Macaristan'daki egemenliğini kaybetmek istemediği için uzun yıllar Osmanlı Devleti ile Macaristan toprakları için mücadele etti. Fakat Avusturya'nın II. Viyana kuşatmasına kadar geçen zaman zarfında Macaristan üzerinde etkili olduğunu söylemek zordur. II. Viyana kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Türk –Avusturya ilişkileri yeni bir boyut kazanırken Macarların durumu da endişe uyandırmaya başladı. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti, Macaristan'daki egemenliğini kaybederken, Macar asilzadeleri bilhassa Kral Tökeli İmre ve Erdelliler ile birlikte Macarlardan isteyenlerin Osmanlı topraklarında yaşamalarına izin verdi. Bunlar için özel yaşam alanları oluşturdu. Osmanlı Devleti, Macarları Osmanlı topraklarına iskân ederek her türlü ihtiyaçlarını karşıladığı gibi ekonomik ve dini özgürlük tanıdı. Bu çalışmada Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki ilişkiler incelenirken Macaristan'daki Türk-Avusturya hâkimiyet mücadelesi ve bunun Osmanlı-Avusturya ilişkileri üzerindeki etkisi arşiv belgeleri ve ahitnamelerdeki yansımaları ile ortaya konacaktır.

Anahtar kelimeler: *Karlofça, Osmanlı Devleti, Avusturya, Macarlar, iskân*

¹ Yrd. Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, shilmi@yildiz.edu.tr

The Status of Hungarians in Relationship of Ottoman and Austria after Karlowitz Treaty

Abstract

Principality of the Ottoman Empire in transition to nationalization process was the most important expansion area of Europe. After the Hungary Victory won by Süleyman the Magnificent in 1526 the whole Hungary came under the rule of the Ottoman State. Under these circumstances, Habsburg dynasty fought with the Ottoman Empire for many years for the territory of Hungary. But it is difficult to say that Austria had an impact on Hungary during the siege of Vienna until the last time. Because of the failure of the second Siege of Vienna while Turkish- Austrian relations gain a new dimension to the situation Hungarians began to arouse concern. Under these circumstances the Ottoman Empire loses sovereignty in Hungary while the Hungarians nobles especially with King Tokeli İmre, Transylvanians and Hungarians who want to live in the Ottoman territory allowed. These are created for the private living areas. The Ottoman Empire not only settled Hungarians on its lands but also entitled economic and religious freedom as meeting the needs of all kinds. While this study examine the relationship between the Ottoman Empire and Austria-sovereignty struggle of the Turkish-Austrian in Hungary and its impact on relationship between ottoman and Austria will be exposed to with archival documents and its reflections in treaties. I believed that this study will fill an important gap in this area.

Keywords: *Karlowitz, the Ottoman Empire, Austria, Hungarians, housing.*

1. Giriş

Osmanlı Devleti kuruluşundan sonra bilhassa Batı yönünde sürekli genişleyerek dünyanın en köklü ve büyük devletlerinden birisi haline geldi. Bu süre zarfında birçok farklı din ve milletten oluşan toplumlara da bir arada huzur ve barış içerisinde yaşatmasını bildi. Çünkü Osmanlı Devleti için kişinin dini, ırkı ve doğum yeri ne olursa olsun öncelikli olan devletin kurallarına uymasıydı. İşte bu politika Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar boyu huzur ve barış içerisinde kalmasını sağlamıştır. Osmanlı, özellikle uygulamış olduğu bu fetih ve genişleme politikasında Avrupa kıtasına ayrı bir önem vermeyi de ihmal etmedi.

Osmanlı Devleti'nin Batı ile girişmiş olduğu bu mücadele sırasında ise en büyük rakibi Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun temsilcisi durumunda bulunan Avusturya oldu. Avusturya Kralı, incelemiş olduğumuz dönem için Kutsal Roma Germen İmparatoru olarak tanımlanarak tüm Batı'nın Osmanlı'ya karşı savunmasını üstlendi. Bu süreçte, Macaristan toprakları Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında hâkimiyet mücadelesine sahne oldu. Bu çalışmada, Macarların konumunu kısaca ele aldıktan sonra, Karlofça Antlaşması öncesi ve sonrası Macarların Osmanlı Devleti nazarındaki durumları incelenecektir.

2. Osmanlı-Avusturya İlişkilerinin Başlaması ve Karlofça Barışına Kadar Macaristan Üzerindeki Hâkimiyet Mücadelesi

Osmanlı Devleti'nin Balkanlara ayak basması üzerine Balkan devletleri ile birlikte Avrupalı Devletler de bu durumdan rahatsız oldular. Avrupalı Devletlerin en büyüğü ve güçlüsü Habsburg hanedanı (Avusturya) bu rahatsızlığını haçlı seferlerine destek vererek gösterdi. Fakat her ne kadar Habsburg hanedanı ve Avrupa, Osmanlı Devleti'ne direnmişse de Balkanlar ve Avrupa'nın bir kısmının Osmanlı egemenliğine girmesine mani olamadı. Netice olarak Kanuni Sultan Süleyman döneminde Macar İmparatorluğu'nun Mohaç Meydan Muharebesi'yle yıkılmasından sonra, son Macar kralı II. Ludwig'in kayınbiraderi ve eniştesi olan Avusturya Çarı I. Ferdinand (1503–1564), II. Ludwig ile olan akrabalığı sebebiyle Macar topraklarında miras hakkı olduğu iddiasıyla bu ülkeyi, Osmanlı Devleti tarafından desteklenen Johan Zapolya'ya karşı müdafaa etmeye karar verdi.² Bu durum üzerine Ferdinand 1532 senesinde Macar asilzadelerine

² Ali İbrahim Savaş, "XVIII. Asırda Osmanlı -Avusturya İlişkileri", *Askeri Tarih Bülteni*, S. 32, Ankara,

bir mektup yazarak Macaristan'ı Türklere bırakmanın bir hıyanet olacağını belirtti. Bu mesele Macaristan'ın idaresi konusunda Osmanlılar ve Habsburglar arasında önemli bir sorun haline gelerek uzun yıllar sürecek mücadelelere neden olacaktır. Bu tarihten sonra, Macaristan'ın veraseti meselesi Habsburglar'da Osmanlı hâkimiyetine karşı şiddetli bir düşmanlık ortaya çıkardı.³ Osmanlı Devleti'nin Habsburglar ile olan mücadelesi daha ziyade Macaristan topraklarında meydana geldi.

Macar tahtına Zapolya Janos'un seçilmesi Alman İmparatoru Sarlken'in kardeşi, ölen Macar kralının eniştesi ve kayınbiraderi olan Avusturya Arşidükü Ferdinand'ı harekete geçirdi.⁴ Veraset yoluyla Macaristan üzerinde hak iddia eden Ferdinand bunu gerçekleştirmek için Mohaç'tan sonra Tokaj'da Zapolya'nın ordusunu yenerek Budin'e girdi.⁵ Bunun üzerine güç durumda kalan ve Lehistan kralına sığınan Zapolya, İstanbul'a bir elçi göndererek, Kanuni'den yardım istemek zorunda kaldı. Kanuni Zapolya ile bir antlaşma yaparak Zapolya'yı kendine tabi bir kral olarak tanıdı. 1529 Mayıs'ında sefere çıkan Osmanlı ordusu Budin'i teslim aldıktan sonra Zapolya'yı tekrar Macar tahtına oturttu. Buradan hareketle Viyana önlerine gelen Osmanlı ordusu kışın yaklaşması ile şehri almadan geri döndü. Macaristan üzerindeki haklarından vazgeçmeyen Ferdinand, 1530 sonbaharında gönderdiği elçilik heyetiyle Macaristan'ın kendisine terk edilmesini istediği gibi Budin'i de kuşatma altına aldı.⁶ Fakat Kanuni Macaristan meselesini tamamen ortadan kaldırma niyetinde idi. Bu amaçla hem Ferdinand üzerine hem de Alman İmparatoru Şarlken üzerine bir sefer düzenledi. Fakat her iki hükümdar da Kanuni'nin karşısına çıkmaya cesaret edemediler. Bu sefer sonrası 22 Haziran 1533 tarihinde İstanbul'da yapılan Antlaşma ile Ferdinand, Macaristan üzerindeki iddialarından vazgeçiyordu. Fakat Zapolya'nın ölmesi üzerine Habsburglar yeniden Macaristan üzerinde hak iddia etmeye başladılar. Bu durum üzerine Budin Kanuni tarafından feth edildikten sonra Beylerbeyilik haline getirilerek doğrudan doğruya merkeze bağlandı ve bu mesele bu şekilde halledilmiş oldu. Daha sonra eyalet haline getirilen Budin, sancaklara ayrılarak bu

1992. s. 25.

³ Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 70

⁴ Müctebe İlgürel, "Kanuni Sultan Süleyman", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 10, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, s. 323.

⁵ Grenard, age, s. 71.

⁶ Joseph von Hammer Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 5, İstanbul, 1998, s. 87.

sancaklara sancakbeyleri tayin edildi. Böylece, Macaristan'ın kalbi olan Tisza nehrine kadar Tuna'nın sağ ve sol kısımlarındaki Orta Macaristan bir Osmanlı sınır eyaleti haline gelirken Tisza nehrinin ötesindeki bölge olan Erdel'de (Transilvanya) yeni bir voyvodalık ortaya çıktı.⁷ Kanuni döneminde Budin ve etrafında bulunan birçok kale de alınarak Budin ve çevresi daha güvenli hale getirildi. 1 Ağustos 1547 yılında Habsburglar ile imzalanan ve Şarlken'in de onayladığı antlaşma ile Habsburg hanedanı bir süre de olsa Osmanlı baskısından kurtulmuş oldu. Fakat Avusturya bunun karşılığında Macaristan için her yıl Osmanlı Devletine 30 bin Macar altını ödemeyi de taahhüt etmiş oldu.⁸

1562 yılına gelindiği zaman Ferdinand'a, Almanya İmparatoru'ndan başka, hâkimiyet alanı biraz daha geniş tutularak, Çeh, İslavin ve Hırvat vilâyetlerinin de kralı şeklinde hitap edilmiştir. Ayrıca Ferdinand'ın Macar halkına saldırmaması üzerinde de durulmuştur. 1566 tarihli Ahidnâme de Avusturya Kralı Maximilian için "Roma halkının güzidesi ve Alaman vilâyetlerinin imparatoru" gibi sıfatların yanı sıra "Çeh ve İslavin ve Hırvat gibi yerlerin kralı Maximilyanos Kralsın" şeklinde bir ifade kullanılarak Macaristan'da olan Osmanlı halkına hiçbir şekilde zarar vermemesi, vergi talep etmemesi gibi şartlar konmuştur.

XVII. yüzyılda Macaristan üzerindeki Osmanlı egemenliği hala eski gücü ile devam etmektedir. XVII. yüzyılın ilk antlaşması sayabileceğimiz 1606 tarihli ahidnâme ile Macar halkının durumu ve esirler üzerindeki bir takım haklardan bahsedilmektedir.⁹

XVII. yüzyıl sonlarına doğru Macarlar üzerindeki Habsburg baskısı ve zulmü arttı. Habsburgların baskısından, din ve vicdan hürriyetine yaptıkları zulümden bıkan Macar halkının bir kısmı, o dönemde Türk hâkimiyetinde olan Erdel'e, Osmanlı eyaleti konumundaki Budin ve Eğri gibi yerlere sığındılar. Habsburg Hanedanı Macar halkına dini özgürlük vermek yerine hepsini Katolik olmaya zorladı. Hatta Viyana'nın İsveç elçisi Macar halkına dini hürriyet verilmesi konusunda İmparatora ricada bulunduğu zaman: "*Katolik olmayanlara müsamaha göstermektense o toprakları kaybetmeyi (Türk hâkimiyetine girmesi) tercih ederim*" cevabını vermiştir. İşte Habsburg hanedanı tarafından bu şekilde aşağılanan ve zulme

⁷ Feridun Emecan, "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti", *Türkler*, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 507.

⁸ Agm, s. 556.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A./DİN.DVE.d, 57/1, s. 5, 7.

uğrayan Macar halkı kurtarıcı olarak Türk egemenliğini görmektedirler. Bu dönemde II. Rakoczi Ferenc ve üvey babası Tökeli İmre Osmanlı egemenliğini kabul ederek Habsburg hanedanına karşı mücadele yolunu seçtiler.¹⁰ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadrazam olduktan sonra Macar asilzadelerini destekledi. Orta Macaristan'da, Katolik Avusturya'ya karşı isyan eden Protestan Macarları himayesine aldı. Tökeli İmre, Osmanlılar tarafından Orta Macaristan Kralı olarak tanındı. Tabii ki bu durum Avusturya'nın tepkisine neden oldu. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Tökeli İmre'ye askerî yardımda bulunarak, Orta Macarlara ait birçok kale ve Orta Macarların merkezi olan Kaşka 1682 yılında alınıp Tökeli'ye verildi.¹¹

Osmanlı Devleti, Macarasilzadeleri destekleyerek Orta Macaristan'daki Türk hâkimiyetini yeniden güçlendirmek için girişimlerde bulunduğu sırada almış olduğu II. Viyana yenilgisi bir anda bütün gidişatı değiştirdi. Çünkü bu savaş sonrası Osmanlı Devleti 16 yıl Avrupa müttefik kuvvetleri ile savaştıktan sonra bu savaşlardan yenik çıkarak Karlofça antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı.

Karlofça antlaşmasının imzalanmasına kadar geçen zaman zarfında da Tökeli İmre sürekli siyasi ve mali bakımdan Avusturya'ya karşı desteklendi ve bir takım ihtiyaçları karşılandı.¹² Mesela 1693 yılı sonlarında Kral Tökeli İmre'nin ihtiyacı için 500 kile buğday ile mahiyetindeki 2500 piyade levendin ihtiyacı olan 500 kile arpanın temini için Rahova Kaptanı Eyüp kethüdaya hüküm yazılmıştır.¹³ Avusturya kralı, bir ara Tökeli'nin Osmanlı tarafında yer alması karşısında, Tökeli'ye mektup yazarak yaptıklarının yanlış olduğunu belirterek, Türklere karşı beraber hareket etmeleri konusunda işbirliği çağrısında bulundu. Ama Tökeli Osmanlı'ya bağlılığını bildirerek bu iş birliği çağrısını reddetti.¹⁴ Tökeli İmre'nin yanı sıra Macar asilzâdeler de Avusturya'ya karşı desteklenmiştir. Bunlardan Zyriny ve Rakoczy başta olmak üzere birçok asilzâde II. Viyana kuşatması sırasında Osmanlı ordusuna yardımcı olmuşlardır.¹⁵

¹⁰ M. Tayyib Gökbilgin, "Rakoczi Ferenc II. Ve Osmanlı Devleti Himayesinde Macar Mülteciler", *Türk Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mülteciler Sempozyumu*, İstanbul, 1976, s. 2.

¹¹ Ahmet Refik Altınay, *Kral Rakoci ve Tevabi*, Hilal Matbaası, İstanbul, 1331, s. 201, 435.

¹² BOA, d. BŞM, 804; BOA, C. HR, 115/5731; BOA İE, HR, 436.

¹³ BOA, C. HR, 150/7481.

¹⁴ BOA, MAD.d, 10142.

¹⁵ Ahmet Ağa, *Viyana Kuşatması Günlüğü*, (Çev. Richard F. Kreutel, Türkçesi, Esat Nermi) Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970, s. 40; John Stoye, *Viyana Kuşatması*, (Çev. Derin Türkömer), Doğan Kitap,

Karlofça antlaşması, Osmanlı tarihinde yeni bir dönemin başladığının göstergesi olduğu gibi Macaristan'daki Türk hâkimiyetinin Temeşvar hariç sona ermesi oldu. Macaristan bu tarihten sonra Avusturya'nın hâkimiyeti altına girdi. Birçok Macar asilzâde ve Macar, Osmanlıya sığınmak zorunda kaldı. Macarlar zaten savaş döneminde Osmanlı Devletine sığınmaya başlamışlardı. Bunlardan 200 piyade ve 300 süvariden oluşan 500 kişilik bir Macar grup, 1697 yılında Eflak topraklarına sığınmıştır.¹⁶

3. Karlofça Sonrası Durum

Osmanlı Devleti bu dönemde bir taraftan Macaristan'daki hâkimiyet alanını yeniden kazanmak isterken diğer taraftan da kaybettiği toprakları geri alma arzusunda idi. Fakat yapmış olduğu girişimler ile bu arzusuna ulaşamayacağını anlayan devlet, mevcut durumu koruma pozisyonuna çekildi. Osmanlı Devleti, Karlofça antlaşması ile Macaristan'dan çekilirken burada Osmanlıyı destekleyen veya Osmanlı sınırlarında yaşamak isteyen Macarları da unutmadı.

Karlofça görüşmelerine, uzun tartışmalardan sonra 13 Kasım tarihinde Avusturya ile başlandı. 4 günlük görüşme sonucunda 16 Kasım'da başarılı bir şekilde 20 maddelik bir antlaşma yapıldı. Karlofça görüşmelerinde en önemli başlıklardan birisi de Macar ve Erdel sorunu oldu. Çünkü Tökeli İmre ve Erdel'liler, II. Viyana kuşatması sonrası savaş döneminde Osmanlılarla birlikte Avusturya'ya karşı savaşmışlardır. Bunların bu şekilde savaşmaları, Avusturya'nın tepkisine neden olmuştu. Karlofça görüşmelerinin önemli bir kısmını bu konu meşgul etti. Hatta Tökeli İmre, Karlofça müzakerelerine Orta Macar Kralı olarak katılmayı istemiş, ama bu istek kabul edilmemiştir.¹⁷ Tökeli İmre'nin bu isteği kabul edilmediği gibi, Avusturyalılar büyük savaş sırasında Tökeli İmre ve asilzâdelerin takınmış olduğu bu tutumu ihanet sayarak unutmamışlardır. Bundan dolayı da Orta Macar Kralı Tökeli İmre'nin durumu, Zülfikar Paşa'nın 1687–1691 yılları arasında Avusturya ile barış görüşmeleri sırasında da problem oluşturmuştur. Bu görüşmelerde Avusturya tarafı, Tökeli'nin kendilerine teslimini istedikleri gibi, iki devlet arasında barışın olmamasının önündeki en büyük engelin bu olduğunu, idam edilmek üzere teslim olunmadıkça kesinlikle barışın olmayacağını söylemişlerdir. Osmanlı tarafı ise buraya

İstanbul, 2003, s. 34.

¹⁶ BOA, A. {DVNS.MHM.d -110, s. 169.

¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/II, TTKY, Ankara, 2005, s. 77.

Tökeli İmre için gelmediklerini, barış için geldiklerini ifade ile bu meselenin pazarlık konusu yapılmasına fırsat vermemişlerdir.¹⁸

Avusturya elçisi daha önceki barış görüşmelerinde olduğu gibi, Tökeli İmre'nin kendilerine tesliminde ısrarcı oldu. Avusturya'nın bu ısrarı karşısında Osmanlı yönetimi, icap ederse harbi göze alacağını fakat Tökeli'yi teslim etmeyeceğini kat'î suretle beyan etti. Bu durum karşısında Avusturya temsilcileri daha ileri gidememişlerdir. Fakat Avusturya, hiç olmazsa Tökeli ve yanındakilerin Macar topraklarından çekilmesi teklifinde bulundu. Osmanlı görüşmelerini yürüten Râmi Mehmet Efendi, antlaşma metnine Tökeli'nin Macaristan'da kalan taraftar ve akrabalarının serbestçe Osmanlı topraklarına geçmesi şartını da koydurarak bu teklifi kabul etti¹⁹. Tökeli İmre zaten daha önce Osmanlı topraklarına gelerek Fenerkapı yakınlarında bir konağa yerleşmişti.²⁰

Karlofça Antlaşmasının en önemli sonuçlarından birisi de, Macaristan'daki Türk hâkimiyetinin Temeşvar hariç sona ermesidir. Macaristan bu tarihten sonra Almanların hâkimiyeti altına girdi. Yukarıda da bahsedildiği gibi birçok Macar asilzâde ve Macar, Osmanlıya sığınmak zorunda kaldı.²¹

Karlofça Antlaşmasının dokuz ve onuncu maddeleri gereği sınırlarda bulunan Macar ve Erdel halkı daha iç bölgelere iskân edilecekti. Bunlardan Osmanlı Devleti'ni tercih edenler daha iç bölgelere iskân edildiler. Antlaşma gereği Osmanlıyı tercih edenlerden tekrar Avusturya tarafına gitmek isteyenler, Avusturya tarafından kabul edilmeyeceklerdi.²² Osmanlı Devleti'ne sığınanlara Sofya yakınlarında bir yer gösterilerek, buralara yerleşmeleri sağlanmış ve yol boyunca tayinatları da verilmiştir. Mültecilerin bir kısmı da Rumeli'de Paşa Sancağına bağlı Çetrofça

¹⁸ Zülfikar Paşa, *Sefaretnâme*, (Wolfgang Jopst, Der Gesandtschaftsbericht des Zül-Figâr Efendi über die fridensverhandlungen in Wien 1689, Doktora Tezi, Universität Wien, Wien, 1980, s. 87–90.

¹⁹ BOA, K.K.d, 53, 2- 16; BOA, A. {DVN. DVE. d, 57/1, 21, 28; Silâhdar Fındıklı Mehmet Ağa, *Nusretnâme*, (Sad. İsmet Parmaksızoğlu), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1962, s. 355–364; Râşid Mehmet Efendi, *Tarih-II*, İstanbul, 1282, s. 449–460; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, (Haz. Abdülkadir Özcan), Ankara, 1995, s. 654 vd; Rifa'at Ali Abou- El-Haj, *The Reisülküttab And Ottoman Diplomacy At Karlowitz*, İstanbul, 1963, s. 71, 96; İsmet Parmaksızoğlu, "Karlofça", *İ.A.*, MEBY, İstanbul, 1993, s. 304.

²⁰ BOA, A. {DVNS.MHM.d -111, s. 560.

²¹ Altınay, age, s. 3.

²² BOA, K.K.d, 53, 2-16; BOA, A. {DVN. DVE. d, 57/1, 21, 28.

bölgesine iskân edildi. Burada koruma altına alındılar.²³ Temeşvar ve Belgrad bölgesinden gelen Macar mültecilerin toplam sayısı 712 piyade ve 526 süvariden ibaretti.²⁴

Macar halkından Osmanlı hâkimiyetini tanıyan mültecilere, arazi dağıtımı yapıldı. Aralarında bir anlaşmazlık çıkmaması içinde sınırları belirlendi. Beş yıl süre ile arazi, cizye ve tekâlif-i örfiye gibi vergilerden muaf tutuldular. Macarların kültür ve kimliklerini koruyabilmeleri için yerli halktan birisinin bunların arasına karışmasına mani olunacağı gibi harap vaziyetteki kiliseleri de tamir etmelerine izin verilecekti. Eski memleketlerindeki mal ve miras hukuku aynen korunacaktı. Yani ölümleri durumunda malları varislerine geçecekti. Aralarındaki anlaşmazlıkları kendileri çözecek, eğer bu mesele kendi aralarında çözülemez ise en yakın kadıdan yardım isteyeceklerdi. Herhangi bir savaş durumunda Osmanlı tarafında savaşacaklardı. Devlet sınırları dâhilinde Osmanlı vatandaşı gibi ticaret yapma hakkına da sahip olacaklardı.²⁵

Macar ve Erdelli mültecilerin yerleştirilmiş olduğu Çetrefça Kazası köyleri dağlık ve çorak olduğu için tarımla uğraşmaları biraz zor olmuştur. Bunun üzerine Paşa Sancağı'nın Şehirköy nahiyesinde Rason köyü ve Berkofça nahiyesinde, İslavnik isimli köyler ile civarındaki bazı köyler ilave edilerek Macar mültecilere verilen arazi genişletildi.²⁶ Ziraat ile uğraşmayanlar ticaretle meşgul oluyordu. Kendilerine verilen ahid ile ahidnâme ve kanunnamelerde belirtilen vergi dışında başka bir ücret talep edilmemesi için de teminat verilmiştir. Fakat bu ahde aykırı olarak iki defa gümrük ve vergi talep edildiğinden bunun önlenmesi için bölge kadılarından bu konunun araştırılması ve böyle bir duruma müsaade edilmemesi istenmiştir.²⁷ Ticaret yapmak gayesi ile Temeşvar yakasına geçmek isteyen mültecilere de müsaade edilmemiştir. Bu işin takibi için Belgrad Muhafızı ve Mollası görevlendirilmiştir.²⁸

²³ BOA, MAD.d, 6006.

²⁴ BOA, A. {DVNS.MHM.d -111: 23, 57; F. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, (Çev. İbrahim Kafesoğlu), TTKY, Ankara, 1949, s. 140, 141.

²⁵ BOA, A. {DVNS.MHM.d -111, s. 57, 58, 134, 135.

²⁶ BOA, A. {DVNS.MHM.d -111, s. 134, 135.

²⁷ BOA, A. {DVNS.MHM.d -111, s. 673.

²⁸ BOA, A. {DVNS.MHM.d -112, s. 179.

Antlaşmaya göre İstanbul'a yerleşen Tökeli ve Kraliçe Helene Zrinyi, daha sonra kendilerine yetecek kadar aylık bağlandıktan sonra İzmit'te bir çiftliğe yerleştirildi.²⁹ Tökeli ve Kraliçe 1705 yılında ölünceye kadar burada yaşamıştır. Protestan (Kalvinist) mezhebinden olan Tökeli İmre, 1703 senesinde kırk altı, kırk yedi yaşlarında vefat etmiştir. Vefatından sonra İzmit'teki Ermeni mezarlığına defnedilmiştir. Zevcesi Helene Zrinyi ise Katolik mezhebinden olup kocasından bir sene sonra vefat etmiştir. Kraliçe'nin naaşı İstanbul'a getirilerek Galata'da Sen Benevo kilisesine gömülmüştür. Kraliçe'nin ölümünden sonra kraliçe hakkında yıllarca birçok efsane anlatılmıştır.³⁰

Tökeli İmre'den sonra Macarların istiklal mücadelesi devam etti. Bu dönemde öne çıkan kişi Tökeli İmre'nin üvey oğlu II. Rakoczi Ferenc'tir. Rakoczi Ferenc, 27 Mart 1676 yılında Alman hâkimiyetinde bulunan Macar topraklarında doğdu. Babası I. Ferenc Rakoczi, annesi ise daha sonra İmre Tökeli ile evlenen Helene Zrinyi'dir. İyi bir eğitim alan II. Ferenc'in gençliği Osmanlı-Habsburg mücadelesi döneminde geçti. Ferenc, Habsburg hanedanına karşı 1703 senesinde başlattığı mücadele uzun yıllar Habsburglar için sorun oluşturdu.³¹ Rakoczi Ferenc'de üvey babası Tökeli gibi Osmanlı Devleti'nin himaye ve desteğine güvendi. Bu amaçla Ağustos 1706 tarihinde Veziriazam Çorlulu Ali Paşa'ya gönderdiği mektubunda Osmanlı Devleti ile iyi dostluk münasebetlerinden ve Macar milletinin eskiden beri Osmanlı ile dostluğundan bahsederek yardım talebinde bulunuyordu.³² Osmanlı Devleti bu dönemde kendi içi ve dış problemler ile uğraşmasına rağmen II. Ferenc Rakoczi ve adamlarına da yardım ve destek olmaktan geri durmadı.

Karlofça antlaşması gibi Pasarofça antlaşması sırasında da Macar mültecileri sorun oldu. Avusturya bilhassa Kral Rakoczi'nin teslimini istedi. Fakat Osmanlı Devleti bu durumu kesinlikle kabul etmedi.³³ Antlaşmanın 15. maddesi gereği Roma İmparatorundan kaçarak Osmanlı Devleti'nin himayesini seçen Rakoczi ile diğer Macar mülteciler sınırdan

²⁹ BOA, A. {DVNS.MHM.d -113, s. 40.

³⁰ Raşid, age, s. 524; Gökbilgin, age, s. 140.

³¹ Köpeczi Bela, "II Ferenc Rakoczi", *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mülteciler Sempozyumu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1976, s. 22.

³² Gökbilgin, agm, s. 5.

³³ BOA, A. {DVN.DVE.d, 57/1, s. 5-7.

uzak yerlere yerleştirildiler. Avusturya tarafı da mültecilerin ailelerinin yanlarına gitmelerine izin vermeyi taahhüt etti. Tekirdağ ve çevresine yerleşen Kral Rakoczi ve Macar asilzadelerin ihtiyaçları Osmanlı Devleti tarafından karşılanmaya devam etti. 1738 tarihinde Tekirdağ’ında ikamet etmekte olan üç generalin ve yanındakilerin ihtiyaçları için kırk kişilik bir ekip görevlendirilmiştir.³⁴ Mesela bunlardan Macar General’e yardımcı olmak amacı ile görevlendirilen mihmandar ve tercümanın 22 Mayıs 1738 tarihli belgeye göre iki aylık nafaka ihtiyacı 39 kuruştur.³⁵ Macar mültecilerden Tekirdağ’da ikamet eden Başbuğzade Mikeş’in 15 Haziran 1759 tarihli belgeye göre yevmi 723 akçe ile aylık nafakası 21690 akça, dört aylık nafakası toplamı ise 86.760 akça tutmaktadır. Bu miktarın Tekirdağ gümrüğü malından mahsup edilmesi istenmektedir.³⁶ Bunların dışında, diğer bazı nafaka bedelleri de ilgili gümrük mallarından ödenmiştir.³⁷

4. Sonuç

Osmanlı Devleti, Macaristan topraklarında uzun bir dönem hâkimiyet kurduktan sonra II. Viyan kuşatması sonrası bu topraklardan çekilmek zorunda kaldı. Bu çekilmesi sırasında kendisine her alanda destek olan Macar asilzâde ve yakınlarını yalnız bırakmadı. Bunlardan isteyenleri daha güvenli bir yere yerleştirerek Avusturya’nın dini ve siyasi baskısından korudu. Osmanlı sınırlarına yerleşen Macar mültecilere toprak vererek bir takım imtiyazlar tanıdı. Tökeli İmre gibi önde gelenleri İstanbul’a yerleştirerek her türlü ihtiyaçlarını karşıladı.

Osmanlı Devleti, Tökeli İmre’den sonra Avusturya’ya karşı istiklal mücadelesi veren Kral Rakoczi ve adamlarını da destekledi. Bunların akrabaları ile birlikte Macar halkından Osmanlı Devleti’ni tercih edenleri güvenli yerlere iskân etti. Bunların da ihtiyaçlarını gidermeye çalıştı. Macar halkından ve önde gelenlerinden, Osmanlı topraklarında yaşayanlar, Osmanlı tabiiyetindeki kişilerin haklarına sahip oldular.

³⁴ BOA, C. HR, 126/6260.

³⁵ BOA, C. HR, 180/8956.

³⁶ BOA, C. HR, 4/808.

³⁷ BOA, C. HR, 79/3919.

KAYNAKÇA

- Ahmet Ağa. *Viyana Kuşatması Günlüğü*, (Çev. Richard F. Kreutel, Türkçesi, Esat Nermi) Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970.
- Altınay, Ahmet Refik. *Kral Rakoci ve Tevabi*, Hilal Matbaası, İstanbul, 1331.
- Bela, Köpeczi. “II Ferenc Rakoczi”, *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mülteciler Sempozyumu*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1976.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. *Zübde-i Vekayiât*, (Haz. Abdülkadir Özcan), Ankara, 1995.
- Eckhart, F. *Macaristan Tarihi*, (Çev. İbrahim Kafesoğlu), TTKY, Ankara, 1949.
- El-Haj, Rifa’at Ali Abou. *The Reisülküttab And Ottoman Diplomacy At Karlowitz*, İstanbul, 1963.
- Emecan, Feridun. “Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti”, *Türkler*, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. s. 501–520.
- Gökbilgin, M. Tayyib. “Rakoczi Ferenc II. Ve Osmanlı Devleti Himayesinde Macar Mülteciler”, *Türk Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mülteciler Sempozyumu*, İstanbul, 1976.
- Grenard, Fernand. *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü*, İstanbul, 1992.
- İlgürel, Mücteba. “Kanuni Sultan Süleyman”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. 10, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, s. 313–380.
- Parmaksızoğlu, İsmet. “Karlofça”, *İ.A.*, MEBY, İstanbul, 1993, s. 346-350.
- Purgstall, Joseph von Hammer. *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 5, İstanbul, 1998.
- Râşid Mehmet Efendi. *Tarih-II*, İstanbul, 1282.
- Refik, Ahmet. *Felaket Seneleri*, İstanbul, 1332.
- Savaş, Ali İbrahim. “XVIII. Asırda Osmanlı -Avusturya İlişkileri”, *Askeri Tarih Bülteni*, S. 32, Ankara, 1992, s. 23–54.
- Silâhdar Fındıklı Mehmet Ağa. *Nusretnâme*, (Sad. İsmet Parmaksızoğlu), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1962.

Stoye, John. *Viyana Kuşatması*, (Çev. Derin Türkömer), Doğan Kitap, İstanbul, 2003.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, C. III/II, TTKY, Ankara, 2005.

Zülfikar Paşa. *Sefaretnâme*, (Wolfgang Jopst, Der Gesandtschaftsbericht des Zül-Figar Efendi über die fridensverhandlungen in Wien 1689, Doktora Tezi, Üniversitat Wien, Wien, 1980.

Arşiv Belgeleri

BOA, A. {DVN. DVE. d., 57/1.

BOA, A. {DVNS.MHM.d., 110, 111, 112, 113.

BOA, A. {DVN.ŞKT.d., 28, 33.

BOA, C. HR, 4/808; 79/3919; 115/ 5731; 126/6260; 150/7481; 165/8228; 180/8956.

BOA, D. BŞM.d., 804.

BOA, İE. HR, 436.

BOA, K.K.d., 53.

BOA, MAD.d., 6006, 10142.

Yayın İlkeleri

1. Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle TİKA'nın çalışmalarını yürüttüğü coğrafya ile ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, dil, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayımlar. Dergi, güncel uluslararası normlar ve bölgesel konular üzerine vurgu yapan, tanımlayıcı olmaktan ziyade analitik ve özgün çalışmaları tercih eder. Dergide Türkçe ve İngilizce makalelere yer verilir.

2. Makaleler 12 punto, Arial / Times New Roman yazım karakterinde, tek aralıkla yazılmalıdır.

3. Makaleler için standart bir uzunluk olmamakla birlikte son notlarla beraber kelime sayısı 6.000 -9.000 arası tercih edilmektedir.

4. Makalelerde yer alacak bütün diyagramlar, tablolar ve grafikler düzenli olarak numaralandırılmalıdır.

5. Makalenin başında makalenin adı, yazar(lar)ının ad(lar)ı, çalıştığı yeri gösteren bilgi, elektronik ve posta adresleri, telefonları, TC kimlik ve banka hesap numaraları bulunan bir kapak sayfası olmalıdır.

6. Metnin başında, makalenin, Türkçe ve İngilizce olarak, adı, özü ve anahtar kelimeleri yer almalıdır.

7. *Dipnot standardı:*

Dipnotlar, sayfa altında numara sıralı dipnotlama sistemiyle yapılmalıdır. Dipnotlar, bilgisayarda "ekle" komutuyla verilmeli ve 8 punto büyüklüğünde olmalıdır. Dipnotta verilen makaleler tırnak içinde, kitaplar italik yazılmalıdır. Kitapların, makalelerin ve dokümanların başlıkları orijinal metne uygun olmalıdır. Yabancı dilde yayımlanmış çalışmalarda bağlaçlar ve kısaltmalar metin dili ile uyumlu olmalıdır. Kaynaklar, ilk kullanımda tam künye halinde (yayınevi, basım yeri, basım tarihi dahil), izleyen dipnotlarda 'Age, s...' şeklinde verilmelidir. Sonraki kullanımlarında tam künye verilebileceği gibi sadece yazar ve kaynak adı ile sayfa numarası da kullanılabilir. İnternette ulaşılan kaynaklarda erişim tarihi bulunmalıdır.

Kitaplar için örnek:

¹ Ergün Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990, s. 20.

Makaleler için örnek:

¹ Güngör Turan, “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdleri*, No. 18 (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

¹ Enver Bozkurt, “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008

8. Kaynakça standardı:

Yararlanılan kaynakların listesi “Kaynakça” başlığı altında makalenin sonuna eklenmelidir. Kaynakça, yazar soyadlarına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Birden çok yazar bulunması halinde birinci yazarın soyadı esas alınmalı, diğer yazarlar ise (adı soyadı) biçiminde yazılmalıdır. Yazar adları açık olmalıdır.

Kitaplar için örnek:

Özbudun, Ergün. *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 1990.
 Çalış, Şaban, Birol Akgün ve Önder Kutlu. *Uluslararası Örgütler ve Türkiye*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2006.
 Holbrooke, Richard. *Bir Savaşı Bitirmek*, (çev: Belkıs Çorakçı Dişbudak), *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul, 1999.

Makaleler için örnek:

Turan, Güngör. “10 Yıllık Süreç İçinde Türkmenistan’ın İnsan Kaynakları Gelişiminde Yaşanan Sorunlar ve 2002 Yılı İçin Olasılıklar”, *Avrasya Etüdleri*, 19, (Yaz 2001, Özel Sayı), s. 141 -162.
 Aydın, Mustafa. “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, (Ed. Baskın Oran), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 366-439.
 Kaiser, Robert and Elena Nikiforova. “Borderland Spaces of Identification and Dis/location: Multiscalar Narratives and Enactments of Seto Identity and Place in the Estonian-Russian Borderlands,” *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 29, No 5, September 2006, pp. 928-958.

İnternette indirilen kaynaklar için örnek:

Bozkurt, Enver. “Uluslararası Hukuk Bakımından Yeni Devletlerin Ortaya Çıkışı”, 21.2.2008, <http://www.turkishweekly.net/turkce/yorum.php?id=600>, Erişim: 26.3.2008

9. Gönderilecek makaleler başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.

10. Belirtilen formatta gönderilmeyen makaleler değerlendirmeye alınmaz; gönderilen makaleler yayımlansın veya yayımlanmasın geri iade edilmez.

11. Makaleler iki basılı nüsha halinde ve bir CD ile birlikte **TİKA (Avrasya Etüdleri Editörlüğü) Atatürk Bulvarı No:15 Ulus/Ankara** posta adresine veya **avrasyaetudleri@tika.gov.tr** elektronik adresine gönderilmelidir.

12. Avrasya Etüdleri Dergisi hakemli bir dergidir. Yayın Kurulu hakemlerin görüşlerini dikkate alarak yazıları yayımlama ya da yayımlamama hakkına sahiptir. Yayın Kurulu, dergide yayımlanacak makalelerin TİKA yayın politikası ile çelişmesi durumunda, yazılarda yazarın görüşleri de dikkate alınarak düzeltme ya da çıkarma yapmaya yetkilidir.

13. Yazı sahiplerine TİKA Yayın Yönetmeliği'nin 9. maddesine uygun olarak belirlenecek telif ücreti, derginin yayınından sonra ödenir.

14. Bu dergide yayımlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

Editorial Principles

1. “Eurasian Studies” Journal primarily composed of articles, reviews and analysis on politics, foreign policies, social problems, economy, culture, language, religion, nationality, environment and military topics covering the TİKA’s landscape of interests. While focusing on recent international norms and regional subjects, Journal prefers analytical and authentic works rather than being descriptive.

2. Articles must be written in 12 points, with Arial / Times New Roman fonts, single line spacing.

3. Though there is not an exact standard for the length, articles around 6000 to 9000 words (including postscripts) are preferred.

4. All diagrams, tables and graphics in an article must be organized and numbered in a proper manner.

5. Sender must provide a cover page in the beginning of the article, including details like; the title of the text, name(s) of the authors, information about the places they are working for, mail and e-mail addresses, phone number, ID number and bank accounts.

6. There must be an abstract, the title of the text and keywords in English and Turkish in the beginning of the text.

7. *Post scripting:*

Post scripting should be created electronically in numbered form with direct references at the end of the page through the use of “Add” function in Microsoft Word and must be in size of 10pts. The articles provided in this section must be written in quoted form in italics. Names of the books, articles and documents must be relevant to the original text. In texts written in foreign languages, connectors and abbreviations must be consistent. References must be written in full form when they are mentioned for the first time (including Publication, Place of Publication, and Publication Date), then following postscripts it can be referred as “ibid, p...” As it can be referenced in full form each time, further use of same material can also just include author, title, and page number. Internet-based references must be provided with the dates of retrieval.

Example Reference of a Book

¹ David M. Kotz and Fred Weir, *Revolution From Above: the Demise of the Soviet System*, London, Routledge, 1997.

Example Reference of an Article

Thomas G. Weiss, “The Illusion of UN Security Council Reform”, *The Washington Quarterly*, Vol. 26, No. 4, Autumn 2003, p.150.

Example Reference of an Internet Resource

Akira Uegaki, “Russian Federation’s Foreign Economic Relations”, March 2001, <http://www.esri.go.jp/en/tie/russia/russia5-e.pdf>. Accessed: 14.8.2009.

8. Referencing standards:

An alphabetical surname ordered “References” section must be included in the end of the text. If there are multiple authors, first of the authors surname must be considered, the rest of the authors must be written in (Name Surname) form. Author names must be clear.

9. Sent articles can’t be published before, or sent to be published to other publications.

10. Articles in other forms than clearly stated here will not be evaluated and published, and no matter it is published or not, articles cannot be returned.

11. Articles must be sent to e-mail addresses: avrasyaetudleri@tika.gov.tr

12. Eurasian Studies is a refereed journal. Publication committee has rights to publish or unpublished a text, considering the ideas of referees. Publication committee is authorised to revise the texts, in the light of author’s information if the articles is not compatible with the TİKA’s publication policies.

13. Authors of the texts are paid accordingly to the TİKA’s Publication Regulations Article 9, after the publication of the journal.

14. The articles and texts in this journal can be cited and/or quoted, as long as they are correctly referenced.

